

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

РЕМНЬОВА АНЖЕЛІКА ГРИГОРІВНА

УДК 373.5.016:94:316.647.5 (043.3)

**ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УЧНІВ
5-7-Х КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ**

13.00.07 – теорія і методика виховання

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Науковий керівник – ГРИВА
Ольга Анатоліївна, доктор
філософських наук, професор

Київ – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ.....	17
1.1. Сутність та характеристика толерантності в контексті сучасних проблем педагогіки.....	17
1.2. Концептуальні підходи до проблеми виховання толерантності у педагогічній теорії.....	36
1.3. Проблема сформованості толерантності особистості у психолого- педагогічній науці.....	54
Висновки до першого розділу.....	72
РОЗДІЛ 2 ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УЧНІВ 5-7-Х КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ.....	75
2.1. Дослідження рівнів сформованості толерантності у молодших підлітків.....	75
2.2. Педагогічні умови виховання толерантності в учнів 5-7-х класів на уроках історії.....	97
2.3. Особливості виховання толерантності молодших підлітків у позаурочній діяльності.....	120
2.4. Результати дослідно-експериментальної роботи з виховання толерантності підлітків 5-7-х класів.....	140
Висновки до другого розділу.....	158
ВИСНОВКИ.....	162
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	167
ДОДАТКИ.....	191

ВСТУП

Актуальність та доцільність проблеми. Сучасний етап розвитку українського суспільства пов'язаний з багатьма проблемами, однією з яких є подолання нетерпимості в соціальній, релігійній, етнічній, політичній та інших сферах життя. Створення толерантного суспільства значною мірою зумовлюється вихованням у підростаючого покоління гуманістичних цінностей, зокрема – толерантності як інтегративної якості особистості.

Полікультурність українського суспільства обумовлює виникнення ряду проблем: культурна ідентифікація, культурна інтеграція, ксенофобія, соціальна відчуженість, міжнаціональні та міжконфесійні конфлікти, які неможливо вирішити без таких сформованих якостей особистості як терпимість, взаємоповага, людяність. Виховання толерантності надає можливості пізнання культур різних народів на основі взаєморозуміння і пошани, з позиції співпраці, що є запорукою соціальної та міжнаціональної стабільності.

Актуальність проблеми виховання толерантності пов'язана з процесами глобалізації, що викликають масові міграції та посилення міжкультурного спілкування, ефективність якого значною мірою залежить саме від рівня толерантності учасників взаємодії. Тому одним з першочергових завдань освіти та освітньої співпраці є розвиток і зміцнення стабільного, мирного, демократичного суспільства. Основу сучасного освітнього простору має складати педагогіка толерантності, яка передбачає побудову системи людських взаємовідносин виключно на принципах взаємоповаги та взаєморозуміння.

Розв'язання означених завдань в учнівському середовищі ми бачимо, перш за все, в процесі викладання шкільних предметів, зокрема – історії. Шкільний курс історії завжди мав великий вплив на формування світогляду учнів, на переконання та дії майбутнього покоління.

Загальновідомим є факт, що ставлення до власної історії в різних державах часто зумовлюється політичним курсом правлячої верхівки, яка

намагається використати історію для виховання молоді з бажаними для себе політичними і громадянськими поглядами. Тенденційне висвітлення історичних подій, перекручування фактів та їх трактування згідно вказівкам політичного керівництва – це проблема, яка спостерігається у більшості країн світу. Наслідком цього є неспроможність підростаючого покоління об'єктивно аналізувати минуле, прояви інтолерантності, ксенофобії, а іноді – й шовінізму. Викладання історії у сучасній школі може і має сприяти як вихованню національної свідомості, так і засвоєнню учнями загальнолюдських цінностей, і бути спрямоване на створення більш терпимого та демократичного суспільства.

На сучасному етапі розвитку освіти історію перестали розглядати як певну суму знань, чи як процес засвоєння фактів і подій. Метою нового підходу до викладання історії є формування в учнів навичок творчого опрацювання одержаної інформації та навичок критичного мислення. Замість того, щоб засвоювати єдину версію, запропоновану в шкільному підручнику, учні мають формувати свою власну думку шляхом співставлення різних фактів і точок зору, що сприяє водночас і формуванню таких особистісних якостей учня як: відповідальність, самостійність, взаємоповага, терпимість до чужих думок і поглядів, які є ознаками толерантності, визначають особистісне зростання і мають допомогти сучасним учням в умовах духовної кризи протистояти байдужості, жорстокості, агресивності, нетерпимості.

Згідно з навчальними програмами, знайомство з курсом історії починається у 5-му класі, тобто молодшому підлітковому віці, який є сенситивним для формування багатьох особистісних якостей, в тому числі й толерантності. Сенситивність підліткового віку щодо виховання толерантності зумовлена, у першу чергу, психологічними особливостями дітей цього віку: змінюється співвідношення нервових процесів збудження і гальмування, що виступає основою для формування самоконтролю та більш свідомої регуляції поведінки. Розвиток психічних функцій сприяє

розширенню пізнавального кругозору, опануванню навичками самостійної діяльності, прагненню до самовираження, збільшенню соціального простору, в якому встановлюються нові взаємовідносини з дорослими та однолітками. Саме в цьому віці вчителі та шкільні психологи мають спрямувати виховну роботу з підлітками на формування адекватної самооцінки, відповідальної поведінки і партнерської взаємодії на основі взаємоповаги та усвідомлення розмаїття світу.

Перехід учнів до середньої ланки часто пов'язаний з формуванням нового класного колективу. Взаємодія між учнями, які є представниками різних мікросоціумів, різних національностей та релігійних вірувань, має великий вплив на загальний розвиток особистості. Активне оволодіння національною та регіональною культурою відбувається одночасно з формуванням характеру, стереотипів поведінки та мислення, світоглядних установок особистості.

Проблема існування в полікультурному просторі – це, у першу чергу, проблема окремо взятої особистості, а потім вже окремих груп людей, різних держав чи цивілізацій. Україна – багатонаціональна держава, де проживають представники більш ніж 125 народностей та представники усіх світових релігій. Етнічна, релігійна та соціальна різноманітність українського суспільства вимагає виваженої освітньої та виховної політики, яка буде сприяти створенню умов для розвитку та реалізації кожною особистістю своїх можливостей і демократичних прав на засадах толерантності, оскільки її принципи є базисом для таких гуманістичних цінностей як людяність, взаємоповага, свобода вибору, демократія, право, які спрямовані на врегулювання міжособистісних та міжгрупових взаємовідносин.

Актуальність звернення до теми виховання толерантної особистості пов'язана з необхідністю формування гуманістичного світогляду підрастаючого покоління. Адже сьогоднішня учнівська молодь опинилася в умовах не тільки соціально-економічної, але й духовної кризи, коли знецінюються одвічні загальнолюдські чесноти: почуття любові й відданості

своїй Батьківщині і своєму народові, обов'язок, гідність, доброта, милосердя. Багато представників молодого покоління втратили здатність проймається турботами й переживаннями іншої людини, що, в свою чергу, привело до утвердження байдужості, жорстокості, ворожості, насильства. Переосмислення цінностей, зразків та інших соціальних орієнтирів часто відбувається стихійно під впливом різноманітних соціальних обставин. Тому саме навчальні заклади повинні цілеспрямовано формувати цінності підростаючого покоління. Зазвичай до ціннісних настанов, які закладає система освіти, входять цінності гуманізму, співпраці, співтворчості, взаємоповаги. Консолідуючим у складі комплексу цінностей стають гуманістичні, що спрямовані на свободу особистості, демократію, співтворчість і творчу взаємодію в суспільстві. Отже, проблема визначення ролі та місця толерантності у процесі формування гуманістичних цінностей є важливою і необхідною.

Процес виховання толерантності як інтегративної якості особистості безпосередньо пов'язаний з вирішенням питання соціалізації підростаючого покоління, яке включає в себе не лише оволодіння нормами і правилами життя в суспільстві, знаннями і вміннями будувати стосунки в суспільстві, але й передбачає здобуття особистістю таких характеристик: ставлення до іншої людини як до самоцінності; здатність до самовіддачі як умови чи способу реалізації такого ставлення до інших людей; творчий характер життєдіяльності; здатність до вільного волевиявлення; можливість особистості самостійно проектувати майбутнє; внутрішня відповідальність перед собою, іншими людьми, минулим і майбутнім; прагнення зрозуміти сенс життя. Загострення інтересу до розвитку і соціального становлення особистості на сучасному етапі пояснюється змінами у суспільстві: відкритістю, багатофакторністю, різноспрямованістю впливів на молоде покоління, що надають як можливостей для розвитку людини, так і виступають джерелом негативних впливів. Цілеспрямоване виховання толерантності надасть змогу прискорити процес соціалізації підлітків і

зробити його більш якісним, оскільки у толерантної особистості формуються такі якості, як самостійність, відповідальність, соціальна активність, творчий підхід до вирішення проблем.

Побудова моделі виховання толерантної особистості підлітка у процесі вивчення історії потребує глибокого аналізу зарубіжних та вітчизняних психолого-педагогічних теорій розвитку толерантності, стану викладання шкільного курсу історії в Україні, вивчення світового досвіду виховання толерантності.

Методологічним підґрунтям дослідження проблеми є – Декларація принципів толерантності – міжнародний документ, що надає перевагу у розвитку ідей толерантності саме системі освіти та вихованню. Декларація визначає толерантність як повагу, сприйняття та розуміння розмаїття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості, обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму, демократії та правопорядку.

Українські науковці та педагоги розглядають виховання підростаючого покоління у дусі толерантності як невідкладне завдання, необхідність розв'язання якого підтверджується низкою важливих програмних документів в українській освіті: Законом України „Про освіту”, Національною доктриною розвитку освіти, Державною національною програмою „Освіта. Україна XXI ст.”, Концепціями національного та громадянського виховання.

Актуальність дослідження проблеми толерантності підтверджується результатами вивчення наукової літератури з філософії, політології, культурології, історії, соціології, психології і педагогіки толерантності. Основоположники педагогіки толерантності О.Асмолов, Б.Гершунський, Ю.Іщенко, О.Клепцова, В.Тишков, Г.Солдатова, П.Степанов досліджували психолого-педагогічні умови виховання толерантності у підлітків та молоді, розробили основні методи і засоби, що сприяють підвищенню ефективності педагогічної роботи з формування толерантної особистості. Вони зазначали,

що толерантність є основою поваги до прав іншої людини і має спільне з терпимістю, ненасильством, компромісом, діалогом.

Сучасні науковці по різному визначають толерантність: як певну життєву філософію (О.Грива, В.Лекторський та ін.), як категорію відносин (С.Бондирєва, Д.Колесов, В.Маралов, В.Сітаров та ін.), як правовий принцип (М.Мчедлов, Н.Шилборд та ін.), як толерантну свідомість (О.Асмолов, О.Кондаков, О.Насиновська та ін.), як пізнавальну стратегію (А.Коржуєв, В.Попов та ін.), як особистісну рису (О.Клепцова, Г.Солдатова та ін.).

Оскільки основою толерантної взаємодії є діалог, наше дослідження спирається на філософські ідеї М.Бахтіна і В.Біблера та їх концепції діалогічної взаємодії на міжособистісному і міжкультурному рівнях, які допомагають педагогам створити ефективні моделі толерантної поведінки підлітків у процесі вивчення гуманітарних дисциплін та виховній діяльності.

В основу побудови нашого дослідження було закладено принципи гуманізації педагогічного процесу, що знайшли відображення у працях Ш.Амонашвілі, Л.Занкова, А.Макаренка, А.Маслоу, В.Сухомлинського, Л.Толстого, К.Ушинського, С.Шацького та інших. Окремі аспекти виховання толерантної особистості розкривають концепції: „Педагогіка співробітництва” (Ш.Амонашвілі, І.Волков, Є.Ільїн, В.Шаталов), „Педагогіка ненасильства” (В.Маралов, Г.Сітаров), „Педагогіка культури миру” (О.Безкоровайна, Г.Ковальова, В.Мітіна, А.Сиротенко).

Українські вчені І.Бех, Г.Балл, О.Безкоровайна, Л.Бернадська, Т.Білоус, О.Волошина, Л.Завірюха, Е.Койкова, О.Матієнко, Ю.Тодорцева, О.Швачко також розробляли теоретичні та методологічні питання педагогіки толерантності. Концепцію формування толерантної особистості в умовах полікультурного суспільства України розробила доктор філософських наук О.А.Грива.

Педагогіка толерантності передбачає спеціально організований педагогічний процес, метою якого є навчання вихованців правилам поважного ставлення до інших людей, народів, культур; правилам відкритої

діалогічної взаємодії і забезпечення у кінцевому результаті повноцінного міжнародного співробітництва, культури спілкування та взаєморозуміння. Шкільний курс історії доцільно використати для знайомства та проникнення в інші культури, що буде сприяти вихованню толерантності. Історія має також величезний потенціал у плані виховання загальнолюдських і демократичних цінностей. На це звертали увагу зарубіжні вчені К.Галлахер, Г.Еккерт, які вважали, що шкільні підручники історії можна перетворити в інструмент гуманістичного виховання і підтримання миру.

В Україні у такому ж напрямку діє Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін „Нова Доба”. Завдяки тісній співпраці українських та зарубіжних педагогів в рамках міжнародного проекту „Інновації в історичній освіті України” було видано навчальний посібник з історії України першої половини ХХ століття „Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 рр.” У цьому посібнику не тільки вперше у вітчизняній шкільній історичній дидактиці реалізована спроба подати інтегровану модель вітчизняної історії у прозорому європейському та світовому контексті, але й розглянуто минуле з позиції багатоперспективності і полікультурності (історія очима переможця і переможеного, різних соціальних, етнічних, політичних та ідеологічних груп, осмислення подій з різних перспектив – європейської, національної, регіональної). Цей підручник містить багато документів та фотографій з різних європейських країн, що спонукає учнів їх аналізувати і формувати свою точку зору на події світової історії, розвивати зріле критичне ставлення до історичного минулого.

Українські педагоги та історики за останнє десятиріччя зробили значні кроки у пошуках нових об’єктивних підходів до викладання історії. Наприклад, П.Полянський, В.Пироженко піднімають питання співвідношення наукової об’єктивності та національної свідомості в історичній освіті; Г.Швидько займається питаннями інтеграції історії України в європейський історичний контекст, не порушуючи при цьому

об'єктивності і толерантності. Останнім часом з'явилися статті про виховання толерантності на уроках історії (М.Шимановський, О.Мокрогуз); про формування критичного мислення на уроках історії (М.Шеремет). Важливими кроками у вихованні толерантності у процесі вивчення історії є принципи олюднення історії та деромантизації воєн (О.Удод).

Сучасна українська школа і педагогічна наука розглядають виховання учнів у дусі толерантності як одну з найважливіших проблем педагогіки миру в загальній системі виховання підростаючого покоління, але, водночас, слід зазначити, що в Україні ще недостатньо наукових даних з розробки проблем толерантної педагогіки. Деякі аспекти виховання толерантності залишилися поза увагою вчених, а практичний досвід вихователів, вчителів та педагогів вищої школи потребує детального вивчення та узагальнення.

Толерантність як одну з найважливіших умов становлення цивілізованого суспільства та формування демократичної особистості враховано у сучасних вимогах до викладання історії. Водночас, слід зазначити, що сьогодні в Україні ще простежується недостатня глибинність наукових розробок у галузі толерантної педагогіки, а у практичному плані не відображені аспекти формування толерантності у шкільних навчальних програмах.

Своєчасність та необхідність нашого дослідження обумовлюється також суперечностями між:

- потребою сучасного суспільства в удосконаленні людських відносин і недостатньою розробленістю проблеми виховання толерантності;
- визнанням необхідності формування толерантності як інтегративної якості особистості вихованців і недостатнім рівнем розробленості педагогічних технологій та конкретних методичних рекомендацій у процесі вивчення окремих шкільних дисциплін, зокрема історичних;
- необхідністю психолого-педагогічного супроводу вихованців 5-7-х класів при залученні до світової і національної історії та культури і недостатнім рівнем розробленості педагогіки толерантності.

Таким чином, актуальність, теоретична і практична значущість проблеми виховання толерантності підлітків, необхідність вивчення та узагальнення наявного практичного досвіду у вихованні толерантності, відсутність конкретних програм і методичних рекомендацій з виховання толерантності під час вивчення окремих шкільних дисциплін, ефективність потенціалу змісту шкільного курсу історії у плані виховання загальнолюдських і демократичних цінностей, зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: *„Виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії”*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова і є складовою наукового напрямку „Зміст, форми, методи і засоби фахової підготовки вчителів” (протокол № 6 від 25 грудня 2003 року).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол №9 від 27 березня 2008 року) та узгоджена в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №6 від 17 червня 2008 року).

Метою дослідження є узагальнення теоретичних засад формування толерантності, обґрунтування педагогічних умов виховання толерантності в учнів 5-7-х класів загальноосвітніх навчальних закладів і запровадження їх у виховну педагогічну практику при вивченні історії.

Виходячи із поставленої мети було визначено такі **завдання дослідження:**

1. Узагальнити теоретичні підходи до змісту та структури толерантності як інтегральної особистісної якості в контексті сучасних виховних проблем педагогіки.

2. Визначити критерії, розробити показники та виявити рівні сформованості толерантності молодших підлітків у навчально-виховному процесі.

3. Виявити педагогічні умови та обґрунтувати ефективність цілеспрямованості процесу виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії.

4. Обґрунтувати і розробити модель виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії та експериментально перевірити ефективність визначених педагогічних умов.

Об'єкт дослідження – процес виховання толерантності.

Предмет дослідження – педагогічні умови виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії.

Для розв'язання поставлених завдань використовувалися такі **методи дослідження**: *теоретичні* – аналіз філософської, психолого-педагогічної, культурологічної літератури та міжнародних правових документів із проблеми толерантності з метою визначення ступеню цінності даного феномена у розвитку суспільства; аналіз понятійно-термінологічної системи педагогіки толерантності для визначення змісту робочої дефініції, її місця в системі нагальних педагогічних завдань; узагальнення, систематизація, що дозволили певним чином упорядкувати та структурувати матеріал у відповідності до розв'язання дослідницьких завдань; моделювання для встановлення взаємозв'язків між педагогічними умовами, метою, завданнями, принципами, засобами, формами виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії та проектування виховної діяльності; *емпіричні* – педагогічне спостереження, бесіда, анкетування, метод експертних оцінок, тестування для виявлення проявів та рівнів сформованості складових толерантності; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний), що дозволив розкрити, довести і перевірити в дії запропоновані модель та умови виховання толерантності у процесі вивчення історії; *математичні* методи обробки

експериментальних даних (t-критерій Ст'юдента, χ^2 – критерій Пірсона) з метою підтвердження ефективності запроваджених методів та технологій виховної роботи.

Теоретико-методологічною основою дослідження є: культурно-історична теорія особистості (Л.Виготський); особистісно-діяльнісний підхід у навчанні (П.Гальперін, О.Леонтьєв, С.Рубінштейн та ін.); положення теорії гуманістичного виховання (Ш.Амонашвілі, В.Сухомлинський, К.Роджерс, А.Маслоу та ін.); особистісно-орієнтоване виховання (І.Бех, Є.Бондарєвська, О.Савченко, І.Якиманська та ін.); ідеї діалогізму та формування культури діалогу (М.Бахтін, В.Біблер та ін.); теорії національної освіти та виховання (І.Гаспринський, М.Пирогов, Д.Писарєв, Г.Сковорода, Л.Толстой, К.Ушинський та ін.); соціально-психологічні аспекти педагогіки толерантності (О.Асмолов, Г.Бардієр, В.Бойко, О.Грива, І.Гриншпун, Г.Солдатова, Л.Шайгерова та ін.).

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що:

- *вперше виявлено* особливості процесу засвоєння молодшими підлітками змісту поняття толерантності та його ролі в особистісному житті; *розкрито* структуру толерантності, що проявляється у взаємодії трьох складових – когнітивної, аксіологічної, поведінкової; *визначено* критерії (усвідомлення цінності толерантного ставлення до оточення, терпимість, комунікативність, чуйність, повагу до інших, відповідальність, соціальну активність, самостійність, критичність, гнучкість мислення), показники і рівні (високий, середній, низький) сформованості толерантності у молодших підлітків; *теоретично обґрунтовано* комплекс педагогічних умов виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії (актуалізація мотиваційної готовності суб'єктів процесу виховання до створення толерантного освітнього простору (толерантність – цінність); орієнтація змісту програм та навчального курсу історії на розширення знань з проблеми толерантності; організаційно-методична підготовка вчителів історії з метою

оволодіння технологіями щодо виховання в учнів толерантності; впровадження у виховну роботу з учнями особистісно-орієнтованих методів та інтерактивних технологій формування толерантності);

- *розроблено й обґрунтовано* модель виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії, яка включає мету і завдання, зміст, принципи, форми, методи та засоби, а також педагогічні умови виховання толерантності у молодших підлітків;

- *уточнено і поглиблено* зміст та структуру толерантності як інтегрованої якості особистості та поведінки, положення про виховання толерантної свідомості та формування толерантного простору на уроках та у позанавчальній роботі;

- *набули подальшого розвитку* форми, методи, засоби виховання толерантності у молодших підлітків у навчальній та позанавчальній діяльності, положення гуманістичного та особистісно-орієнтованого підходів до формування особистості.

Практичне значення одержаних результатів дослідження: апробовано комплекс методик діагностування рівнів сформованості толерантності у молодших школярів, розроблено методичні рекомендації „Виховання толерантності у молодших підлітків у процесі вивчення історії”. Отримані теоретичні висновки та результати дослідження можуть бути використані вчителями історії, класними керівниками, шкільними психологами, працівниками відділів освіти з метою визначення сформованості толерантності учнів у навчально-виховному процесі, для розробки планів і програм факультативів, методичних рекомендацій з окремих гуманітарних дисциплін для учнів 5-7-х класів.

Теоретичні положення дисертації можуть використовуватись при викладанні курсів з педагогіки, психології та методики викладання історії у вищій школі.

Особистий внесок здобувача. У статті “Теоретико-методологічні підходи до виховання толерантності в учнів у процесі вивчення історії”,

опублікованій спільно з О.Гривою, авторським є теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми толерантності. В результаті проведеного аналізу виокремлено та охарактеризовано основні концептуальні підходи до проблеми виховання толерантності підлітків, визначено особливості виховання толерантної особистості підлітка в процесі вивчення історії в загальноосвітніх навчальних закладах України.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дослідження доповідалися та отримали схвалення на наукових та науково-практичних конференціях різного рівня: *Міжнародних* – „Міжкультурні комунікації та толерантність в освіті” (МДЦ „Артек”, 2007, 2009, 2010), „Етнічність та влада: нова геополітична карта Європи і проблеми безпеки у Чорноморсько-Каспійському регіоні” (Ялта, 2009), „Професіоналізм педагога у контексті європейського вибору України” (Ялта, 2009, 2010); *Всеукраїнській* – „Формування міжетнічної та міжконфесійної толерантності майбутніх вчителів засобами громадянської освіти” (Київ, 2009); *щорічних науково-звітних* конференціях Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, 2008 – 2010). Результати дослідження також доповідались на засіданнях кафедри теорії та історії педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, на педагогічних нарадах експериментальних загальноосвітніх навчальних закладів.

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес: загальноосвітньої школи I-III ступенів №6 Сімферопольської міської ради Автономної республіки Крим (довідка № 136 від 27.05.2010 р.), Запорізького ліцею “Логос” Запорізької міської ради (довідка №37 від 15.06.2010 р.), Голопристанської загальноосвітньої школи I-III ступенів №3 Херсонської області (довідка №125 від 27.05.2010 р.), шкіл №3, 6, 10; НВК № 2, спеціалізованої загальноосвітньої школи №8 I-III ступенів, Новокаховської гімназії, Корсуньської загальноосвітньої школи I-II ступенів міста Нова Каховка (довідка №01-19/1284 від 27.08.2010 р.).

Експериментальна робота проводилася впродовж 2007-2010 років на базі загальноосвітніх навчальних закладів міст Запоріжжя, Сімферополя, Нової Каховки та Голої Пристані Херсонської області. В цілому у педагогічному експерименті взяло участь 540 учнів (з них – 276 учнів контрольної групи і 264 учні експериментальної групи) та 34 вчителі.

Публікації. Основний зміст дисертаційного дослідження висвітлено у 13 друкованих працях. З них: 1 методичні рекомендації, 6 статей у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України (5 одноосібних, 1 – у співавторстві), 6 тез доповідей.

Загальний обсяг особистого доробку становить 8,2 друкованих аркушів.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел, який містить 252 найменувань, 16 додатків на 46 сторінках. Загальний обсяг роботи – 236 сторінок, з них основного тексту – 166 сторінок. Роботу ілюстровано 10 таблицями та 11 рисунками, що містяться на 19 сторінках.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ

1.1. Сутність та характеристика толерантності в контексті сучасних проблем педагогіки

Зміни, що відбуваються у сучасному світі: розвиток інтеграції та взаємозалежності країн, глобалізація економіки, посилення міграційних процесів, швидкий розвиток комунікацій та мобільності, зміни ціннісних орієнтирів породжують нові проблеми і завдання в галузі освіти, вирішення яких неможливе без формування педагогіки толерантності.

Толерантність надає унікальну можливість людству для взаємозбагачення і взаєморозуміння, для співпраці та створення соціальної міжнаціональної стабільності. Прояви нетерпимості і конфліктів в різних сферах суспільного життя сучасного українського суспільства вимагають подолання внутрішньої роз'єднаності, у тому числі політичної, соціальної, релігійної, міжетнічної. Тому вчені та практики галузі освіти в основу нових освітніх технологій покладають принципи гуманістичного світогляду, який дозволить виховати такі якості особистості як шанобливе ставлення до представників інших культур, повага до інших точок зору, вміння йти на компроміс, толерантність. Виховання таких чеснот може сприяти у майбутньому забезпеченню мирного співіснування на нашій планеті. Таким чином, проблема виховання толерантної особистості постає одним з найважливіших стратегічних завдань освіти XXI століття.

Педагогіка толерантності, як окремий науковий напрям сформувався у середині 90-х років XX століття – на початку 2000-х років. Українські та російські вчені О.Асмолов [11; 12; 13], Б.Гершунский [59], О.Грива [64; 65; 66; 67; 68], О.Довгополова [81], О.Клепцова [100], ТЛіхачова [120], Г.Маслова [129], І.Миротворська [138], З.Мубінова [144], О.Пастухова [154], А.Погодіна [162], О.Скрябіна [195], П.Степанов [203] та інші, осмислюючи

феномен толерантності, висвітлювали у своїх працях різні підходи та аспекти толерантності.

Більшість сучасних дослідників толерантності (О.Асмолов [13], Т.Білоус [38], С.Бондирєва [41], Л.Вишневська [49], О.Грива [65], О.Довгополова [81], О.Клепцова [100], О.Матієнко [134], Ю.Тодоровцева [213] та ін.) вважають, що ідея толерантності має давню історію. До неї, хоча і опосередковано, зверталися ще античні філософи Аристотель, Геракліт, Сенека, Антіфон та інші. Спостерігаючи природні та культурні відмінності між людьми, вони намагалися знайти шляхи для гармонізації людських відносин і сприймали толерантність як повагу до людської гідності. Історично першою формою толерантності вважають віротерпимість, ідеї якої закладені в етичному ученні раннього християнства. Виникнення та розвиток релігійного різноманіття того періоду зумовило проблему терпимого ставлення до представників інших релігій та культур. Найбільш відомими захисниками ідей віротерпимості стали гуманісти, освітні діячі епохи Відродження і Реформації Дж. Локк та Вольтер.

У „Посланні про толерантність” Дж. Локк розцінював релігійну віру як ставлення людини до Бога та інших людей. Істинна релігія, на думку філософа, відповідним чином регулює життя людини, пробуджує у неї любов, благовоління та милосердя. Дж. Локк закликав усі наступні покоління до найвищої релігійної терпимості в усіх релігійних справах [123].

Засновник гуманістичної філософії Вольтер у „Трактаті про віротерпимість”, засуджуючи згубні наслідки міжрелігійної ворожнечі на прикладі історії загибелі Жана Каласа, визначав віротерпимість як важливий шлях до збереження миру у світі та основу майбутнього розвитку людства [52]. Таким чином, ці вчені-гуманісти заклали фундамент для подальшого розвитку ідей толерантності, а віротерпимість стала першою формою вияву толерантності.

Виокремлення проблеми толерантності у самостійний напрямок досліджень обумовлено історичними подіями сучасного світу, тяжінням

особистості до звільнення від будь-якого виду залежності та диктату, прагненням до побудови стабільного соціального суспільства, яке може забезпечити умови для повноцінного розвитку особистості кожного члена цього суспільства.

Більшість дослідників толерантності дійшло висновків, що вона є категорією міждисциплінарною, багатоаспектною, яка об'єднує інтереси філософів, політологів, культурологів, соціологів, етнологів, психологів, педагогів. Діапазон інтерпретації цього явища постійно розширюється і на сьогодні розглядається як: етико-філософська категорія; соціальна цінність; принцип людських взаємовідносин; соціально-культурний феномен; метод соціально-політичних рішень; правова потреба; особистісна якість тощо. Цим пояснюється широкий діапазон трактувань терміну „толерантність” в різних науках, мовах.

Аналіз зарубіжних та вітчизняних психолого-педагогічних праць з даної проблеми свідчить про відсутність однозначного тлумачення толерантності, її показників та видів. Ускладнюється трактування даного поняття також семантичними проблемами перекладу та запозичення цього слова з різних мов.

Етимологія поняття „толерантність” пов'язана з латинським дієсловом *tolero* – нести, тримати, терпіти. Це поняття використовувалося у тих випадках, коли для переносу чи тримання речі потрібно було докладати певних зусиль, страждати, терпіти [73, С.775]. Більш широке розповсюдження термін толерантність отримав у англійській інтерпретації (*tolerans*), де поряд з терпимістю він означає також „готовність без протесту сприймати думки, вірування, звичаї, поведінку людей”.

У сучасній французькій мові толерантність вживається у контексті „поваги до свободи іншого, його образу мислення, поведінки, політичних і релігійних поглядів”, у китайській означає „дозволяти, приймати, бути великодушним стосовно інших”, в арабській мові – „прощення, полегкість, поблажливість, м'якість, прихильність, терпіння до інших”, у перській –

„терпимість, готовність до примирення із суперником”. Таким чином за допомогою цього терміну визначалася ідея міри, межі, до якої можна терпіти іншу людину чи явище, навіть якщо вони незрозумілі або неприємні. У будь-якому разі, поняття толерантність у більшості європейських та східних мов відображає позитивний його зміст.

Більш суперечливим є російський аналог цього слова – *терпимість*. Певний негативний його відтінок пов’язують з установкою на пасивність, аморфність, відмову від активних дій, вчинків. Звідси й іншомовне „толерантність” стало ототожнюватись з байдужістю, індиферентністю. Його трактували як тактичний хід невпевненого у своїх силах, переконаннях, орієнтаціях суб’єкта комунікації, як форму терпеливого упокорення [15, С.21].

В українському педагогічному словнику толерантність подається як „терпимість до чужих думок і вірувань” [63, С.332]. Терпимість в українській мові означає здатність, уміння терпіти, миритися з чужою думкою, бути поблажливим до поведінки інших людей. І хоча „толерантність” і „терпимість” походять з одного синонімічного ряду, у їх побутовому й науковому вжитку існує низка розбіжностей, що спричинені культурно-історичними, етнічними, соціально-психологічними стереотипами тощо [216].

Вивчення термінологічного змісту поняття *толерантність* показало, що його можна розглядати в різних аспектах. Так, відомий російський психолог О.Асмолов [13], який очолює російську психолого-педагогічну школу і активно працює в напрямку формування толерантної особистості, виокремлює такі аспекти толерантності як: еволюційно-біологічний, політичний, етичний, психологічний і педагогічний, що уточнюються і пояснюються іншими дослідниками толерантності (О.Безкоровайна [24], Т.Білоус [38], О.Грива [66; 68], Є.Дворнікова [74], Л.Кіяшко [99], М.Міріманова [137], П.Степанов [203], О.Тишков [211], Н.Шилборд [241]).

Толерантність у еволюційно-біологічному аспекті розуміється як адаптація організму до несприятливих впливів середовища або як здатність організму переносити токсичні дози наркотику, алкоголю чи нікотину [66].

У політичному контексті дослідники пояснюють толерантність як різновид взаємовідносин між різними сторонами, індивідами, соціальними групами, державами, політичними партіями, що побудований на сприйнятті і терпінні щодо різниці у поглядах, уявленнях, позиціях та діях. Толерантність інтерпретується як готовність влади допускати інакомислення у суспільстві, дозволяти в рамках конституції діяльність опозиції, здатність гідно приймати поразку в боротьбі [241].

В етичному плані концепція толерантності виходить з гуманістичних ідей, які підкреслюють цінність різних чеснот людини. Толерантність виступає як збереження різноманітності, історичного права на несхожість та інших соціальних орієнтирів, що втримують її в „силовому полі” людяності [68, С.17].

Толерантність у соціальному контексті передбачає партнерську взаємодію між різними соціальними групами суспільства, завдяки якій визнається необхідність такої взаємодії і водночас гарантується повага позицій сторін. Релігійна толерантність побудована на усвідомленні того, що істина не може бути однозначною і простою, вона має багатоманітні форми виявлення, тому не можна абсолютизувати власні релігійні вірування. Усвідомлення того, що в усіх релігіях закладені універсальні принципи людських взаємин, заснованих на толерантності як нормі людського буття, формує готовність вести цивілізований діалог з метою пошуку того, що об'єднує людей, сповідуючих різні релігії. Культурна толерантність передбачає наявність можливості сприймати інші форми культурної багатоманітності, з повагою ставитися навіть до тих проявів культури іншого народу, які є незрозумілими і викликають різке неприйняття. Якщо спиратися на підхід до толерантності як активної форми взаємодії, то

культурна толерантність передбачатиме активне взаємозбагачення при взаємодії різних культур [65;74; 199].

У психологічному аспекті науковці (О.Асмолов [146], С.Бондирєва [41], Є.Клепцова [101], А.Маслоу [131; 132], А.Погодіна [162], Г.Солдатова, Л.Шайгерова, О.Шарова [199], В.Франкл [229]) розглядають толерантність як ціннісну установку стосовно себе та інших. В основі толерантної поведінки, з цієї позиції, лежить позитивне значення своєї та іншої унікальності, сприйняття цього факту як блага, як цінності. Життєстверджувальна функція позитивної ціннісної установки на унікальність людей підтримує емоційний тонус особистості, викликає оптимістичне світосприйняття, спонукає особистість долати перешкоди.

У контексті педагогіки більшість дослідників (О.Асмолов [11], І.Бех [33], Т.Білоус [38], О.Грива [67], Е.Койкова [102], В.Маралов [127], М.Міріманова [136], П.Степанов [203], О.Тишков [211], Ю.Тодоровцева [212]) трактують толерантність як готовність прийняття інших такими, якими вони є, як спосіб взаємодії з ними на основі згоди через розвиток їхньої особистості, відкритої до сприйняття інших культур, здатної поважати багатогранність людської думки, запобігати конфліктам або розв'язувати їх ненасильницькими методами.

Г.Солдатова, Л.Шайгерова, О.Шарова виділяють в толерантності фізіологічну, психологічну та соціальну стійкість людини до різних впливів [199]. Крім того, дослідники виокремлюють релігійну та культурну толерантність (О.Грива [66], Л.Ібрагімова [90], Л.Кіяшко [99], В.Кукушкін [116] та інші).

Узагальнюючи різноманітні підходи до визначення толерантності та виокремлення її складових, зупинимось на тих аспектах, що мають відношення до розв'язання завдань нашого дослідження та відповідають основним його напрямкам:

- толерантність як соціальна категорія, що визначає особливий (ненасильницький, миролюбний, безконфліктний) тип взаємин особистості з соціумом (В.Маралов [127; 128]);

- толерантність як установка: схильність до прийняття інших точок зору, вірувань; повага до думок інших (О.Асмолов [12]; [13]);

- толерантність як риса особистості, що виявляється у здібності індивіда сприймати без протидії інші точки зору, характер поведінки та інші особливості (С.Бондирєва[41]); здібності до успішної адаптації, недопущення конфронтації (Г.Солдатова, Л.Шайгерова, О.Шарова [199]).

Толерантність виявляється на двох рівнях: на рівні усвідомлення у вигляді стосунків особистості з соціумом та на рівні поведінки особистості, і формується у результаті цілеспрямованого виховання.

Основним змістом поняття толерантності є усвідомлення багатомірності суспільного буття, повага особистості, терпиме ставлення до індивідуальних особливостей інших людей, до їх поглядів, світобачень та вірувань, що проявляється у соціальній зрілості особистості [74].

Толерантність доцільно визначити як складне багатоаспектне явище, що складається з ряду компонентів [129]:

- суб'єкти і об'єкти толерантності, тобто ті, хто виявляє толерантність і ті, на кого вона спрямована;

- предмет толерантності, тобто характеристика особистості, соціальної групи або іншого об'єднання людей, яке може бути полем узгодження інтересів та пошуку компромісів;

- типи (сфери) толерантності (расова, міжнаціональна, етнічна, політична, релігійна, міжкласова, освітня, гендерна, вікова, географічна, сексуально-орієнтована, маргінальна, фізіологічна, комунікативна, культурна);

- рівні толерантності (протекціоністська, ціннісна, байдужість, скрита інтолерантність, вербальна та агресивна інтолерантність) – категорія, що показує міру наявності толерантності суб'єкта по відношенню до предмету;

- фактори, що впливають на рівень толерантності суспільства в цілому і особистості зокрема (політична ситуація в суспільстві, загальна соціально-економічна ситуація, специфічний тип культури міжособистісних стосунків, рівень освіти, ЗМІ, індивідуальні особливості).

У психологічній науці в якості компонентів толерантності виділяють мотиваційно-ціннісний, комунікативний, когнітивний, афективний та поведінковий (діяльнісний). Найбільш розробленим серед них є комунікативний, в якому відображаються фактори виховання, культурний досвід, цінності, потреби, установки, характер, темперамент, емоційні стереотипи особистості тощо (В.Бойко [39]). Найменш дослідженим вважається афективний компонент толерантності, який пов'язаний з терпимим ставленням та реагуванням на різноманітні прояви інших людей. Інтенсивність реагування визначається ступенем їх соціальної та особистісної значущості.

Проведений аналіз літератури засвідчує необхідність більш чіткого виокремлення того змісту робочої дефініції, що містив би перелік ознак толерантності як соціально-психологічного феномену, що виступає значущою цінністю сучасної особистості і піддається вихованню.

В контексті нашої роботи визначальним є погляд на толерантність, що міститься в працях О.Асмолова, а саме: „Толерантність являє собою норму цивілізованого компромісу між конкуруючими культурами і готовністю до прийняття інших логік та поглядів, виступає як умова збереження різноманітності, свого роду історичного права на розбіжність, несхожість, інакшість” [146, С.6]. На підставі представлених у науковій літературі значень ми будемо розглядати толерантність як повагу та визнання рівності, відмову від домінування і насильства, визнання багатомірності і багатоманітності людської культури, норм, вірувань і відмову від зведення цієї багатоманітності до якогось одного бачення.

У нашому дослідженні ми брали до уваги ті аспекти толерантності, що надають їй особистісного змісту. Докладну характеристику толерантності у

цьому сенсі подала російська дослідниця О.Цируль [232], яка структурувала та описала якості толерантної особистості на рівні моральних переконань, психологічних особливостей та поведінки.

Рівень моральних переконань включає:

- гуманність, що передбачає увагу до неповторного внутрішнього світу людини; віру у добре начало; людяність; відмову від насильницьких методів і форм приниження достоїнств людини;

- свободу, що проявляється у дисципліні та обов'язку, не приймає насильницьких заборон, здатна привести до правильних законів, які потім гарантовано реалізуються у житті;

- відповідальність – вияв внутрішньої сили у ситуації прийняття рішення, його якісного виконання на основі варіативного підходу і системи особистих вимог.

Рівень психологічних особливостей містить:

- впевненість у собі – адекватну оцінку власних сил і можливостей, віру у можливість подолання перешкод;

- стійкість – вміння володіти собою, керувати своїми емоціями та вчинками;

- рефлексивність – глибоке знання власних особливостей, достоїнств, недоліків, встановлення їх відповідності толерантному світосприйняттю;

- перцепцію – вміння підмічати і виокремлювати різноманітні властивості людей, розуміти їх внутрішній світ;

- емпатію – співчуття до проблем інших людей, емоційну оцінку подій.

На рівні поведінки толерантна особистість проявляє:

- гнучкість – вміння приймати рішення в залежності від складу учасників подій і обставин, що виникли, будувати стосунки на основі повноцінної інформації;

- варіативність – багатомірний підхід до оцінки навколишнього життя і прийняття рішень, відповідних до обставин, що склалися;

- почуття гумору – іронічне ставлення до безглузких обставин, непередуманих дій, уміння посміятися над собою [232, С.70].

Отже, практична значущість толерантності у сучасному світі є очевидною і сьогодні вона є однією з найважливіших цінностей світової культури. Проблему виховання толерантної особистості має вирішувати в першу чергу педагогіка, оскільки сутність толерантності, як інтегративної якості особистості, що спрямована на покращення, гармонізацію взаємовідносин з іншими людьми, сприяє виокремленню специфічного кола проблем, які мають педагогічне забарвлення. Толерантність особистості, прийнята за мету виховного процесу, здатна допомогти не тільки у розв'язанні цілого ряду завдань сучасної педагогічної теорії і практики, а й значних проблем суспільства в цілому.

Виходячи зі змісту та сутності толерантності ми вважаємо, що виховання особистості в дусі толерантності сприятиме вирішенню цілого ряду завдань сучасної освіти, а саме: гуманізації освіти; успішної соціалізації особистості, що передбачає засвоєння різноманітних життєвих компетентностей; підвищення ефективності міжкультурних комунікацій особистості, що пов'язано з розвитком взаєморозуміння у суспільстві та зміцнення миру; формування громадської культури особистості тощо.

Оскільки однією з найважливіших проблем сучасної педагогіки є гуманізація педагогічного процесу і формування в учнів гуманістичного світогляду та морально-духовних цінностей, що передбачає виховання шанобливого ставлення до іншої особистості та інших культур, цінностей та віри, при відмові від авторитарного стилю взаємодії та тоталітаризму, виховання толерантності є актуальним завданням освіти. На це вказували провідні вітчизняні науковці В.Андрущенко [4; 5; 6], І.Бех [33], В.Кремень [111; 112], В.Лутай [124], О.Пехота [158], Г.Шевченко [238; 239] та інші вже на початку нового тисячоліття.

Гуманізація освіти є базовою ідеєю сучасних освітніх парадигм, а також педагогічним принципом, що відображає суспільні тенденції у

побудові системи освіти. Вона націлена на створення такого змісту, форм і методів навчання та виховання, які забезпечують найбільш повне розкриття особистості. Гуманізація освіти передбачає, що учень сприймається як унікальна особистість, яка розвивається у процесі активної самореалізації свого творчого потенціалу у системі взаємодії з іншими людьми, як центральний суб'єкт педагогічної діяльності. Побудова ж суб'єкт-суб'єктної педагогічної взаємодії неможлива без толерантного ставлення до учня, яке передбачає повагу, усвідомлення і прийняття індивідуальних особливостей кожного вихованця. Толерантність як пріоритетна цінність гуманістичної освіти сприятиме подоланню психологічних бар'єрів і конфліктів між учасниками освітнього процесу та встановленню атмосфери поваги, прийняття, терпимості, стабільності в освітньому середовищі навчальних закладів, а також у суспільстві в цілому.

Прийняття толерантності у якості гуманістичного імперативу передбачає створення умов, при яких учень буде постійно розвивати можливості для позитивної самореалізації, творчого розвитку особистості в освітньому середовищі. Педагогічне спілкування, яке базується на гуманістичних засадах і характеризується наявністю позитивного емоційного контакту між вчителем та учнем, індивідуальним підходом до школярів, відсутністю інтолерантних установок стосовно деяких вихованців, організацією навчальної діяльності школярів на основі співробітництва, поваги, співтворчості, буде сприяти створенню толерантного освітнього простору.

Виховання толерантності можливе за умов оволодіння усіма учасниками педагогічного процесу сумою знань про норми моралі та загальнолюдські цінності; формування вмінь використовувати ці знання у різних видах діяльності та проявляти їх у стосунках з іншими людьми, які відрізняються поглядами, національністю, мовою, культурою та звичаями.

Наступною проблемою сучасної системи освіти в Україні є вирішення завдання соціалізації особистості, яка включає в себе не лише оволодіння

нормами і правилами життя в суспільстві, знаннями і вміннями будувати стосунки в суспільстві, але й передбачає здобуття особистістю певних характеристик: ставлення до іншої людини як до самоцінності; здатність до самовіддачі як умови чи способу реалізації такого ставлення до інших людей; творчий характер життєдіяльності; здатність до вільного волевиявлення; можливість особистості самостійно проектувати майбутнє; внутрішня відповідальність перед собою, іншими людьми, минулим і майбутнім; прагнення зрозуміти смисл життя [201, С.46].

Виховання толерантності як інтегративної якості допоможе у вирішенні завдання соціалізації особистості, оскільки процес виховання толерантності пов'язаний з формуванням самостійності, відповідальності, соціальної активності, розвитком критичного мислення. Толерантна особистість усвідомлює себе частиною цілісного світу і водночас розуміє, що всі люди є різними, виявляє повагу та сприймає інші точки зору, але при цьому не відмовляється від своїх переконань і визнає таке право за іншими. Толерантна людина, оволодіваючи новими ролями і правилами, набуває здатності творити щось нове, неповторне, унікальне.

Виховання толерантності як однієї з найважливіших проблем педагогіки миру в загальній системі виховання підростаючого покоління розглядали українські вчені Г.Балл [16], О.Безкоровайна [24], І.Бех [33], Р.Безпальча [25]. Концепцію формування толерантної особистості в умовах полікультурного суспільства України розробила доктор філософських наук О.Грива [66]. Окремі аспекти процесу виховання толерантності в учнів у педагогічній науці розробляли Л.Бернадська [29], О.Волошина [51], Е.Койкова [102], О.Матієнко [134]; у студентів – Т.Білоус [38], О.Довгополова [81], Л.Завірюха [85], Ю.Тодорцева [213]).

На взаємозв'язок понять „толерантність” та „виховання” звернула увагу М.Міріманова [137], яка, дослідивши етимологію терміну толерантність, дійшла висновку, що дієслово *tolero* (лат.) – годувати, жити, пов'язане з дієсловом *tollo* (лат.) – вважати своєю дитиною, виховувати,

пестити. Таким чином, термін *толерантність* має тісний зв'язок з ідеєю виховання особистості вже на рівні їх походження.

Проблема соціалізації особистості складна та багатогранна, тому вирішувати її мають не тільки педагоги, а й сім'я, соціальні служби, ЗМІ. Сьогодні Україна прагне сформувати європейський стиль соціалізації, а це означає, що особистість повинна стати в першу чергу відкритою, готовою до діалогу й компромісу; мати певні ціннісні орієнтації; дотримуватися активної життєвої позиції, яка б дозволяла їй крокувати в ногу з часом та реалізовувати свій творчий потенціал. Якщо діяльність педагога буде спрямована на виховання таких рис толерантної особистості як активність, вміння йти на компроміс, повага до іншої точки зору, терпимість, комунікативність, емпатійність, то процес соціальної адаптації школярів та молоді буде більш успішним і менш конфліктним.

В Україні, як і в інших країнах світу, процес глобалізації проявляється через інтернаціоналізацію економіки, створення єдиного інформаційного простору, діяльність міжнародних організацій. Це викликає потребу у адаптації населення України до нових соціальних умов. Таким чином, процес виховання нового покоління громадян України в першу чергу пов'язаний з вихованням у них таких якостей особистості, які нададуть їм змогу ефективно діяти за нових умов і сприяти стійкому розвитку нашої держави.

Від сучасної особистості вимагається бути здатною вирішувати безліч проблем, пов'язаних із ситуаціями пізнання та пояснення явищ; освоєння сучасних технологій і техніки; взаємин з іншими людьми; оцінювання своєї поведінки та вчинків; обрання професії та орієнтації на ринку праці; виконання соціальних ролей та функцій; вирішення правових питань; вирішення особистих проблем (життєвого самовизначення; обрання стилю та образу життя тощо) [68]. Відтак мова йде про формування і розвиток у особистості різноманітних життєвих компетентностей.

Компетентний (лат. *competens, competentis* – належний, здатний) за тлумачним словником – 1) обізнаний, обізнаний у певній області; 2) той, хто

має право за своїми знаннями чи повноваженнями робити або вирішувати що-небудь, судити про що-небудь. Безпосередньо в освіті компетентність виступає як певний зв'язок двох видів діяльності учня: сьогодишньої (освітньої) та майбутньої (практичної) і, відповідно, потребує доповнення традиційного змісту освіти елементами, що забезпечать здатність учня ефективно діяти за межами навчальних ситуацій, продуктивно розв'язувати в повсякденному житті реальні проблеми – від побутових до виробничих і соціальних.

Дослідження компетентнісного підходу у сучасній українській освіті привели до таких висновків: систему компетентностей, яких мають набути учні загальноосвітніх навчальних закладів протягом періоду навчання, складають надпредметні або ключові компетентності, які визначаються як здатність людини здійснювати складні поліфункціональні, поліпредметні, культуродоцільні види діяльності, ефективно розв'язуючи відповідні завдання – галузеві та предметні. Ключові компетентності є інтегральними характеристиками якості підготовки учнів, пов'язані з їх здатністю до цілеспрямованого осмисленого застосування комплексу знань, умінь, навичок і являють собою певний рівень функціональної життєвої грамотності [166].

У Національній доктрині розвитку освіти України серед ключових компетентностей визначені такі: автономна діяльність; інтерактивне використання засобів; вміння функціонувати в соціально гетерогенних групах [148].

Толерантність є одним з чинників, який пронизує собою ключові компетентності. Наприклад, у автономній діяльності, де здатність захищати та піклуватися про права та потреби інших, толерантність є невід'ємною характеристикою соціально компетентної людини. Інтерактивне використання засобів також потребує від особистості певної міри толерантності під час інтерактивного використання мови та інших засобів комунікації, при застосуванні різноманітних інтерактивних технологій.

Також толерантність, як якісна риса особистості, необхідна для такої життєвої компетентності, як вміння функціонувати в соціально гетерогенних групах [68]. Отже, проблема соціалізації особистості не може бути вирішена без виховання такої важливої якості як толерантність.

Однією з важливих проблем сучасної педагогіки, що пов'язані з процесами глобалізації, є проблема виховання підростаючого покоління, здатного до міжкультурного спілкування. Ефективність формування та розвитку міжкультурної комунікації підлітків значною мірою залежить від рівня толерантності учасників. Академік В.Лекторський підкреслював, що без взаємної толерантності цивілізації, культури, нації, соціальні групи, окремі особистості, що зіштовхуються між собою, можуть просто знищити один одного і якщо не розвивати толерантність, то залишається лише взаємне знищення [118]. Тому ми розглядаємо толерантність у взаємозв'язку з питаннями, пов'язаними зі зміцненням миру і розвитком взаєморозуміння в суспільстві.

Комунікація у психолого-педагогічному словнику визначається як смисловий аспект соціальної взаємодії, у процесі якої ми осмислюємо інформацію і співвідносимо наші смисли зі смислами наших комунікативних партнерів, створюючи таким чином, певну ступінь взаєморозуміння [171, С.512]. При цьому відбувається не тільки передача-прийом сформованих смислів, а й спільне смислоутворення. Комунікація може вирішувати різноманітні завдання: обмін інформацією, розвиток стосунків людей, взаємовплив, співчуття, взаєморозуміння. Можна вважати, що глобальна мета і функція комунікації – це об'єднання людей у єдиних діях, їх взаємодія.

Комунікацію між народами-носіями різних мов і культур, або між державами, або між окремими представниками цих народів, культур чи держав називають міжкультурною комунікацією. Міжкультурна комунікація у світі, який глобалізується, – це двосторонній процес, у якому кожна сторона повинна мати установку на взаєморозуміння, тобто бажання і готовність зрозуміти, безконфліктно прийняти іншу точку зору. Специфіка

позитивної міжкультурної комунікації полягає у тому, що головною її рисою є емпатія – інтелектуальне та емоційне проникнення у внутрішній світ людини – представника іншої культури, у його думки, почуття, бажання і прагнення. Емпатія побудована на умінні поставити себе на місце іншої людини, подивитися на світ її очима, відчувати її стан і врахувати все це у своїй поведінці та вчинках. Таким чином, толерантність і бажання взаєморозуміння є стрижнем успішної міжкультурної комунікації.

Виховання емпатії, що є одним з показників толерантності, можна починати ще з дошкільного дитинства. Проте, найбільш сприятливим для виховних впливів щодо формування емпатійності, на думку А.Капської, є підлітковий вік, оскільки саме у цьому віці вихованці починають виявляти інтерес до інших людей, до їх поглядів, ціннісних орієнтацій, поведінки [97, С.92]. Учні підліткового віку зацікавлено сприймають знайомство з іншими культурами, традиціями, звичаями, що дозволяє вчителю підвести їх до усвідомлення багатоманітності та взаємозалежності культур, посилити бажання пізнавати та розуміти представників інших культур. Але, водночас, існують об'єктивні перешкоди, які можуть завадити формуванню міжкультурної толерантності. У першу чергу, це існуючі в суспільстві стереотипи щодо представників інших культур, які діти засвоюють у ранньому віці ще задовго до появи власної думки стосовно тих чи інших культурних груп (наприклад, циган, молдован тощо).

Для того, щоб подолати соціальні стереотипи несприймання та нерозуміння представника іншої культури, потрібна особлива педагогічна робота. Вже у середній ланці школи на уроках предметів гуманітарного циклу учні знайомляться з поняттям культури. Завдання вчителя – пояснити вихованцям, що кожна культура унікальна, має свою систему цінностей, але всі культури доповнюють одна одну, тому не має поганих чи хороших культур. А до представників інших культур, в першу чергу, треба ставитися як і до представників своєї культури, і розвивати з ними стосунки, враховуючи їх загальнолюдські якості.

Вчителям варто донести до учнів думку, що не існує високорозвинутих і низькорозвинутих культур, їх не можна порівнювати, а тому оцінити кожную культуру можливо лише у її власних рамках. Головна ідея, що буде сприяти ефективному розвитку міжкультурних комунікацій – це визнання рівноправ'я культурних цінностей, створених різними народами, повага і толерантне ставлення до норм, цінностей, типів поведінки представників чужих культур.

Таким чином, формування ставлення до свого народу у взаємозв'язку з відповідним ставленням до інших народів – головна умова розвитку міжкультурної компетентності та основа виховання толерантності.

На рівень розвитку толерантності вихованців впливає той факт, наскільки добре вони знайомі з культурами тих народів, що проживають навколо нас. Українське суспільство сьогодні є полікультурним і це створює особливі умови, в яких розгортається виховання толерантності підростаючого покоління. Сучасна Україна – багатонаціональна держава, де проживають представники більш ніж 125 народностей та представники усіх світових релігій. Проблеми існування у полікультурному просторі можна вирішити лише відмовою від визнання переваги однієї культури над іншою і взаємним визнанням відмінностей між народами, їх релігіями, культурами. Такий підхід надасть можливість попередити можливі непорозуміння, сприятиме взаєморозумінню і збереженню соціальної гармонії. А от надмірне возвеличення власної культури, сприйняття свого стилю поведінки як єдиного можливого, кращого за культурні стандарти інших народів, є прямо протилежним самій природі та ідеї толерантності.

У процесі вивчення історії та особливостей національної культури, а також культур інших народів слід загострити увагу підлітків на спільних рисах, загальнолюдських цінностях кожної культури, можливостях їх взаємопроникнення та взаємного діалогу у сучасному світі. Таким чином, виховання толерантності як якості особистості у процесі вивчення національної культури та знайомства з іншими культурами, сприятиме

вирішенню проблеми ефективності міжкультурних комунікацій підростаючого покоління.

Однією з найважливіших проблем сучасної педагогіки є виховання громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, формування основ громадянської культури вихованців. Громадянська культура – це глибоке усвідомлення своєї належності до власної країни, почуття патріотизму і громадянської гідності, знання про єдність свободи вибору і відповідальності, готовність до зміцнення своєї держави, становлення в ній демократії [141, С.416]. Визначальні характеристики громадянської культури – патріотизм, правосвідомість, політичну культуру пов'язує між собою моральність особистості. Якщо правові норми в державі співпадають з моральними, тільки тоді громадяни цієї держави добровільно виконують закони. Отже, моральні якості, такі як: совість, чесність, правдивість, гідність, справедливість, повага, толерантність, відповідальність, працелюбність та інші визначають громадянську поведінку особистості.

У формуванні громадянської культури підлітків особливу роль має відіграти така моральна якість, як толерантність. Саме на засадах толерантності і гуманізму побудована система загальноєвропейських громадянських цінностей, до якої активно долучається наша молода незалежна держава. Переконливий досвід побудови демократичних суспільств у Європі свідчить про необхідність переорієнтації системи освіти України на фундаментальні цінності західної культури – права людини; повага до інакших людей, до іншої точки зору; лібералізація; соціальна справедливість та інші.

Виховання толерантності у школярів, починаючи з молодшого шкільного віку, допоможе у майбутньому сформувати стійку громадянську позицію, повагу і терпиме ставлення до інакшості, вміння йти на компроміс і вирішувати складні ситуації чи питання з позиції миру. Про виховання толерантності, як однієї з найважливіших якостей особистості, необхідної у процесі громадянського становлення підростаючого покоління,

задекларовано у багатьох документах міжнародного та національного рівня. Це „Декларація принципів толерантності”, „Конвенція про права дитини”, Закон України „Про освіту”, Національна доктрина розвитку освіти України в XXI столітті. Зокрема, у Національній доктрині зазначено, що освіта мусить активно сприяти формуванню нової ціннісної системи суспільства – відкритої, варіативної, духовно та культурно наповненої, толерантної, здатної забезпечити становлення громадянина і патріота, консолідувати суспільство на засадах прав особистості, зменшення соціальної нерівності [148].

„Декларація принципів толерантності” проголошує виховання найефективнішим засобом запобігання проявам нетерпимості. „Виховання у душі толерантності починається з прищеплення людям знань про їхні права та свободи з метою забезпечити їхню реалізацію та зміцнити прагнення кожного до захисту прав інших. Виховання толерантності слід розглядати як невідкладне завдання: у зв'язку з цим необхідно сприяти розробкам навчальних методик з формування толерантності на систематичній і раціональній основі, розкриваючи культурні, соціальні, економічні, політичні та релігійні чинники нетерпимості, що призводять до насильства і відчуження” [76, С.11].

За роки незалежності в Україні зроблені істотні кроки в розбудові національної системи освіти на засадах демократизації освітянської діяльності та у вихованні громадянської культури в учнів. Освітня та їх вихованці активно залучаються до програми культури миру та толерантності, беруть участь у міжнародних та інших проектах „Громадянська освіта – Україна”, „Європейський вибір”, „Культура добросусідства”, „Громадянин”, „Учнівське самоврядування”, конференціях, семінарах, тренінгових програмах, присвячених різним аспектам громадянського виховання та толерантності. Водночас слід зауважити, що в цій сфері освіти є ще багато проблем. В першу чергу, це можна пояснити зовнішніми факторами: недостатність у сучасному вітчизняному суспільстві традицій свободи,

плюралізму, поваги прав інших; економічною та духовною кризою світового суспільства; зневірою до влади, яка постійно змінює свої орієнтири та пріоритети. Нейтралізувати вплив таких соціально-психологічних факторів лише педагогічними засобами дуже складно, але можливо. Ми вважаємо, що саме школа має стати тим осередком у соціальному світі, де б культивувалися цінності свободи, демократії та толерантності. При цьому слід врахувати, що ставлення до дітей у школі потрібно змінити: вчителі мають ставитися до вихованців як до рівноправних суб'єктів. Підліткам важко навчитися бути толерантними до інших, якщо вони самі стають об'єктом нетерпимості з боку дорослих та зростають в інтолерантному середовищі.

Отже, толерантність є інтегративною якістю особистості, що проявляється на різних рівнях (рівні моральних переконань, рівні психологічних особливостей та рівні поведінки) і включає в себе цілий ряд важливих позитивних якостей особистості, які необхідні сучасному підлітку для гармонійного духовного розвитку. Виховання толерантності підлітків сприятиме підвищенню громадянської культури підростаючого покоління, неупередженій оцінці дій та вчинків, поважному ставленню до прав або точок зору інших. У процесі виховання толерантності школярів відбуватиметься вирішення таких важливих проблем сучасної педагогіки, як формування гуманістичного світогляду, успішна соціалізація особистості, формування і розвиток життєвих компетентностей, розвиток міжкультурних комунікацій та виховання свідомої громадянської позиції. Розв'язання цих завдань вимагає розгляду концептуальних підходів до проблеми виховання толерантності у педагогічних дослідженнях.

1.2. Концептуальні підходи до проблеми виховання толерантності у педагогічній теорії

Одним із завдань нашого дослідження є вирішення проблеми максимального використання можливостей освітнього процесу для

виховання толерантності як важливої та необхідної якості особистості вихованця, яка допоможе йому активно соціалізуватися і протистояти негативним впливам навколишнього середовища. Толерантність покликана стати внутрішнім стрижнем особистості підлітка, нормою поведінки, що дозволить гармонійно упорядкувати його взаємовідносини з довкіллям.

Існує багато визначень виховання в залежності від концепцій, які закладені в основу цього поняття. Наприклад, Н.Мойсеюк тлумачить виховання як спільну діяльність вихователя і вихованців, спрямовану на розвиток свідомості, духовного світу вихованця, формування досвіду його поведінки і діяльності; становлення особистості як суб'єкта життєтворчості [141]. Л.Вовк, Г.Панченко визначають виховання як управління процесом особистісного розвитку учня шляхом створення сприятливих умов – педагогічно обґрунтованої організації середовища, діяльності, спілкування, стимулювання тощо [47]. В.Лозова, Г.Троцько представляють процес виховання як сукупність дій вихователя і вихованця в процесі їх діяльності і спілкування, що забезпечує взаємодію індивіда з оточуючим світом, формування його ставлення до дійсності (до себе, людей, сім'ї, праці, держави, природи, світу речей тощо) [121].

Більшість сучасних науковців визнає, що процес виховання має декілька етапів: 1) усвідомлення вихованцями запропонованих їм норм і правил поведінки; 2) формування позитивного ставлення учнів до норм і правил поведінки, що пропонуються; 3) формування поглядів і переконань; 4) формування загальної спрямованості особистості.

Толерантність у сучасному світі визнана загальнолюдською і соціокультурною цінністю та необхідною якістю особистості. Процес виховання толерантності має забезпечувати усвідомлення вихованцями норм і правил толерантної поведінки, позитивного ставлення до толерантності як до загальнолюдської цінності, та створення умов для трансформації її у принцип, що визначає діяльність людини, норму і зразок її поведінки. Тобто,

виховання толерантності передбачає формування толерантної свідомості і толерантної поведінки особистості.

В рамках нашого дослідження ми будемо розглядати виховання толерантності як складний багатогранний процес формування толерантності (інтегративної якості особистості), що передбачає оволодіння системою знань про толерантність в площині вивчення історії, набуття досвіду практичної діяльності з формування толерантного ставлення до навколишнього соціального середовища, основним об'єктом якого є особистість молодшого підлітка з урахуванням його вікових особливостей.

Аналіз наукових джерел дозволив виявити, що педагогічні дослідження містять теоретичні, методологічні та технологічні основи для вирішення проблеми виховання толерантної особистості. Теоретичне підґрунтя педагогічних ідей толерантності присутнє у працях педагогів минулого і сучасності: Я.Коменського [103], Ж.-Ж.Руссо [187; 188], Вольтера [52], С.Френе [231], В.Сухомлинського [208; 209], Ш.Амонашвілі [3] та інших. Педагогічна концепція толерантності формувалася протягом багатьох століть зусиллями теоретиків і практиків виховання, які займалися пошуками можливостей ненасильницького, гуманістичного впливу на підростаюче покоління, виховання у нього таких якостей, як милосердя, духовність, терпимість.

Рух до гуманної педагогіки відбувався паралельно з утвердженням механізмів зовнішнього впливу на поведінку та діяльність вихованців. Вже в античному світі існували традиції жорсткого спартанського виховання і традиції вільного виховання особистості, яку відстоював Антисфен. Ідеї громадянського виховання та ідеї добродійності, що беруть початок від Сократа, переконують у тому, що вже в античні часи виникла суспільна необхідність у формуванні вільної, відповідальної особистості.

Відомий чеський педагог і філософ Я.Коменський у „Великій дидактиці” розробив правила поведінки та ставлення вчителя до своїх вихованців, акцентуючи увагу на головній якості педагога – високій

моральності. Мислитель зазначав, що ніхто не зможе зробити людину мудрою, окрім мудрої, ніхто – моральним або благочестивим, за виключенням морального або благочестивого [103]. Ще в часи середньовіччя Я.Коменський зауважив, що саме освіта „запалить світло мудрості”, яке припинить на землі всі війни і конфлікти.

Чималий внесок у розвиток ідеї гуманного виховання зробили мислителі епохи Відродження, доби Просвітництва та Великої Французької революції: Дж. Локк [122], Вольтер [52], Т.Кампанелла, Ж.-Ж.Руссо [188], Ш.-М.Монтеск'є та інші. Філософські ідеї мислителів епохи Просвітництва про надзвичайну важливість виховання та освіти у формуванні людини і суспільства стали підґрунтям для гуманістичної системи виховання, основи якої були закладені пізніше педагогами М.Монтессорі [143], Р.Штайнером, С.Френе [231]. У центрі цих систем перебуває особистість, її цінності, особиста свобода, тобто вихованець є суб'єктом життя, вільною духовною особистістю. Педагогіка толерантності теж базується на таких цінностях.

Принцип вільного виховання обґрунтував у своїх педагогічних поглядах великий французький філософ і педагог Ж.-Ж.Руссо. Свободу він вважав природним правом людини, а роль педагога у вихованні зводив до того, щоб навести на правильне вирішення проблеми, здійснюючи непрямий вплив на вихованця. Дитина повинна сама здобувати уроки з наслідків своїх вчинків, що буде стимулом для формування правильного уявлення про те, як потрібно себе поводити в тій чи іншій ситуації. Виховання – це не насильницький вплив дорослого, а засіб вільної орієнтації в навколишньому середовищі, яке, на думку Ж.-Ж.Руссо, повинне забезпечити кожному можливість знайти самого себе, свою суверенність і свободу [187].

Ідею вільного виховання особистості втілював у своїй школі французький педагог С.Френе. Головний принцип його технології пов'язаний з самореалізацією особистості вихованця через самостійну і спільну творчість. Роль педагога полягає у тому, що він є другом дітей і лише спрямовує їх та допомагає у педагогічному процесі. С.Френе радив з великою обережністю

підходити до виховання дитини, вважав кожную дитину неповторною індивідуальністю, заперечував будь-яке насилля над природою особистості [231].

Ідеї вільного виховання отримали розповсюдження у Європі, а згодом і в Росії. Російський письменник Л.Толстой в останній період своєї творчості багато уваги приділяв проблемі ненасильницького виховання, яку можна розглядати як схожу у деяких принципах з толерантністю. Ідеї виховання толерантності звучать у творах російських та українських письменників, філософів, громадських діячів М.Бердяєва, М.Гоголя, Б.Грінченка, М.Грушевського, М.Драгоманова, Ф.Достоевського, М.Пирогова, Г.Сковороди, В.Соловйова, Т.Шевченка, Л.Українки, І.Франка та інших.

Заслужують на окрему увагу ідеї природного виховання відомого українського філософа-просвітителя Г.Сковороди. Під природою людини філософ розумів обдарування, схильності, дані від народження і закликав виховувати дітей відповідно до їх природних можливостей. У своїх байках, притчах, філософських трактатах він пропагував найвищі якості людини: людяність, сердечність, великодушність, добродієність, справедливість, працелюбність, скромність, гідність тощо. Він висунув ідею суспільної позастанової цінності людей праці, рівності і однакової значущості всіх видів трудової діяльності. Як педагог-гуманіст Г.Сковорода піднімав питання про виховання людини – громадянина, патріота, який знає та цінує культуру і традиції свого народу, вчив зберігати доброту, дружбу, чистоту помислів і вчинків, совість, миролюбство [194].

Педагогічна концепція видатного українського історика, письменника і політичного діяча М.Грушевського включала ідеї виховання гуманістичної, миролюбної особистості, формування у підростаючого покоління національної свідомості, в основі якої – почуття любові і гордості за приналежність до своєї нації [70].

У радянські часи відбулась трансформація виховного ідеалу на засадах інтернаціоналізації та „колективізації” особистої свідомості громадян з

метою формування позитивної радянської ідентичності. В перші роки радянської влади ідеали братства і свободи декларувалися в багатьох документах, поширювалися ідеї рівності, любові та поваги до людей різних національностей, але поступово у рамках тоталітарної держави перемагали ідеї авторитаризму, нівелювання особистості.

В Україні на початку ХХ століття вагомий внесок у розвиток народної педагогіки, гуманістичних традицій виховання зробили видатні педагоги Г.Ващенко та С.Русова. В основі педагогічної концепції С.Русової лежать ідеї національного виховання, демократизації освіти, принципи індивідуального підходу до особистості, розвитку самостійності та високих моральних якостей вихованців [186]. Суть виховного ідеалу Г.Ващенко – це загальнолюдські та національні цінності, моральні закони творення добра, що є основою гуманістичної педагогіки. Видатний педагог критикував більшовицький виховний ідеал, який відрізнявся догматизмом і нетерпимістю до інших [45].

В умовах тоталітарного режиму ідеї національного виховання були замінені інтернаціональними, а боротьба з ворогами народу та інакомислячими привела до відмови від ідеї толерантності як мети виховання. Певний позитивний потенціал толерантності мала колективна педагогіка А.Макаренка, тому що забезпечувала почуття захищеності у колективі, підвищувала витривалість вихованця до тяжких життєвих обставин і допомагала зберігати стійкість у критичних ситуаціях. Але в подальшому ідеї колективної педагогіки не давали можливості педагогам радянських часів більше уваги приділяти розвитку окремої особистості, її вільному розвитку, самореалізації, самовихованню. Таким чином, у тоталітарному суспільстві прогресували ідеї інтолерантності.

Винятком у контексті проблеми гуманістичної педагогіки в радянські часи можна вважати педагогічні ідеї В.Сухомлинського, які мали багато схожого з педагогікою толерантності. В.Сухомлинський створив програму виховання школярів у дусі загальнолюдських цінностей, у якій віддавав

перевагу вихованню таких якостей, що мають спільні риси з толерантністю: тактовності, делікатності, здатності до співчуття, радощів спілкування, доброзичливості, сердечності, чуйності, поваги достоїнств інших людей. „У дитинстві, – стверджував педагог, – людина повинна пройти емоційну школу – школу виховання добрих почуттів” [209, С.50].

Велику увагу у своїй програмі виховання В.Сухомлинський приділяв духовному розвитку підлітка і визнавав, що підліток вже бачить у інших індивідуальність, сам намагається створити щось неповторне, виділивши себе з колективу і водночас прагне духовної єдності з іншими [208, С.154]. Пізнання іншої людини та людяності він вважав необхідною умовою самовиховання.

В.Сухомлинський визнав важливою складовою виховання особистості емоційну вихованість, без якої марними будуть слова про формування і утвердження громадянських переконань. Почуття – це, образно кажучи, живлющий ґрунт для високоморальних вчинків. Тому В.Сухомлинський вважав важливим учити вихованців співчувати іншим людям. Висловлені В.Сухомлинським ідеї про необхідність виховання співчуття і співпереживання у кожного вихованця мають багато спільного з емпатією як складовою толерантності. На думку відомого психолога-гуманіста К.Роджерса: „...бути у стані емпатії означає сприймати внутрішній світ іншого зі збереженням емоційних і смислових відтінків. Нібито стаєш цим іншим, але без втрати відчуття „нібито”. Так відчуваєш радість чи біль іншого, як він їх відчуває, і сприймаєш їх причини, як він їх сприймає...” [179, С.60].

Таким чином, ідеї та досвід виховання В.Сухомлинського є важливими орієнтирами у вирішенні проблеми виховання толерантності особистості підлітка на сучасному етапі.

Слід зазначити, що у ХХ столітті прогресивна педагогічна думка, запроваджуючи ідеї гуманізму, чинила опір насильницькому впливу дорослих на вихованців і тим самим сприяла становленню педагогіки

толерантності. Ідеї толерантності в освіті розвивались у руслі гуманістичної педагогіки та психології (Ш.Амонашвілі [3], А.Маслоу [131], К.Роджерс [178] та ін.), теорії вільного виховання (Л.Толстой [219] та ін.), педагогіки співпраці (П.Гальперін [57], Е.Ільїн [91], В.Шаталов [236] та ін.), педагогіки ненасилля (В.Маралов та В.Сітаров [128] та ін.). Про присутність ідеї толерантності у працях цих вчених переконують задекларовані ними принципи свободи та діалогізму у навчанні та вихованні, поваги і творчої реалізації особистості вихованця, виховання підростаючого покоління у дусі миролюбства, співпраці, визнання прав і свобод кожного учасника педагогічної взаємодії.

Заслуговують на увагу ідеї представників філософсько-антропологічного, особистісно-орієнтованого, діяльнісного, культурологічного підходів, які хоча і не визначають розвиток толерантності як якості особистості серед своїх першочергових завдань, проте знаходяться на перетині педагогіки толерантності. Серед них слід відзначити праці сучасних українських та зарубіжних філософів В.Андрущенка [6], О.Гриви [66], В.Кременя [111], В.Лекторського [118], а також психолого-педагогічні дослідження О.Асмолова [13], Г.Балла [16], І.Беха [33], С.Бондиревої [41], Л.Вишневіської [49], Б.Гершунського [59], В.Глебкіна [60], А.Маслоу, [132] А.Погодіної [162], О.Пометун [167], К.Роджерса [178], П.Степанова [203], В.Тишкова [211], Г.Шевченко [239], М.Уолцера [222] та інших.

Розглянемо названі підходи, щоб виявити ті чинники, які можуть розглядатися як методологічна основа педагогіки толерантності.

„Підхід” у тлумаченні В.Даля означає „йти під низ чогось”, тобто знаходити основу чогось. У науці під терміном „підхід” розуміється певна позиція, точка зору, що обумовлює дослідження, проектування, організацію того чи іншого явища, процесу (в даному випадку – освіти). Підхід визначається ідеєю, концепцією, принципом, головними категоріями.

Витоки антропологічного підходу, пов’язані з появою нової філософської течії – антропології. Видатні філософи-антропологи (М.Бубер

[42], П.Тейяр де Шарден [235]) прагнули з'ясувати основи і сфери людського буття, індивідуальності, творчого потенціалу особистості, визнавали цінність людини та її діяльності.

Прибічники антропологічного підходу приділяли велику увагу свідомості, як суспільній (комплексу знань, ідей, переконань, традицій), так і індивідуальній (переживання суб'єктом самого себе, неповторність, своєрідність світу кожної особистості як мікрокосму). Свідомість, на їх думку, виступає могутнім стимулом індивідуальної, групової, масової поведінки людини в суспільстві.

Антропологічний підхід у педагогічній теорії визначає освіту як цілеспрямований процес становлення і самовдосконалення людини; виводить освітні цілі і засоби з самої сутності людини; визнає дитинство самоцінним періодом життя. Даний підхід встановлює безпосередній зв'язок з психологічним здоров'ям вихованця. Освіта, що вважає нормою цінність саморозвитку, суб'єктність, необхідність виховання моральної позиції людини, є природною і найбільш загальною формою турботи про психологічне здоров'я дітей [119]. О.Леонтьєв пов'язував психологічне здоров'я саме з особливим „особистісним виміром”. Отже, антропологічний підхід пов'язує проблему психологічного здоров'я учасників освітнього процесу з реалізацією завдань педагогіки толерантності, яка в змозі забезпечити психологічне здоров'я його суб'єктів, сприяти підвищенню життєздатності та розвитку людяності особистості.

Важливими для розуміння завдань нашого дослідження є положення особистісно-діяльнісного підходу, розробленого у психології і педагогіці Б.Ананьєвим [4] Л.Виготським [53], О.Леонтьєвим [119] та іншими. Головними категоріями означеного підходу є „особистість” та „діяльність”. Особистість розглядається як суб'єкт діяльності, що сама формується в діяльності і спілкуванні з іншими людьми, а також визначає характер цієї діяльності і спілкування.

Людина, як суб'єкт діяльності планує, організує, направляє, коригує її. Водночас діяльність формує людину як особистість, як суб'єкта діяльності. Суб'єктність пов'язана з активністю учасників виховної взаємодії.

Діяльність як форма цілеспрямованої взаємодії людини з навколишнім світом включає взаємодію з іншими людьми. Існують різні види діяльності, зумовлені спільними діями двох і більше людей: ігрова, трудова, навчальна, комунікативна. Втілення діяльнісного підходу у освітній процес сприяє розвитку особистості з такими якостями, як комунікативність, самостійність, відповідальність та соціальна активність.

Формування гуманістичного світогляду і виховання толерантності, як інтегративної якості особистості ґрунтується також на методологічних основах особистісно-орієнтованого підходу, зміст положень якого передусім спрямований на такі потреби людини, як вільний вибір світогляду, дій, вчинків, позицій, самостійності і особистої відповідальності, саморозвитку і самореалізації, самовизначення і творчості тощо (Г.Балл [16], І.Бех [35], Є.Бондаревська [41], О.Пехота [158], О.Сухомлинська [156], І.Якиманська [247] та інші). Саме завдяки особистісно-зорієнтованому підходу можна реалізувати одне з головних завдань сучасної освіти – виховання і становлення людини як неповторної індивідуальності з притаманною їй високою духовністю.

У відповідності до цього підходу головною категорією виступає особистість. Особистість, за висловом Н.Мойсеюк, – це людина, яка досягла такого рівня соціального розвитку, який дозволяє їй знаходити й обирати серед цінностей культури особистісні смисли; свідомо, самостійно і відповідально діяти згідно з обраними смислами [141]. Якщо педагог ставиться до своїх вихованців як до самостійних суб'єктів, що здатні удосконалюватися за власним бажанням і вільним вибором, тоді лише можливо досягнення мети особистісно-зорієнтованого виховання – підтримка і розвиток у дитини механізмів самореалізації, саморозвитку, адаптації, саморегуляції, самозахисту, самовиховання. Такі механізми

необхідні для становлення самобутньої духовної особистості, здатної до безпечної взаємодії з людьми, природою, культурою, цивілізацією.

Толерантна особистість – це людина, яка визнає, що всі люди є різними і виявляє повагу до інших думок та вірувань. Вона усвідомлює себе та інших людей частинками цілісного світу, не відмовляється від власних переконань, але визнає необхідність розумних компромісів. Критеріями толерантності є: усвідомлення цінності толерантного ставлення до оточення, терпимість, чуйність, комунікативність, відповідальність, повага до інших, самостійність, соціальна активність, критичність та гнучкість мислення.

Виховання толерантної особистості передбачає оволодіння системою знань про толерантність через навчання та формування вмій і навичок толерантної взаємодії з іншими у навколишньому соціальному середовищі. Виховання толерантності пов'язане з формуванням мотивів толерантної поведінки та установки на толерантність. Така установка полягає в емоційно-вольовій готовності до рівноправного діалогу з іншою людиною та в критичному сприйнятті явищ навколишньої дійсності; в цілісному сприйнятті „іншого” з усвідомленням та прийняттям його характерних рис як вияву індивідуальності та неповторності; в готовності частково поступитися власними інтересами задля подолання чи попередження конфлікту в ситуаціях зіткнення двох індивідів, що відрізняються один від одного своїм статусом (статевим, віковим, професійним, расовим, релігійним).

Оскільки особистісно-орієнтований підхід головною категорією виділяє індивідуальну, своєрідну, самостійну, відповідальну особистість, що передбачає повагу і прийняття цієї індивідуальності і неповторності, його ідеї слугували нам відповідним підґрунтям для побудови виховних стратегій толерантності особистості учнів підліткового віку.

Логічним в системі застосування означених підходів є використання культурологічного підходу, який обумовлює розвиток особистості в контексті її буття в культурі, залежність її розвитку від рівня засвоєння базової культури. Він вимагає виділення у змісті виховання ядра – системи

цінностей, яка становить його виховний потенціал. Але культура розвиває особистість лише в тому випадку, коли вона активізує особистість і мотивує її до діяльності.

Головною категорією культурологічного підходу є поняття „культура”. У довідковій літературі дається таке визначення культури: це предметно-ціннісна форма засвоєвано-перетворювальної діяльності, в якій відображається історично визначений рівень розвитку суспільства, народжується і утверджується сенс людського буття. „Це сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства і людини...” [228, С. 214].

Деякі відомі філософи, такі як В.Вернадський [46], Р.Дж.Коллінгвуд [233], П.Т. де Шарден [235], А.Швейцер [237] були прихильниками існування загальнолюдської культури і вважали, що світова культура є системою духовних цінностей, що виробляються в надрах національних культур, але набуває загальнолюдського значення. Інші, не менш відомі мислителі, зокрема, А.Тойнбі [214], О.Шпенглер [244], визнавали лише множинність культур, заперечуючи її єдність, історичну спадкоємність, загальнолюдський культурний зміст.

Визнання існування світової культури сприяє формуванню гуманістичного світогляду, ціннісного ставлення до самого факту життя та існування людини. Методологія сучасної освіти визнає одним з головних принципів – принцип діалогу між різними поглядами на всіх рівнях людської комунікації, починаючи від діалогу „Я” і „Ти” і закінчуючи діалогом різних типів культур. Положення В.Біблера про те, що культура є формою одночасного буття і спілкування людей різних – минулих, сучасних і майбутніх – культур, форма діалогу і взаємопородження цих культур підтверджує цю ідею [36]. На нашу думку, культурологічний підхід відкриває для людства певні оптимістичні перспективи розвитку в ХХІ столітті через діалогічність і досягнення взаєморозуміння між представниками різних типів культур.

Виховання толерантності у процесі вивчення курсу шкільних дисциплін в межах культурологічного підходу орієнтоване на передачу молодому поколінню усїєї різноманїтності культурних цїнностей, норм, зразків та форм діяльності, якї існують в певному суспїльствї. Таке виховання розвиває міжкультурнї комунїкації, формує почуття солїдарностї і взаєморозуміння, протистоїть дискримїнації, нацїоналїзму, расизму. На нашу думку, розглянутї підходи (антропологїчний, особистїсно-дїяльнїсний, особистїсно-зорїєнтований та культурологїчний) є теоретично-методологїчним пїдґрунтям для виховання толерантностї в учнїв, сприяють усвідомленню сутностї толерантностї як інтеґративної якостї особистостї вихованцїв.

В рамках гуманїстично-культурологїчної парадигми у освїтньому процесї особливого значення набувають концепції дїалогу мїж представниками рїзних пїдсистем людської культури (Г.Балл [16], М.Бахтїн [21], В.Бїблер [36; 37], Я.Корчак [110] та інші). Наприклад, М.Бахтїн стверджував: „Один голос нїчого не вартий і нїчого не вирїшує. Два голоси – мїнїмум життя, мїнїмум буття” [19, С.13]. У такому розуміннї дїалог для педагога є не просто засобом і формою взаємозв’язкїв мїж ним та учнями, а й формою спївбуття, спївробїтництва, спївїснування, спївучастї. Саме через такий дїалог може бути реалїзована педагогїка спївробїтництва, особистїсно-орїєнтована педагогїка та педагогїка толерантностї.

Ефективнїсть дїалогу залежить вїд дотримання принципу толерантностї. Як зазначав Г.Балл „...принцип толерантностї тїсно пов’язаний із загальногуманїстичними настановами, з розумінням складностї і суперечливостї свїту” [17, С.341]. Ставлення до партнера як до рївного собї суб’єкта дає можливїсть доповнити, пїсля повного узгодження, свою позицію, посилити її потенцїалом „Я” іншого індивїда. Кожен із учасникїв рївноправного спїлкування, вїдчуваючи себе активною часткою буття свїту, в такїй же ролї сприймає свого опонента, бачить в іншому себе, своє друге „Я”. Бути рївним – це не значить зїйти до дїтячих позицій, це значить пїднятися

до дитячої істини. Відчуття емоційного стану дитини, її внутрішнього світу, прогнозування змін, які відбуваються в дитячій душі, визнання права на індивідуальність – все це створює підґрунтя для формування толерантної особистості вихованця у процесі виховання.

Педагогічний процес, побудований на засадах діалогічного підходу, пов'язаний з загальнолюдськими цінностями і високими моральними ідеалами Свободи, Любові, Справедливості, Віри, Надії, Терпимості. Виховання-діалог базується, за Я.Корчаком, на вірі вихователя в усе те добре і сильне, що є в особистості кожної дитини, на визнанні розвитку дитини, а, значить, на безперервності процесу пізнання людиною людини [110].

Сучасні філософи – дослідники проблеми толерантності (О.Грива [66], Л.Горбунова [64], В.Лекторський [118]) пов'язують виховання толерантної особистості з формуванням нового типу мислення, яке базується на концепції нелінійного розвитку суспільства. У нелінійній концепції на першому місці стоять саморефлексія, самовплив, самозміна. Дослідники концепції нелінійності дійшли висновку, що сформованість знань, умінь і навичок, які були основними критеріями з погляду лінійної парадигми, повинні доповнюватися особистісним саморозвитком, якому необхідно вчити, виховувати в людині уміння відслідковувати, аналізувати самого себе.

В цьому контексті світ постає як множинність можливих світів. Тому особистість, яка самореалізується у такому світі, буде володіти посібілістським (можливісним) мисленням, що повинно забезпечувати порозуміння з іншими – в загальному сенсі слова, допускаючи множинність шляхів існування і розвитку.

Новий тип нелінійного мислення ґрунтується на засадах педагогіки трансгресивності (Г.Жиру) і критичної педагогіки (П.Фрейре). П.Фрейре розуміє освіту, як політичний акт, що пов'язаний з подоланням соціальної несправедливості. Оскільки влада, як система різних соціальних інститутів, контролює масову свідомість і встановлює свої правила, мета радикальної педагогіки полягає у звільненні людини від приниження її владою. Тому

освіта за П. Фрейре – “практика свободи” [55]. Але двоїстість людини – це прагнення свободи і, водночас, спроба втекти від неї, призводить до внутрішнього конфлікту особистості. У даній ситуації у людини виникає необхідність зробити вибір. Саме тоді можлива трансгресія – вихід особистості за межі своєї несвободи. Трансгресія – поняття, що означає феномен переходу межі між можливим та неможливим, між зовнішнім та внутрішнім, між раціональним та ірраціональним.

Досвід філософів, психологів та педагогів, які досліджують проблему виховання толерантності, доводить, що антропологічний, діяльнісний, особистісно-зорієнтований, культурологічний підходи, концепції діалогової взаємодії, теорії критичної педагогіки та педагогіки трансгресії не виключають один одного, а навпаки доповнюють і складають стратегію виховної діяльності, яку можна визнати самостійним напрямом – педагогіку толерантності.

Слід зазначити, що існують різні бачення щодо визначення смислу і змісту поняття „педагогіка толерантності”. О.Клепцова вказує, що представники першого напрямку не виокремлюють педагогіку толерантності у самостійний напрямок, а вбачають у ній об’єднуючий принцип усіх прогресивних педагогів [100]. Ми поділяємо думку про концептуальну спільність педагогіки толерантності з гуманістичними ідеями сучасних педагогічних підходів, але схилиємося до точки зору представників напрямку, які вважають педагогіку толерантності самостійним напрямком.

Як уже зазначалось, толерантність є загальнолюдською та соціокультурною цінністю, інтегративною якістю особистості, для виховання якої потрібні цілеспрямовані дії.

Українські та зарубіжні дослідники проблеми толерантності у педагогіці (О.Клепцова [100], Е.Койкова [102], Т.Ліхачова [120], Г.Маслова [129], О.Матієнко [134], А.Погодіна [162], Ю.Тодорцева [213]) по різному підходили до визначення мети, принципів, методів, завдань педагогіки толерантності. Зокрема А.Погодіна вважає, що метою педагогіки

толерантності є „виховання у підростаючого покоління потреби та готовності до конструктивної взаємодії з людьми і групами людей незалежно від їх національності, соціальної, релігійної приналежності, поглядів, світогляду, стилів мислення і поведінки” [129, С.117]. Частіше науковці використовують формулювання мети педагогіки толерантності, зробленої О.Клепцовой. На її думку, вона полягає „...у вихованні підростаючого покоління на ненасильницькій основі у дусі толерантності, миролюбства, співробітництва, поваги прав і свобод інших людей, бережливого ставлення до всього живого, вирішення конфліктів без використання відкритих і закритих форм насилля” [100, С.104].

Узагальнюючи завдання педагогіки толерантності у дослідженнях вищевказаних авторів, можемо об’єднати їх у дві групи:

1. Виховання у підростаючого покоління толерантної свідомості і толерантного ставлення до оточуючих;
2. Формування толерантного виховного простору у навчальних закладах через запровадження ідей толерантності у навчально-виховний процес і толерантну взаємодію вихованців та вихователів.

Перше включає: формування негативного ставлення до війни, насильницьких дій та насильницьких методів вирішення конфліктів; навчання основам демократичного співіснування та знанням про права людини; розвиток умінь вирішувати конфлікти мирним шляхом завдяки вихованню терпіння, витримки, самоконтролю і вміння приймати „інакших”; виховання відповідальності за свої дії, вчинки, висловлювання. До другого відносяться: гуманізація існуючих методів і форм навчання та виховання; розробка та запровадження нових методів і форм педагогічної діяльності, побудованих на толерантній основі; гуманізація системи взаємних стосунків педагогів та вихованців; організація роботи з перепідготовки вчителів з метою формування у них якості толерантності та вміння виховувати дітей без нетерпимості і агресії.

Педагогіка толерантності базується на ряді принципів. Науковці, які досліджували проблему виховання толерантності, по різному визначають ці принципи. Наприклад, українська дослідниця Ю.Тодорцева найбільш вагомими принципами педагогіки толерантності вважає: *принцип гуманізації та демократизації виховного процесу*, що передбачає рівноправність і рівнозобов'язаність учасників педагогічної взаємодії, їх взаємоповагу, переважаючу діалогічність взаємодії, що викликає у вихованця позитивну налаштованість до впливів вихователя, відкритість до сприймання людських цінностей; *принцип самоактивності й саморегуляції*, який сприяє розвитку у вихованця суб'єктивних характеристик, формує здатність до критичності і самокритичності, до прийняття самостійних рішень, поступово виробляє почуття відповідальності за реалізацію особистісної позиції в діях та вчинках; *принцип комплексності й міждисциплінарної інтегрованості*, що розуміє встановлення в толерантному вихованні тісної взаємодії та поєднання навчального й виховного процесів; *принцип інтеркультурності*, який передбачає інтегрованість української національної культури у загальнолюдську культуру; *принцип самоцінності дитини*, який передбачає прийняття дитини такою, якою вона є; *принцип „соціального комфорту”* або створення моральної атмосфери, у якій буде забезпечений захист дітей від насильства з боку вчителів; *принцип „соціального уроку”*, який полягає в пошуку вирішень проблеми дитячої агресії [213, С.57].

Російська дослідниця толерантності А.Погодіна пропонує у якості загальних педагогічних принципів: принцип цілеспрямованості; принцип врахування індивідуальних та вікових особливостей; принцип опори на позитивне у вихованцях. Окремо визначає часткові: принцип соціальної обумовленості процесу виховання толерантності; принцип завуальованості педагогічних впливів і опори на активність вихованця; принцип культуровідповідності – вміння будувати своє життя за правилами, звичаями і традиціями свого народу; принцип зв'язку виховання толерантності з життям; принцип поваги у ставленні до особистості; принцип єдності знань і

поведінки; принцип створення толерантного середовища у навчальних закладах; принцип діалогічності і співробітництва; принцип виховної рефлексії [162].

Найбільш вдалою, на нашу думку, є система принципів педагогіки толерантності, представлена у дослідженні російського педагога Г.Маслової:

1. Принцип цілісності та цілеспрямованості, який визначає вектор розвитку системи виховання у навчальному закладі.

2. Принцип індивідуальності, який враховує індивідуальні особливості усіх суб'єктів виховного процесу і сприяє їх подальшому розвитку.

3. Принцип суб'єктності виховання, що реалізується у спільній діяльності вихователів та вихованців, де кожен виступає рівноправним партнером.

4. Принцип полікультурності, який враховує культурну багатоманітність світу і передбачає неупередженість до якоїї інакшості. Оцінка іншого повинна спиратися на його вчинки, ідеї, дії, а не залежати від його приналежності до певної групи: класової, гендерної, соціальної, релігійної, вікової, професійної тощо.

5. Принцип врахування сенситивних періодів розвитку вихованців, оскільки є періоди в житті вихованця, що найбільш сприятливі для виховання якостей толерантності.

6. Принцип єдності задекларованих цінностей і реальних життєвих стосунків, який передбачає формування толерантної свідомості особистості та вияв толерантних якостей у поведінці вихованця.

7. Принцип соціальної обумовленості процесу виховання толерантності, що пов'язує процес виховання цієї якості з середовищем, у якому проживає вихованець, і, взагалі, з життям.

8. Принцип створення толерантного простору в закладах освіти, який є квінтесенцією усіх перерахованих принципів, тому що толерантний простір є цілеспрямованою системою, спрямованою на виховання толерантності кожного її суб'єкта [129, С.108-110].

Таким чином, методологічною основою системи виховання толерантності є антропологічний, діяльнісний, особистісно-орієнтований, культурологічний підходи, концепції діалогової взаємодії, теорії критичної педагогіки та педагогіки трансгресії. Метою цієї виховної системи є створення умов для виховання толерантності як особистісної якості та трансформації її у принцип діяльності. Система виховання толерантності базується на головних принципах: цілісності та цілеспрямованості; індивідуальності; суб'єктності виховання; полікультурності; врахування чутливих періодів розвитку; єдності задекларованих цінностей і реальних життєвих стосунків; соціальної обумовленості та створення толерантного простору.

1.3. Проблема сформованості толерантності особистості у психолого-педагогічній науці

Для здійснення ефективного процесу виховання толерантності необхідно визначитися з критеріями та рівнями сформованості толерантності. Різноманітність підходів до визначення рівнів толерантності обумовлюють необхідність чіткої систематизації усіх цих підходів.

У педагогічній літературі поняття „критерій” характеризується як засіб, за допомогою якого вимірюється або обирається альтернатива [157]. Критерій, у цьому визначенні, надає можливість виявити досягнення даної альтернативи, у порівнянні з іншими; є зразком, який дозволяє зробити висновки про відносну значущість зробленого вибору; служить для перевірки реалізації мети та для оцінки ступеня її реалізації. Тобто, критерій є тим мірилом, відповідно до якого здійснюється оцінка. Виступаючи у ролі мірила, норми, критерій є ідеальним зразком, виявляє найвищий рівень явища, яке ми вивчаємо. Якщо порівняти з ним реальні явища, можна встановити ступінь їх відповідності нормі, ідеалу.

Систему критеріїв як ідеальну модель, з якою порівнюється реальне явище і встановлюється ступінь їх відповідності, ми використовуємо з метою

діагностики; прогнозування; планування, перевірки реалізації загальної мети роботи та оцінки ступеня реалізації цієї мети.

Таким чином, критерій являє собою певний еталон, показник, відповідно до якого ми можемо говорити про ступінь сформованості у школяра особистісного утворення. Система критеріїв дає можливість отримати уявлення про якісний та кількісний стан компонентів толерантності особистості, визначає видову різноманітність толерантності.

Науковці використовують різні підходи до визначення видів толерантності та до визначення рівнів її вияву. В об'єктивній реальності рівні та види толерантності тісно переплетені, тому структура толерантності є досить складною за формою і містить у собі риси всіх видів і рівнів.

Якщо взяти за критерій до виокремлення рівнів сформованості толерантності характеристику суб'єкта, зокрема його масштаб, то можна говорити про толерантність на рівні соціальної групи (групова толерантність), політичної партії або руху (політична толерантність), національної спільноти (етнічна толерантність), на рівні окремо взятої особистості (індивідуально-особистісна толерантність).

Якщо в якості критерію обрати статус суб'єкта, що відображає положення особистості у групі, колективі, її місце та роль у системі особистісних стосунків з певними правами, обов'язками та привілеями, то кожен статус особистості теж буде породжувати такі види толерантності: статеву, вікову, расову, національно-етнічну, мовну, соціальну, професійну, конфесійну, політичну, регіональну та інші [38].

Говорячи про виховання толерантності особистості необхідно торкнутися і протилежної її характеристики – інтолерантності, адже кожна людина протягом життя здійснює толерантні та інтолерантні вчинки. Цей факт визнають ряд дослідників толерантності (Г.Солдатова, Л.Шайгерова, О.Шарова та інші [199]), які вважають, що можна вести мову лише про певну спрямованість особистості – толерантну або інтолерантну. Нетерпимість або інтолерантність ґрунтується на тому, що одна людина не сприймає іншу,

якщо ця людина виглядає, думає або чинить інакше, ніж вона. Головними формами прояву інтолерантності є:

- образи, насмішки, зневага до інших;
- негативні стереотипи, упередження, забобони, що ґрунтуються на негативних характеристиках;
- етноцентризм (оцінка оточуючих через призму цінностей свого етносу, які розглядаються як еталон для усіх інших людей та культур);
- пошуки ворога (винні у моїх проблемах інші);
- переслідування, погрози, залякування;
- дискримінація за ознакою статі та інших відмінностей (позбавлення соціальних благ, ізоляція в суспільстві, обмеження прав людини);
- расизм, нацизм, фашизм, експлуатація;
- ксенофобія (несприйняття представників інших етносів та культур, впевненість у тому, що „чужі” є загрозою для суспільства);
- паплюження релігійних та культурних пам’яток;
- вигнання, сегрегація, репресії;
- релігійні переслідування [199].

Різноманітні чинники у сучасному суспільстві породжують названі форми вияву нетерпимості. Тому завдання виховання толерантної особистості має надзвичайно велике значення, яке полягає у забезпеченні виживання людства на нашій планеті.

Слід, однак, підкреслити, що толерантність не можна вважати однозначно позитивним поняттям: може бути негативна толерантність (безпринципність, цинізм, вседозволеність) і позитивна інтолерантність (принциповість). Тому, встановлюючи шляхи виховання толерантності, є необхідність у визначенні рівнів її сформованості, а не обмеженні наявністю або відсутністю досліджуваного феномену в структурі особистості.

Рівень сформованості толерантності особистості залежить від того, як ця якість проявляється в її вчинках та поведінці. Так, відомий вітчизняний

психолог В.Бойко [39], розглядаючи поняття толерантності, визначив чотири її рівні.

Рівень ситуативної комунікативної толерантності фіксується у ставленні даної особистості до конкретної іншої людини, наприклад, до партнера, колеги, пацієнта, випадкового супутника. У даній ситуації потік енергії емоцій спрямований на конкретну людину. Низький рівень ситуативної толерантності виявляється у таких висловах: „Терпіти її (його) не можу”, „Він мене дратує своєю присутністю” і т.п. Про високий рівень свідчать висловлювання: „Мені дуже імпонує цей діловий партнер”, „З цією людиною легко спілкуватися”. Середній рівень проявляють такими висловами: „Не все я сприймаю у цій людині”, „Дещо мене у ньому дратує”.

Рівень типологічної комунікативної толерантності проявляється у ставленні людини до представників певних груп, наприклад, до представників конкретної нації, соціальної верстви, професії. Низький рівень типологічної толерантності проявляється у висловах: „Мене дратує такий тип людей”, „Краще не мати справи з клієнтами-пенсіонерами”. Середній рівень можна визначити за такими реченнями: „Такі працівники викликають суперечливі почуття”, „Якщо захотіти, то його можна витерпіти у якості партнера”. Про високий рівень свідчать такі вислови: „Зазвичай представники цієї нації – хороші люди”, „Мені подобається такий тип чоловіків”.

Рівень професійної толерантності виявляється у стосунках з певним типом людей, з якими доводиться мати справу у конкретній діяльності. Наприклад, можна говорити про стосунки лікаря з хворими, у стюардес з пасажирями, у офіціантів, перукарів, таксистів з клієнтами.

Рівень загальної комунікативної толерантності визначає тенденції ставлення до людей в цілому, тенденції, обумовлені життєвим досвідом, установками, рисами характеру, моральними принципами, станом психічного здоров'я людини. Загальна комунікативна толерантність в значній мірі обумовлює інші її форми – ситуативну, типологічну, професійну [39, С.210].

У зв'язку з рівневими ознаками вчені виокремлюють і різні типи толерантності. Українська дослідниця толерантності О.Матієнко визначила п'ять типів толерантності: толерантність, як байдужість; як неможливість взаєморозуміння; як терпимість до слабкості інших; як потурання чи милість; як критичний діалог [134]. Цікавою є класифікація типів толерантності американського політолога і філософа М.Уолцера: 1) покірливе прийняття відмінностей заради дотримання миру; 2) пасивна, розслаблена, м'яка байдужість до несхожості; 3) принципове усвідомлення того факту, що інші також мають права; 4) відкритість щодо інших, можливо навіть повага, прагнення слухати і навчатися нового; 5) щире сприйняття несхожості [222].

На нашу думку, найбільш повно проаналізував типи толерантності російський філософ В.Лекторський, який визначив чотири її типи:

1. Толерантність як байдужість до існування різних поглядів та практик. Цей тип характеризує ситуацію, коли різні системи поглядів допускаються за умови, що вони не суперечать загальнолюдським нормам.

2. Толерантність як неможливість взаєморозуміння. У цьому випадку толерантність виступає як повага до іншого, якого я не розумію і з яким я не взаємодію. Цей тип виокремлюють у зв'язку з визнанням рівності культур і відсутності привілейованої системи поглядів і переконань.

3. Толерантність як потурання чи навіть певна зневага до слабкості інших. Цей тип толерантності пов'язаний з терпимістю поглядів іншого індивіда, з яким немає сенсу вступати в дискусію. Він співпадає з плюралізмом, пов'язаний з виокремленням привілеїв у системах поглядів та цінностей.

4. Толерантність як розширення власного досвіду та критичний діалог, що спирається на діалогічність природи розуму. Згідно з цим розумінням існує не тільки змагання різних культур і ціннісних систем, а й кожна культура або пізнавальна система насправді намагається враховувати досвід іншої, розширюючи тим самим горизонти власного досвіду. Кожна людина не тільки володіє самоідентичністю, а й може змінювати, розвивати

її. Розвиток ідентичності можливий тільки на основі постійної комунікації, діалогу з іншими точками зору, позиціями, розуміння цих позицій та можливості подивитися на себе з іншого боку [118].

У контексті нашого дослідження класифікація типів толерантності, розроблена В.Лекторським, є тим підґрунтям, на якому ми будуємо структуру толерантності як якості особистості. Толерантність не може бути пасивною, оскільки неможливо бути толерантним до того, до чого нам немає ніякого діла. Парадокс толерантності полягає у тому, що вона приводить до напруженості внаслідок бажання слідувати власним поглядам і визнавати переконання інших.

Опрацювавши різноманітні наукові підходи до проблеми толерантності, ми підтримуємо точку зору, згідно якої толерантність визначається як активна смислотворююча позиція особистості, що критично підтримує іншу даність і збагачує власний досвід, має прояви у діяльності та поведінці людини (О.Грива [66; 68], А.Погодіна [162], Г.Солдатова, Л.Шайгерова, О.Шарова [199]).

Оскільки при розробці проблеми толерантності більшість авторів використовувало соціально-політичний підхід, була сформована загальна система критеріїв толерантності, яка включала наступні показники:

- реальне рівноправ'я між представниками різних народів (рівний доступ до соціальних благ для усіх людей незалежно від їх статі, раси, національності, релігії або належності до будь-якої іншої групи);
- взаємна повага, доброзичливість і терпиме ставлення усіх членів суспільства до інакших соціальних, культурних, релігійних чи інших груп;
- рівні можливості для участі у політичному житті усіх членів суспільства;
- гарантоване законом збереження і розвиток культурної самобутності та мов національних меншин;
- реальна можливість для представників усіх культур, представлених у тому чи іншому суспільстві, жити згідно своїм традиціям;

- свобода віросповідання за умови, що це не ущемляє права та можливості представників інших конфесій;
- співпраця та солідарність у вирішенні загальних проблем;
- відмова від негативних стереотипів у сфері міжетнічних стосунків, у стосунках між представниками різних рас та статей [189, С.25].

Ці критерії відповідають моделі ліберального громадянського суспільства, яку в сучасній історії розглядають як найбільш повне втілення толерантності, що й слугувало підставою для дотримання даної системи критеріїв толерантності як явища та соціально-політичного феномена для визначення шляхів виховання толерантної особистості.

Вирішення цього завдання вимагало визначення структури толерантності як якості особистості. Так, О.Юдіна виокремлює три її компонента: гносеологічний, що виконує інформативну та систематизуючу функції; аксіологічний, пов'язаний з адаптивною, смислоутворюючою та еталонною функціями; праксеологічний, що виконує перетворюючу та активізуючу функції [246]. Ю.Тодоровцева виокремила концептуально-ціннісний, особистісно-мотиваційний і діяльнісно-поведінковий компоненти [213]. О.Матієнко визначила у структурі толерантності чотири складових: когнітивну, аксіологічну, комунікативну та етико-психологічну [134]. Є.Дворнікова виділяє когнітивний, емоційно-ціннісний, вольовий та поведінковий компоненти толерантності [74]. У О.Волошиної також знаходимо когнітивну, аксіологічну, інструментальну складові [51], у Л.Бернадської – когнітивну, емоційно-ціннісну та поведінково-діяльнісну [29], у Е.Койкової – когнітивно-культурологічну, емоційно-ціннісну та поведінкову [102]. На нашу думку, найбільш повно структуру толерантної особистості описала О.Грива, яка визначила чотири її складових: когнітивну, аксіологічну, інструментальну та якісну.

Когнітивна складова – це те, що людина знає, усвідомлює, чим свідомо оперує: історія і культура народів світу та свого регіону проживання; основи релігійних знань; гендерні, вікові, етнічні та інші соціальні особливості

представників різних груп; процеси, які характеризують сучасність: глобалізація, підвищена конфліктність світу, криза соціуму тощо.

Аксіологічна складова – ціннісні установки, що забезпечують цінність особистості і культури як соціального феномена; паритетні, взаємоповажні відносини; соціальну відповідальність за свої слова і вчинки; подолання стереотипів, упереджень, агресії.

Інструментальна складова включає уміння спілкуватися з представниками інших культур, соціальних груп і т.д.; вступати в контакт, взаємодіяти з іншими людьми і групами; здійснювати комунікації; діяти в умовах полікультурного світу, в умовах гетерогенних груп; полікультурно мислити; здійснювати саморегуляцію.

Якісна складова регламентує якості особистості: терпіння; відсутність тривожності; емпатію; критичність мислення; когнітивну складність; соціальну гнучкість; соціальну перцепцію; емоційну стабільність; самостійність; позитивну самооцінку [66].

З огляду на предмет нашого дослідження, ми вважали, що в структурі толерантної особистості обов'язковими є три компоненти:

- когнітивний, що пов'язаний з усвідомленням історичних, культурних, релігійних особливостей різних народів; вікових, гендерних, соціальних відмінностей представників різних груп; розумінням особливостей розвитку сучасного суспільства;

- аксіологічний, який пов'язаний з певними ціннісними установками, що забезпечують цінність особистості і культури; соціальну відповідальність; подолання стереотипів, упереджень, агресії і формують рівноправні взаємоповажні стосунки;

- поведінковий, який проявляється у вмінні особистості взаємодіяти і спілкуватися з представниками інших культур або соціальних груп, виявляючи при цьому певні якості особистості: терпимість, емпатію, врівноваженість та емоційну стабільність; критичність та гнучкість

мислення, соціальну активність, самостійність та відповідальність; позитивну самооцінку.

Виділені компоненти відповідають підходу О.Гриви, оскільки поведінкова складова об'єднує і інструментальну, і якісну.

Слід зважати на те, що толерантність може бути обумовлена різними психологічними якостями особистості, але жодна з них не може бути однозначно вирішальною для того, щоб людина була толерантною. Питання про психологічні характеристики толерантної особистості досліджували педагоги і психологи О.Асмолов [14], О.Клепцова [100], Г.Солдатова [199] та інші. Вони визначили такі характеристики толерантної особистості як: позитивна самооцінка, критичність, когнітивна складність (вміння сприймати світ та явища у їх різнобічності та різноманітності), емпатійність, амбівалентність мислення (вміння амбівалентно сприймати дійсність на протилежність чорно-білому сприйняттю життя), пластичність або гнучкість мислення (вміння змінювати свої рішення та погляди залежно від інформації, що надходить). Отже, толерантність є інтегративною якістю особистості, яка об'єднує у собі цілий ряд особистісних характеристик.

Аналізуючи толерантність з точки зору соціальних установок, знань, якісних рис та інструментальних умінь, ми дійшли висновку, що критеріями толерантної особистості є такі інтегративні характеристики як: усвідомлення цінності толерантного ставлення до оточення, терпимість, комунікативність, чуйність, повага до інших, відповідальність, соціальна активність, самостійність, критичність та гнучкість мислення.

Водночас, дані критерії можна вважати ознаками толерантної особистості, оскільки у філософській та соціологічній літературі поняття „ознака” і „критерій” визначаються як синоніми: критерій є ознакою, за якою класифікуються, оцінюються (та одержують оцінки) відповідним індикатором психічні явища, дії або діяльність, зокрема при їхній формалізації [226].

Стратегічні завдання у формуванні толерантної особистості базуються на врахуванні вікових особливостей підлітків, які пов'язані з віднесенням до певного рівня вихованості толерантності. У полі зору нашого дослідження є учні молодшого підліткового віку загальноосвітніх навчальних закладів. Згідно класифікації А.Капської [97], молодший підлітковий вік – це період розвитку дітей від 11 до 13 років, старший підлітковий вік – 14-16 років. На нашу думку, саме молодший підлітковий вік є найбільш чутливим до формування толерантності, адже у цьому віці починають закладатися когнітивні та емоційно-особистісні передумови для формування майбутнього світогляду особистості. Підлітки починають цікавити інші люди, їхні погляди, ціннісні орієнтації, поведінка. У цьому віці підвищується інтерес до самого себе, до свого внутрішнього світу, починає розвиватися рефлексія, відповідальність, відбувається інтенсивне формування самосвідомості, самооцінки.

Молодшому підліткові властиве прагнення до дорослості, хоча в цьому віці воно не завжди є усвідомленим. Для особи підліткового віку почуття дорослості є специфічною формою самосвідомості, соціальної за змістом [31]. Тому, саме підлітковий вік є найбільш чутливим до засвоєння соціальних цінностей.

Формування відчуття дорослості пов'язане з розвитком самостійності підлітків. Якщо вихователі свідомо надають дитині самостійності, то між прагненням до дорослості, що формується у підлітка, і ставленням до нього дорослих суперечностей не виникає, а тому у підлітка немає незадоволення ставленням дорослих до нього. У зв'язку з цим немає й підстав для вияву різних форм протесту. Якщо ж вихователі продовжують сприймати підлітка, як маленького, то виникає суперечність між цим ставленням і прагненням підлітка до дорослості, що й зумовлює виникнення конфліктів [31].

Педагогам, як і батькам підлітків, іноді буває дуже складно обрати правильну модель поведінки у стосунках з дітьми цього віку, оскільки, з одного боку, вони визнають факт дорослішання підлітка, розширюють сферу

його діяльності, підвищують фізичні навантаження, змінюють норми його оцінювання, проте, водночас, продовжують відноситися до підлітка як до дитини. З іншого боку, незавершеність фізичного розвитку підлітка, його невеликий життєвий досвід не дозволяють йому самому вважати себе повністю дорослим. Також підлітки не можуть себе забезпечувати фінансово. Все це змушує їх відчувати свою залежність від дорослих, яка проявляється у різних формах. Перша найпоширеніша форма залежності підлітка від дорослих – це пряме безпосереднє підпорядкування підлітка волі дорослого. У навчальних закладах такі стосунки складаються там, де панує авторитарний стиль виховання, де учня сприймають як матеріал, з якого можна ліпити те, що визначили дорослі. Така позиція педагогів породжує агресію зі сторони підлітка (явну або приховану) і навчити його толерантності дуже важко, адже він сам є об'єктом нетерпимості зі сторони дорослих.

Інша форма залежності підлітка від дорослого може проявлятися у вигляді так званого протекціонізму, коли дорослі постійно допомагають підліткам, намагаються все зробити за них, постійно опікуються їх проблемами, не дають можливості проявити самостійність. Така модель стосунків дорослих з підлітками породжує інфантилізм, егоцентризм, низькі комунікативні здібності, підвищену конфліктність. Це також може стати серйозною перешкодою у вихованні толерантної свідомості школярів і їх толерантного ставлення до інших людей.

Найоптимальнішим шляхом формування дорослості підлітка є шлях надання йому самостійності. Виховна робота має бути спрямована на формування окремих якостей особистості, що відображають певні етапи дорослішання: відповідальності, емоційної стабільності, самостійності, умінні відстоювати свої погляди, судження. Толерантність як інтегративна якість особистості у молодшому підлітковому віці є необхідною складовою у формуванні дорослого ставлення до життя, адже вона допомагає зважено і

спокійно вирішувати складні питання і проблеми, враховувати інші точки зору, думки та погляди однолітків або дорослих.

Відповідно до заявленої раніше системи критеріїв толерантної особистості та вікових особливостей підлітків нами визначено та обґрунтовано рівні сформованості толерантності у вихованців.

Визначення рівнів розвитку тих чи інших особистісних якостей завжди привертало увагу педагогів та психологів. Під розвитком ми розуміємо стійку послідовність зміни якісних станів систем, пов'язаних з переходом на новий рівень цілісності зі збереженням їх еволюційних можливостей [226]. Саме ці якісні зміни у розвитку обумовлюють існування рівнів, кожен з яких має власні елементи. Поняття рівень відображає діалектичний характер процесу розвитку, що дозволяє пізнавати предмети і явища у різноманітті їх властивостей, зв'язків, відносин.

Поняття рівень зазвичай використовують у значенні ступеня, що характеризує якість, висоту, величину, де проявляються найбільш суттєві розбіжності видів матерії та форм її руху. Рівень розвитку особистісної якості – це сукупність його кількісного складу, що є у даної особистості у порівнянні з доволі великою групою інших людей або з самим собою в інший період життя. Для того, щоб зрозуміти і прослідкувати розвиток такої особистісної якості як толерантність, необхідно не тільки виявити і зафіксувати зміни, а також визначити ступінь якості зафіксованих змін у момент дослідження, тобто виявити рівень розвитку якості, яку ми досліджуємо.

Одне із завдань нашого дослідження – виявити рівні сформованості толерантності у молодших підлітків. Якщо ми звернемося до наукової літератури, то побачимо, що дослідники проблеми толерантності виокремлюють в основному п'ять, чотири або три рівні прояву цієї якості. Наприклад, російський педагог П.Комогоров виокремив п'ять рівнів толерантності: рівень інтолерантності, рівень індиферентності, низький, достатній та високий рівні толерантності [104]. Згідно цієї класифікації

рівень інтолерантності характеризується тим, що індивід виявляє відкриту ворожість у стосунках з оточуючими, не бажає враховувати точку зору іншого, тримається окремо і не бажає йти на поступки. Рівень індиферентності виявляється у тому, що особа проявляє пасивність, відчуженість від оточуючих, не приховує своєї байдужості до них, відмовляється висловити свою думку, уникає взаємодії. Низький рівень толерантності відрізняється тим, що індивід визнає можливість альтернативи, однак упевнений у її помилковості, притримується власної думки і відмовляється критично оцінити себе. Достатній рівень толерантності характеризується врахуванням оцінки оточуючих і обґрунтованістю своїх суджень про них, готовністю до діалогу та взаємодії. Високий рівень толерантності виявляється тоді, коли індивід є відкритим до усієї багатоманітності думок; має ціннісні уявлення, знання, уміння щодо толерантності, навички критичного мислення; виявляє бажання до діалогу та партнерської взаємодії; поводить себе відповідно до етичних норм, визнає можливість своєї помилки.

Українська дослідниця Л.Бернадська у стані сформованості толерантності молодших підлітків – учнів 5-7-х класів визначила чотири рівні: рефлексивний, достатній, початковий, конфліктний [29]. Згідно її класифікації, рефлексивний рівень сформованості толерантності мають школярі з різнобічними, повними, міцними знаннями про сутність толерантності, які усвідомлюють значущість толерантності в суспільстві. Вони вміють знаходити нестандартні рішення проблем, не наслідують стереотипи, визнають існування іншої точки зору, критично ставляться до власної думки та думки інших. Висловлюють співчуття та вболівання, повагу до іншого, чуйність; для них характерне стійке ціннісне ставлення до іншого. Виявляють терпимість у ставленні до інших, прагнуть вступити в діалог, не використовують негативну лексику, самостійно знаходять вихід із ситуацій, що склалися, вміють контролювати поведінку інших, здійснюють самоконтроль.

Достатній рівень сформованості толерантності мають школярі з достатніми знаннями про сутність толерантності, які усвідомлюють значущість толерантності в суспільстві. Намагаються знаходити самостійні рішення різноманітних проблем, але дуже часто наслідують загальноприйнятні думки, в основному визнають існування інших поглядів, в деяких ситуаціях критично ставляться до себе, але схильні у своїх невдачах звинувачувати оточуючих. Прагнуть виявляти співчуття і емпатію до іншого, чуйність; для них характерне ситуативне ціннісне ставлення до іншого. В основному виявляють терпимість по відношенню до інших, готовність до діалогу, намагаються не використовувати негативну лексику, не завжди можуть самостійно знаходити вихід із ситуацій, що склалися, малоініціативні; намагаються контролювати власну поведінку, але не завжди спроможні контролювати вияв негативних емоцій.

Третій рівень сформованості толерантності, за Л.Бернадською, – початковий – мають вихованці, у яких є лише поверхневі знання про сутність толерантності. Вони мислять стереотипно, при аналізі проблемних ситуацій пропонують стандартні рішення; не визнають іншої точки зору, не вміють критично ставитися до себе. Майже не виявляють співчуття і емпатію, повагу, чуйність до іншого, ціннісне ставлення до іншого майже не сформоване. Часто виявляють нетерпимість, нестриманість, не виявляють бажання вступати в діалог; іноді використовують негативну лексику; відсутнє прагнення самостійно знаходити вихід із ситуацій, що склалися; не контролюють власну поведінку.

Четвертий рівень сформованості толерантності (конфліктний), відповідно поглядам дослідниці, мають школярі, у яких відсутні елементарні знання про сутність толерантності; гнучкість та критичність мислення не розвинені. Не співчують і не вболівають за іншого, відрізняються хибним уявленням про власну виключність, ціннісне ставлення до іншого не сформоване. Виявляють нетерпимість, нестриманість, агресивність, не бажають взаємодіяти, використовують негативну лексику, часто

влаштовують сварки і бійки, не виявляють самостійності, глузують з інших, якщо ті припускають помилки або отримують негативну оцінку вчителя, не контролюють власну поведінку [29]. Схожа класифікація рівнів у Е.Койкової – високий, достатній, середній, низький [102].

Російська дослідниця етнічної толерантності у підлітків О.Юдіна визначила три рівні прояву толерантності: стійкий (високий), ситуативний (середній), інертний (низький) і охарактеризувала кожен рівень відповідно до визначених нею компонентів (гносеологічного, аксіологічного, праксеологічного) [246].

Проаналізувавши різні підходи вчених до визначення рівнів сформованості толерантності як якості особистості вихованців, вважаємо, що для нашого дослідження доцільно використати систему трьох рівнів сформованості толерантності. Структурна модель толерантності представлена у таблиці 1.1.

Узагальнення визначених критеріїв, показників та функцій дозволило нам дати якісну характеристику рівнів толерантності молодших підлітків. Так, високий рівень сформованості толерантності молодших підлітків характеризується міцними, глибокими знаннями про сутність поняття толерантність; адекватною оцінкою власних сил і можливостей; навичками критичного мислення. Учні з високим рівнем толерантності визнають самотність внутрішнього світу іншої людини, завжди готові до конструктивного діалогу, співробітництва та позитивної взаємодії з представниками різних культур, вірувань, національностей при збереженні власної ідентичності.

Структурна модель толерантності

Складові (компоненти)	Функції	Критерії і показники	Рівні
Когнітивний	<ul style="list-style-type: none"> • пізнавальна, • систематизуюча • інформативна 	<p><i>Сукупність усвідомлених знань про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - історичні, культурні, релігійні особливості різних народів; - вікові, гендерні, соціальні відмінності представників різних груп; - особливості розвитку сучасного суспільства. 	<p>Високий</p> <p>Середній</p> <p>Низький</p>
Аксіологічний	<ul style="list-style-type: none"> • адаптивна, • смисло- • утворююча, • еталонна 	<p><i>Сформованість ціннісних установок:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - цінності особистості і культури; - рівноправних та взаємоповажних стосунків; - соціальної відповідальності за свої слова і вчинки; - подолання стереотипів, упереджень, агресій. 	<p>Високий</p> <p>Середній</p> <p>Низький</p>
Поведінковий	<ul style="list-style-type: none"> • активізуюча, • перетворююча, • регламентуюча 	<p><i>Прояв позитивної взаємодії з представниками різних культур, соціальних груп і т.п. за наявності якостей особистості:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - терпимості, - емпатії, - врівноваженості та емоційної стабільності; - критичності та гнучкості мислення, - соціальної активності, - відповідальності 	<p>Високий</p> <p>Середній</p> <p>Низький</p>

Вони визнають толерантність як цінність, яка переходить в осмислену необхідність. Такі підлітки співпереживають проблемам інших людей, доброзичливі, вміють посміятися над собою, визнають можливість власної помилки. У них відсутня упередженість у процесі оцінки ситуації або

об'єкта, вони позбавлені зарозумілості, готові прийти на допомогу не тільки друзям, але й людям похилого віку чи молодшим за себе, дбають про успіх усього колективу, проявляють ініціативу у громадському житті, бережливо ставляться до оточуючого світу. Вони прагнуть дієво розширити і поглибити знання про толерантність.

Середній (нормальний) рівень сформованості толерантності у вихованців проявляється у визнанні багатоманітності світу, його культурних та національних цінностей; у можливості вибору альтернатив поведінки у різних життєвих ситуаціях, хоча вони прислуховуються до громадської думки. Діти з таким рівнем мають повні, але не глибоко усвідомлені знання про толерантність, мають чіткі уявлення про важливість толерантності у суспільстві, але не завжди готові до конструктивного діалогу, співробітництва та позитивної взаємодії, в основному при наявності зустрічної ініціативи. Вони співпереживають проблемам в основному близьких людей, доброзичливі, готові прийти на допомогу у випадку явної необхідності. Дбають про батьків чи молодших за віком у тих випадках, коли їх про це попросять; добросовісно виконують доручення, хоча іноді потребують нагадування про них; пишаються успіхами колективу, але малоініціативні. У таких підлітків є почуття гумору.

Низький (мінімальний) рівень сформованості толерантності характеризується пасивністю і байдужістю до оточуючих; небажанням конструктивно взаємодіяти і спілкуватись; недостатньою вихованістю толерантних якостей, нетерпимістю до опонентів. У таких учнів знання про сутність толерантності поверхневі або зовсім відсутні, і вони не бажають їх розширити та поглибити. Діти вирізняються хибним уявленням про свою виключність, прагненням переносити відповідальність на оточення, високим рівнем тривожності; замкнутістю, можуть проявляти сарказм. У таких вихованців не сформоване ціннісне ставлення до інших, людства, Батьківщини. Цей рівень пов'язаний з егоїзмом вихованців, вони не виявляють турботи про інших людей, навіть про своїх близьких. Вони

можуть глузувати зі своїх друзів, коли ті припускаються помилки, не цікавляться справами колективу, ухиляються від доручень, не виявляють активності у громадському житті класу, школи, міста. Мають завищену самооцінку.

Все вищезазначене зумовлює необхідність проведення виховної роботи з формування толерантності в учнів молодшого підліткового віку.

На етапі констатувального експерименту ми ставили за мету виявити у молодших підлітків рівні сформованості толерантності в звичайних умовах навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи. Оцінюючи сутність сформованості толерантності, слід обов'язково враховувати той факт, що толерантною мусить бути не лише свідомість, але й весь склад особистості вихованця, який проявляється у його вчинках та ставленні до оточуючих (а тому передбачалось діагностування усіх складових сформованості толерантності). Цим справжня толерантність відрізняється від лицемірної, показної. На жаль, буває так в учнівському середовищі, що на словах прихильник толерантності у своїх вчинках проявляє інтолерантність, негативно ставиться до думок інших, які відрізняються від його власних. Тому при підборі пакету методів та методик діагностування ми вважали за необхідне враховувати думки вчителів, батьків щодо сформованості якостей особистості вихованця, через які проявляється його толерантність.

Після констатувального діагностування та визначення рівнів сформованості толерантності у вихованців основна робота вчителів мала бути спрямована, за нашою програмою, на цілеспрямований розвиток у школярів якості толерантності при вивченні історії та у позаурочній роботі. В першу чергу ми вважали необхідним звернути увагу на учнів з низьким рівнем толерантності і зосередити зусилля на залученні їх до громадського життя учнівської групи та школи, особливо до тих справ, що сприяють формуванню бажаної якості; організувати зустрічі з людьми, які є взірцем високого рівня вихованості толерантності; допомогти розкрити сутність і необхідність толерантності у сучасному світі.

З учнями середнього рівня вихованості толерантності доцільно зосереджувати увагу на поглибленні знань про толерантну поведінку, на формуванні ціннісної основи толерантності.

Вихованцям з високим рівнем вихованості толерантності необхідно надати практичну допомогу у реалізації сформованої якості толерантності у суспільній діяльності та міжособистісних стосунках, підтримати таких учнів, якщо їх небагато у класі, зробити їх помічниками у створенні толерантного простору.

Контрольний експеримент по завершенню впровадження авторської програми з формування толерантності в учнів молодшого підліткового віку засобами історії має засвідчити ефективність та підтвердити робочу гіпотезу дослідження щодо сенситивності цього віку до розвитку толерантності як інтегративної якості особистості.

Висновки до першого розділу

1. Аналіз теоретико-методологічних основ вивчення толерантності дав можливість констатувати, що толерантність є міждисциплінарною, багатоаспектною категорією, яка пов'язує інтереси філософів, політологів, культурологів, соціологів, етнологів, психологів і педагогів. Дослідження проблеми толерантності активізувалося наприкінці ХХ століття, діапазон її інтерпретації постійно розширюється і сьогодні вчені розглядають толерантність як: етико-філософську категорію; соціальну цінність; принцип людських взаємовідносин; особистісну якість; правову потребу; соціально-культурний феномен; метод соціально-політичних рішень.

2. Поняття толерантності широко використовується в різних науках та сферах життя. У контексті педагогіки більшість дослідників визначають толерантність як спосіб взаємодії з іншими людьми на основі згоди через розвиток їхньої особистості, відкритої до сприйняття інших культур, здатної поважати багатогранність людської думки, попереджати конфлікти або розв'язувати їх ненасильницькими методами.

3. В рамках нашого дослідження виховання толерантності розглядається як складний багатогранний процес формування інтегративної якості особистості, що передбачає оволодіння системою знань про поняття толерантності в площині вивчення шкільного курсу історії, набуття досвіду практичної діяльності з формування толерантного ставлення до навколишнього соціального середовища, в рамках молодшого підліткового віку з його віковими особливостями та рівнем соціальної адаптації в мікросоціумі. Виховання толерантності у підлітковому віці спрямоване, водночас, на вирішенню таких важливих проблем сучасної школи як: формування гуманістичного світогляду, соціалізація особистості, формування і розвиток життєвих компетентностей, розвиток міжкультурних комунікацій та виховання свідомої громадянської позиції.

4. Теоретичним підґрунтям стратегії виховання толерантності є антропологічний, діяльнісний, особистісно-зорієнтований, культурологічний підходи, концепції діалогової взаємодії, теорії критичної педагогіки та педагогіки трансгресії. Система виховання толерантності базується на принципах цілеспрямованості, суб'єктності вихованця, полікультурної та соціальної обумовленості та створення толерантного середовища.

5. Узагальнення наукових підходів дозволяє зупинитись на трикомпонентній структурі толерантності у єдності когнітивної складової (усвідомлення історичних, культурних, релігійних особливостей різних народів, вікових, гендерних, соціальних відмінностей, представників різних груп, розуміння особливостей розвитку сучасного суспільства), аксіологічної складової (ціннісні установки, соціальна відповідальність, подолання стереотипів, упередження, агресії, формування взаємоповаги, паритетних взаємовідносин) та поведінкової складової (вміння спілкуватися, терпимість, емпатія, емоційна стабільність, критичність, гнучкість мислення, відповідальність та самостійність).

6. Обґрунтовано припущення про те, що найбільш сенситивним до формування толерантності є молодший підлітковий вік, оскільки саме у

цьому віці закладаються когнітивні та емоційно-особистісні передумови для формування майбутнього світогляду особистості, підвищується інтерес до самого себе, до свого внутрішнього світу, починає розвиватися рефлексія, відповідальність, відбувається інтенсивне формування самосвідомості, самооцінки. Вікові особливості молодших підлітків визначають систему критеріїв, показників та характеристики рівнів сформованості толерантності.

7. Сформованість толерантності як інтегративної якості молодших підлітків може бути охарактеризоване за трьома рівнями:

- високий, який визначається глибокими знаннями учнів про сутність толерантності, визнанням та навичками позитивної взаємодії з представниками різних культур та соціальних верств, уміннями співпереживати іншим, готовністю виявляти ініціативу, бережливим ставленням до світу в цілому;
- середній, що виявляється у визнанні підлітками багатоманітності світу, у можливості вибору альтернатив поведінки у різних життєвих ситуаціях, у доброзичливості та готовності прийти на допомогу іншим, проте ці учні характеризуються низькою ініціативою та неглибоким усвідомленням сутності та цінності толерантності;
- низький, до якого відносяться підлітки з характерною байдужістю, небажанням конструктивно спілкуватися, неповагою до опонентів, егоїстичні, малоактивні до суспільних справ та обов'язків.

8. Реалізація програми виховання толерантності молодших підлітків при вивченні шкільного курсу історії вимагає як диференційованого підходу до учнів з врахуванням наявного рівня толерантності, так і індивідуальної, особистісно-орієнтованої взаємодії з кожним учнем.

РОЗДІЛ 2 ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УЧНІВ 5-7-Х КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ

2.1. Дослідження рівнів сформованості толерантності у молодших підлітків

Одне з основних завдань нашого дослідження – визначення педагогічних умов виховання толерантності підлітків – передбачає емпіричне дослідження стану сформованості даної властивості в учнів згідно визначених у попередньому розділі критеріїв та рівнів.

Педагогічна діагностика є невід’ємним компонентом педагогічної діяльності, оскільки реалізація процесів навчання і виховання неодмінно вимагає оцінки, аналізу і обліку результатів цих процесів [158]. Термін “педагогічна діагностика” трактується науковцями неоднозначно. Ряд педагогів відносять її до одного з напрямків психодіагностики, інші – до спеціальних розділів загальної педагогіки. Так, німецький вчений К.Інгенкамп вважає, що є суттєва різниця між психодіагностикою і педагогічною діагностикою і вона полягає в тому, що остання ніколи не обмежується лише обстеженням клієнтів, реєструванням їхніх ознак, щоб згодом передати результати замовникові. Найхарактернішим для педагогічної діагностики є те, що вона слугує теоретичним підґрунтям, фундаментом педагогічної діяльності [161, С.25].

Зміст педагогічної діагностики полягає у спостереженні якісних змін, які відбуваються у суб’єкта діагностики, а також у вивченні, порівнянні, аналізі та наочному зображенні досліджуваного проекту. Але діагностика є лише першим етапом процедури передбачення. Наступний етап – це прогнозування розвитку подій та майбутніх наслідків у тих чи інших умовах.

Діагностика передбачає постановку діагнозу, дозволяє отримати інформацію про стан та розвиток контрольованого об’єкта, його відхилення від норми.

Існують різні визначення і терміну педагогічний діагноз. І.П.Підласий вказує, що „педагогічний діагноз – це наочний відбиток комплексного впливу педагогічних факторів, який надає вчителю оперативну і надійну інформацію про те, як переплелися у взаємодії різноманітні причини, які з них у даний момент небезпечні, де намітився спад характеристик ефективності” [161, С.15].

При виборі інструментарію педагогічного дослідження ми спиралися на результати теоретичних даних, опрацьованих і описаних нами у попередньому підрозділі. Дослідження найважливіших характеристик феномену толерантності, його філософських, етичних, психологічних та педагогічних аспектів, створило основу для вивчення стану сформованості даної характеристики у рівнях, що, в свою чергу, послужило матеріалом для розробки та обґрунтування умов виховання толерантності в учнів у процесі вивчення історії. Теоретична розробка питання про можливості виховного потенціалу історії у педагогічному процесі з огляду виховання толерантності в учнів та педагогічні принципи доповнювалися експериментальною перевіркою його результатів. Таким чином, дослідження набуло цілісного характеру, а його висновки – достовірності.

Педагогічний експеримент дозволив з’ясувати закономірні зв’язки між об’єктивними елементами педагогічного процесу та створеними спеціальними умовами для виховання толерантності в учнів, що надає можливості вносити корективи в хід навчально-виховного процесу.

Експериментальною базою дослідження стали наступні загальноосвітні школи України: НВК №2, ЗОШ I-III ступенів №3, №6, №8, №10 Новокаховської міської ради Херсонської області, Новокаховська гімназія, Корсунська загальноосвітня школа I-II ступенів; Голопристанська ЗОШ I-III ступенів №3 Херсонської області; ЗОШ I-III ступенів №6 Сімферопольської міської ради Автономної Республіки Крим та Запорізький лицей „Логос” Запорізької міської ради. Загалом у педагогічному експерименті брали участь

34 вчителі та 540 учнів 5-7-х класів. Дослідно-експериментальна робота тривала з 2007 по 2009 роки.

Об'єктивність вимірювань в ході експериментального дослідження забезпечувалася максимально ідентичними умовами проведення та обробки накопичених даних на основі однакових критеріїв. Діагностичні зрізи проводилися серед учнів одного віку (молодші підлітки) у різних регіонах країни. Для об'єктивності експерименту було взято загальноосвітні навчальні заклади, що розташовані як у міській, так і у сільській місцевості.

На етапі теоретичного аналізу проблеми було визначено складові, критерії та рівні розвитку толерантності. Головними завданнями констатувального експерименту стали:

- 1) визначення особливостей усвідомлення змісту та засвоєння учнями знань про толерантність у процесі вивчення історії;
- 2) виявлення рівнів та особливостей прояву толерантності в учнів молодшого підліткового віку;
- 3) вивчення особливостей прояву толерантності вчителів та ступінь їх підготовленості до роботи з виховання толерантності в учнів;
- 4) визначення педагогічних умов виховання толерантності у молодших підлітків у процесі вивчення історії;
- 5) розробка та обґрунтування моделі виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії на уроках та у позаурочній діяльності.

Толерантність, як одна з якостей особистості, є складним інтегративним утворенням, тому для дослідження її прояву використовуються як специфічні стандартизовані психодіагностичні методики, тобто ті, що спрямовані на виявлення установок та поведінкових проявів толерантності, так і неспецифічні, допоміжні, що описують універсальні характеристики толерантної особистості і, в свою чергу, є ознаками прояву толерантності/інтолерантності.

До специфічних методів дослідження толерантності відносяться наступні: методика виміру рівня толерантності (В.Магун, М.Жамкочян, М.Магура); “Індекс толерантності” (Г.Солдатова, О.Кравцова, О.Хухлаєв та Л.Шайгерова); методика виміру етнічної толерантності особистості (Г.Солдатова); методика діагностики загальної комунікативної толерантності (В.В.Бойко).

До групи неспецифічних методів психодіагностики можна включити такі: тест “Інтерперсональна діагностика” Т.Лірі (для визначення стильових характеристик міжособистісної взаємодії), тест емпатичних тенденцій (А.Мехрабіана та Н.Епштейна), тест рисуночних фрустрацій С. Розенцвейга (для визначення типу реакцій в ситуаціях фрустрації, зокрема, агресивних), опитувальник оцінки нервово-психічної стійкості (ЛВМА ім.С.М.Кірова), тест поведінки у конфлікті К.Томаса тощо.

Отже, для дослідження толерантності психодіагностика має достатній інструментарій, побудований на різних концептуальних основах. Проте, не кожна із перерахованих методик є адекватною для розв’язання поставлених у нашому дослідженні завдань, а тому нами використовувався також комплекс методів педагогічного дослідження.

Методи педагогічного дослідження – це шляхи, способи пізнання педагогічної діяльності. Оскільки виховні впливи часто залежать від багатьох факторів, характеризуються неповторністю, а їх результати відстрочені у часі, відтворити їх у “чистому” вигляді об’єктивно складно. Зважаючи на ці обставини, педагоги використовують неодноразове повторення спостережень, підтверджують отримані результати взаємодоповнюючими методами і тільки тоді формулюють висновки і визначають найхарактернішу тенденцію. До традиційних експериментальних методів педагогічного дослідження належать: педагогічне спостереження, дослідницька бесіда, вивчення шкільної документації, продуктів діяльності учнів тощо.

Виходячи з вищесказаного, у нашому дослідженні було використано наступний комплекс діагностичних методик: анкетування, тестування

(зокрема, методика “Індекс толерантності” Г.Солдатової, О.Кравцової, О.Хухлаєва та Л.Шайгерової, що є найбільш адекватною для завдань нашого дослідження та прийнятною для діагностики толерантності учнів молодшого підліткового віку), педагогічне спостереження, метод експертних оцінок, написання твору, що дозволило отримати результати щодо визначення знань учнів про толерантність та рівні її сформованості в досліджуваній виборці.

Анкета для підлітків була спеціально розроблена нами в рамках завдань експерименту (Додаток А.1). У відборі та формулюванні питань анкети були використані загальнотеоретичні положення про толерантність, а також науковий досвід вимірювання даної особистісної характеристики у зарубіжній та вітчизняній психології. У переліку запитань були такі, що спрямовані на виявлення різних видів толерантності: толерантності до представників інших націй та інших культур; толерантності до інших поглядів, людей-інвалідів, представників різних соціальних верств. Крім того в анкету було включене запитання для діагностики ставлення до авторитаризму, оскільки він вважається проявом інтолерантності. Кожне з восьми запитань запропонованої анкети передбачало три варіанти відповіді, за якими відповідно підраховувалася кількість балів і визначався рівень усвідомлення підлітками змісту толерантності та початкові дані про рівень її наявності.

Методика “Індекс толерантності” Г.Солдатової, О.Кравцової, О.Хухлаєва та Л.Шайгерової (Додаток А.2) побудована на основі російського та зарубіжного досвіду з проблеми толерантності. Стимульний матеріал опитувальника складають 22 питання, що відображають як загальне ставлення людини до оточуючого світу та інших людей, так і соціальні установки в різних сферах взаємодії, де проявляється толерантність/інтолерантність. Варіанти відповідей ранжуються за ступенем згоди/незгоди за 6 рангами: абсолютно не згоден, не згоден, скоріше не згоден, скоріше згоден, згоден, повністю згоден. Таким чином, методика дозволяє виміряти загальний індекс толерантності та окремі її аспекти:

етнічна толерантність, соціальна толерантність, толерантність як риса особистості.

Результати методики розподіляються за наступними рівнями:

- низький рівень толерантності (22-60 балів), що засвідчує високий рівень інтолерантності, наявності інтолерантних установок стосовно оточуючого світу;

- середній рівень толерантності (61-99 балів), що характеризує поєднання як толерантних, так і інтолерантних рис особистості: в одних ситуаціях людина веде себе толерантно, в інших може проявляти інтолерантність;

- високий рівень толерантності (100-132 бали) показує володіння людиною вираженими рисами толерантності.

Проте, результати, що перевищують 115 балів, розробники вважають наближеними до розмиття почуття толерантності, інфантильності, тенденції до байдужості, потурання, поблажливості, безпринципності.

Шкала “етнічної толерантності” (мах. – 42 бали) виявляє ставлення людини до представників інших етнічних груп і установку в сфері міжкультурної взаємодії.

Шкала “соціальної толерантності” (мах. – 48 балів) дозволяє дослідити толерантні та інтолерантні прояви стосовно різних соціальних груп (приїжджих, жебраків, психічно хворих людей), а також установки стосовно таких соціальних процесів, як допомога та підтримка держави щодо перелічених верств населення.

Шкала “толерантність як особистісна риса” (мах. – 42 бали) діагностує риси, установки, переконання, що визначають загальне ставлення людини до оточуючого світу.

На початковому етапі констатувального експерименту з метою виявлення особливостей усвідомлення підлітками сутності толерантності, досліджувані відповідали на запитання анкети №1. На основі аналізу учнівських анкет було зроблено наступні висновки.

Високий рівень усвідомлення значення толерантності мають 84 учні (15,6%). Це підлітки, які розуміють, що толерантність є цінністю, мають глибокі знання про сутність цього поняття, готові до конструктивного діалогу, співробітництва та позитивної взаємодії з представниками різних культур, вірувань, національностей. Вони співпереживають проблемам інших людей, доброзичливі та стримані.

Середній рівень обізнаності про толерантність мають 417 учнів (77,2%). Цей рівень виявляється у тому, що вихованці мають певні, але не глибоко усвідомлені знання про сутність толерантності. Вони не завжди готові до позитивної взаємодії, співпереживають в основному близьким людям, доброзичливі, але не завжди стримані, малоініціативні.

Низький рівень знань мають 39 обстежених учнів (7,2 %) школярів. У таких учнів знання про сутність толерантності поверхневі або зовсім відсутні і вони не бажають їх розширити і поглибити. Вони характеризуються пасивністю і байдужістю до оточуючих; небажанням конструктивно взаємодіяти і спілкуватись; недостатньою вихованістю толерантних якостей, нетерпимістю до опонентів.

Більш об'єктивні показники рівня сформованості толерантності було визначено за результатами опитувальника „Індекс толерантності” (Г.Солдатової, О.Кравцової, О.Хухлаєва та Л.Шайгерової), що призначений для діагностики загального рівня толерантності та окремих її видів: етнічної, соціальної, особистісної.

Результати діагностики за означеною методикою представлені у таблиці 2.1.

Із таблиці видно, що у досліджуваних підлітків переважає середній рівень як загальної толерантності (80,2%), так і по її видах: етнічна толерантність (78,8%), соціальна толерантність (80,3 %), толерантність як риса особистості (79,6%).

Таблиця 2.1.

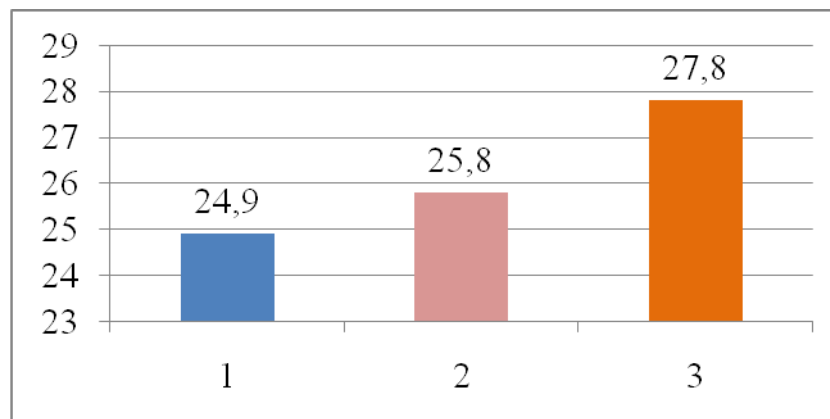
Рівні прояву підлітками загальної толерантності та окремих її видів за методикою „Індекс толерантності”

(Г.Солдатової, О.Кравцової, О.Хухлаєва та Л.Шайгерової)

N=540

Рівні Види	Низький		Середній		Високий	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Етнічна толерантність	68	12,6	426	78,8	46	8,5
Соціальна толерантність	56	10,3	434	80,3	50	9,2
Толерантність як риса особистості	45	8,3	430	79,6	65	12,1
Загальний індекс толерантності	58	10,7	433	80,2	49	9,1

Середні значення шкал методики установлені на рівні середніх: загальний індекс толерантності (72,3 бали), етнічна толерантність (24,9 балів), соціальна толерантність (25,8 балів), толерантність як риса особистості (27,8 балів). На рисунку 2.1. помітна, хоч і незначна, перевага толерантності як риси особистості.

Рис.2.1. Середні значення етнічної (1), соціальної (2), особистісної (3) толерантності підлітків.

Незначні відсотки високого рівня за всіма видами толерантності (8,5%, 9,2%, 12,1% - відповідно) та тяжіння середніх показників у зону, наближену до низьких, підтверджує обрану стратегію необхідності формування толерантності у підлітків молодшого підліткового віку. У формувальній частині експерименту, у відповідності до отриманих результатів, передбачено зробити акцент на вихованні етнічної та соціальної толерантності.

Зважаючи на те, що і анкетування, і опитувальник базується на самозвітах і не позбавлені ефекту соціальної бажаності, для більшої об'єктивності узагальнених результатів ми використали проєктивний прийом вивчення досліджуваного явища – написання твору. Ми попросили підлітків написати вільний твір на тему: „Що таке толерантність?”. Перед написанням твору вчителі пояснили учням, що вони мають під час викладу матеріалу виявити максимальну самостійність і правдивість. Під час написання твору учням було запропоновано користуватись таким планом:

1. Що вам відомо про толерантність?
2. Якою, на вашу думку, повинна бути толерантна людина?
3. Навіщо необхідна людям така якість як толерантність?

Аналіз змісту творчих робіт вихованців показав, що 43,9% учнів знайомі з поняттям толерантність, але визначають не більше однієї-двох її ознак. Наведемо для прикладу деякі уривки з учнівських творів:

„Толерантність – це якість людини, що допомагає зрозуміти один одного. Це терпимість і взаємне поважливе ставлення однієї людини до іншої. Якщо люди не будуть толерантними, то будуть виникати конфлікти і бійки” (Владислав Д., учень 5-Б класу загальноосвітньої школи I-III ступенів №6 Новокаховської міської ради Херсонської області).

„Я вважаю, що толерантність – це риса характеру, яка повинна бути у кожної людини. Якщо людина толерантна, то вона вихована, милосердна і не насміхається з інших” (Михайло П., учень 6-А класу Голопристанської загальноосвітньої школи I-III ступенів №3 Херсонської області).

„На мою думку, толерантна людина – це така людина, яка думає не лише про себе, а й про людей, що її оточують. Це людина дружня і привітна. Вона старається знайти спільну мову з іншими людьми, навіть, якщо вони мають іншу думку під час розмови” (Світлана С., учениця 6-А класу загальноосвітньої спеціалізованої школи I-III ступенів №8 Новокаховської міської ради Херсонської області).

Аналіз учнівських творчих робіт дозволив нам зробити такі висновки.

8 учнів (1,5 % від загальної кількості опитуваних) продемонстрували високий рівень засвоєння знань про толерантність. Вони правильно змогли дати відповіді на всі запитання плану, визначили більше двох ознак толерантності, змогли пояснити необхідність і важливість цієї якості у сучасному суспільстві.

237 вихованців (43,9 %) мають середній рівень обізнаності щодо толерантності. Їх відповіді про сутність толерантності були не повними, учні вказали лише одну-дві якості, які пояснюють сутність толерантності. Вони зазначили про необхідність толерантності у суспільстві, але не змогли пояснити у чому вона полягає.

295 молодших підлітків (54,6 %) мають низький рівень засвоєння знань про толерантність. Їх знання про сутність толерантності мають поверхневий характер або взагалі відсутні. Відповіді були не чіткими, учні плутають поняття толерантності з добротою чи гуманізмом, не усвідомлюють важливості цієї якості у суспільстві.

Аналіз анкет та змісту творчих робіт дозволив нам визначити рівень обізнаності вихованців про толерантність, але ми виходили з того, що рівень засвоєння знань про толерантність не завжди співпадає з рівнем вихованості цієї якості в учнів. Саме тому ми запропонували анкету № 2 для класних керівників та вчителів історії, що працювали з учнями експериментальних класів, яка відіграла роль експертної оцінки (Додаток А.3).

Метод експертних оцінок передбачав комплексне вимірювання якості толерантності в учнів і включав вимірювання окремих складових цієї якості:

вміння зрозуміти іншого, самостійності, поваги до інших, відповідальності, чуйності, комунікативності, а також проявів інтолерантності – агресивності та конфліктності. На початку експерименту з учителями було проведено роз'яснювальну роботу щодо сутності толерантності та особливостей її проявів у підлітків, а також інструктаж, в ході якого було роз'яснено, яким чином оцінювати прояв тієї чи іншої якості у вихованця (за п'ятибальною шкалою). Для зменшення суб'єктивізму у оцінюванні певних якостей учнів, в ході інструктажу і бесід з вчителями були уточнені тлумачення понять самостійності, чуйності, комунікативності та інших якостей, що відображені у анкеті.

Метод експертних оцінок дозволив отримати такі результати.

До групи учнів з *високим рівнем* сформованості толерантності учителі включили – 25 учнів, (4,6 % від загальної кількості опитуваних). Вони відмітили їх як самостійних та відповідальних, таких, які виявляють завжди співчуття, розуміють і поважають інших, а також мають високий рівень комунікативності і завжди готові до співробітництва та діалогу. Такі підлітки, за свідченням вчителів, не виявляють агресивності, завжди стримані, уникають конфліктів.

Учнів з *середнім рівнем* сформованості толерантності виявлено 360 осіб (66,7 %). Це вихованці, які виявляють відповідальність лише за наявності належного контролю зі сторони дорослих, співчують лише друзям та близьким людям, не завжди стримані, іноді конфліктують. Вони готові до співробітництва та діалогу, але рідко виявляють ініціативу та самостійність.

ІІІ група (155 учнів, або 28,7 % від загальної кількості) – молодші підлітки, яких вчителі віднесли до *низького рівня* сформованості толерантності. Вони не виявляють відповідальності та самостійності, байдужі до проблем інших, насміхаються з помилок ровесників або дорослих. Це підлітки, які часто, за визначенням вчителів, провокують конфлікти і беруть в них участь, не готові до співробітництва та конструктивного діалогу.

Метод експертних оцінок дозволив з'ясувати середні показники сформованості домінуючих проявів толерантності за п'ятибальною шкалою, які отримали наступні ранги:

- чуйність – 3,93 бали;
- вміння зрозуміти іншого – 3,83 бали;
- повага до інших – 3,80 балів;
- комунікативність – 3,63 бали;
- самостійність – 2,99 балів;
- відповідальність – 2,88 балів.

Показники прояву складових інтолерантності мали такі результати:

- агресивність – 1,56 балів;
- конфліктність – 1,27 балів.

Як бачимо, найбільш розвиненими у молодших підлітків є такі складові толерантності як чуйність, вміння зрозуміти іншого, повага до людей. Найнижчі показники – щодо відповідальності та самостійності, що зрозуміло по відношенню до підліткового віку і свідчить про об'єктивність одержаних даних.

Підсумковий аналіз результатів діагностики надав можливість визначити три групи учнів залежно від рівня сформованості толерантності (табл. 2.2). Дані є усередненими показниками з врахуванням як суб'єктивних (усвідомлення учнями змісту, необхідності та сфер застосування толерантності, експертна оцінка вчителів), так і об'єктивних (стандарти з визначення індексу толерантності) критеріїв. Характеристики рівнів уточнено і поглиблено за всіма показниками.

До першої групи увійшли молодші підлітки, які виявили високий рівень сформованості толерантності, до другої – середній рівень, до третьої – низький рівень сформованості толерантності. Кожна з цих груп відрізнялась характерними проявами показників сформованості толерантності у вихованців.

Таблиця 2.2

Рівні сформованості толерантності в учнів 5-7-х класів
(узагальнені результати констатувального етапу експерименту)

N=540

Рівні сформованості толерантності					
Високий		Середній		Низький	
Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
39	7,2	338	62,6	163	30,2

Згідно таблиці 2.2 *високий* рівень сформованості толерантності мають 39 учнів (7,2%). До цієї групи були віднесені вихованці, які мають міцні, різнобічні знання про сутність толерантності, усвідомлюють значущість толерантності в сучасному суспільстві. Вони з повагою ставляться до інших, виявляють співчуття, чуйність та відповідальність. Виявляють ініціативу та самостійність, критичність та гнучкість мислення, готові прислухатися до думки інших, визнають існування іншої точки зору, не наслідують стереотипи. Вони виявляють терпимість у стосунках з іншими, стриманість та виваженість у поведінці, вміють здійснювати контроль за власною поведінкою та поведінкою інших, уникають або залагоджують конфлікти.

Середній рівень сформованості толерантності виявили 338 вихованців (62,6 %). Підлітки цієї групи мають достатні, але не повні знання про сутність толерантності, усвідомлюють необхідність толерантності у сучасному суспільстві, але не завжди можуть пояснити у чому вона полягає.

Вони з повагою ставляться лише до тих людей, які для них є авторитетом, виявляють співчуття та чуйність в основному до близьких для них людей та друзів. Демонструють відповідальність лише при належному контролі зі сторони дорослих, малоініціативні, рідко виявляють самостійність і часто наслідують загальноприйняті стереотипи.

Критичність і гнучкість мислення на середньому рівні; визнають існування іншої точки зору, але не завжди готові її сприйняти; часто не

можуть критично оцінити власні вчинки і у своїх невдачах схильні звинувачувати інших або обставини.

В основному виявляють терпимість до інших, не завжди вміють здійснювати контроль за власною поведінкою та поведінкою інших, іноді конфліктують, можуть виявляти нестриманість чи роздратованість.

Низький рівень сформованості толерантності мають 163 вихованця (30,2 %). Учні з даної групи мають поверхневі знання про сутність толерантності або взагалі їх не мають, не усвідомлюють необхідність цієї якості у сучасному суспільстві. Критичність і гнучкість мислення не розвинені, мають хибне уявлення про власну виключність, у своїх невдачах завжди звинувачують інших або обставини, не визнають існування іншої точки зору. Вони майже не проявляють співчуття та поваги до інших, у них відсутні відповідальність та самостійність, не виявляють ініціативи у навчанні чи громадських справах, мислять стереотипно, не вміють критично ставитися до себе. Виявляють нетерпимість, нестриманість, агресивність, рідко виявляють бажання до взаємодії, часто влаштовують сварки і бійки, насміхаються над ровесниками чи дорослими, якщо ті припустилися помилки, не можуть контролювати власну поведінку.

На наступному етапі констатувального експерименту нами було проведено вивчення стану підготовленості педагогів до роботи з виховання толерантності у молодших підлітків. Це було здійснено за допомогою анкетування (додаток А.4) та тестування вчителів за допомогою методики на визначення поведінки у конфлікті К.Томаса (додаток А.5) та тесту „Комунікативна толерантність” В.Бойка (додаток А.6), а також аналізу планів виховної роботи класних керівників 5-7-х класів загальноосвітніх навчальних закладів, які брали участь у експерименті.

Анкетування вчителів проводилося з метою вивчення усвідомлення ними змісту поняття „толерантність”, ставлення до проблеми виховання толерантності в учнів, виявлення методів, які використовують учителі у процесі виховання толерантності у підлітків та з якими труднощами

стикаються на цьому шляху. Також респондентам було запропоновано відповісти на запитання щодо можливості виховання толерантності у процесі вивчення історії.

Результати анкетування вчителів загальноосвітніх навчальних закладів свідчать про те, що більшість з них знайомі з поняттям толерантність, але лише невелика частина педагогів повністю усвідомлюють його зміст.

Високий рівень усвідомлення поняття толерантність виявили 4 вчителі (11,7% від загальної кількості опитуваних). Вони пояснили поняття толерантності як інтегративної якості особистості і визначили чотири та більше ознак толерантної людини.

Середній рівень осмислення поняття толерантність виявили 22 педагога (64,7 % від загальної кількості опитуваних). Вони змогли в основному пояснити це поняття і назвати дві-три ознаки прояву толерантності.

Низький рівень усвідомлення поняття толерантності виявили респонденти, які ототожнюють толерантність з терпимістю і змогли назвати лише одну-дві складових толерантності. Ця група складає 8 вчителів (23,5 % від загальної кількості опитуваних).

Найчастіше вчителі називали такі складові толерантності: терпимість, вміння співчувати іншим, повага до інших, вміння слухати інших, милосердя, стриманість, доброта, здатність до взаємодії та діалогу. Рідше називали такі якості, як самостійність, відповідальність, самоконтроль, гнучкість та критичність мислення, комунікативність.

76,4 % вчителів вважають проблему виховання толерантності у школярів актуальною і важливою. При цьому вони усвідомлюють, що толерантність, як і інші якості особистості, можна цілеспрямовано формувати у вихованців. Що стосується методів виховання толерантності, то більшість вчителів віддали перевагу таким методам, як бесіда, переконання, педагогічний тренінг, диспут. Лише 11 вчителів (30,2 %) вважають, що найбільш ефективними методами у вихованні толерантності є інтерактивні

методи, які розвивають самостійність, взаємоповагу, готовність до взаємодії, вміння прислухатися і зважати на інші точки зору. Вони застосовують ці методи на уроках історії та в позаурочній діяльності.

13 педагогів (38,2%) вказали, що проблему виховання толерантності в учнів можна вирішувати засобами історії як на уроках, так і в позаурочній діяльності. Історичний матеріал, на їх погляд, можна використати для того, щоб показати, як нетерпимість та небажання йти на компроміс приводять до сутичок, війн та революцій.

Наведемо уривки з відповідей на запитання анкети вчителів історії:

„На мій погляд, актуальність проблеми виховання толерантності є незаперечною, адже всі ми хочемо жити у мирі, взаємоповазі, без агресії та конфліктів. Це стосується не тільки сучасного суспільства взагалі, а й нашої країни, нашого міста, нашої школи. Тому так необхідні методичні розробки та додаткова література, які допоможуть нам формувати толерантність у наших вихованців. Шкільний курс історії, який ми викладаємо, має багато прикладів як толерантності, так і нетерпимості. Можна на уроках історії більше часу приділяти таким темам, що допоможуть учням глибше усвідомити поняття толерантності” (І.Л.Карюхіна, вчитель історії загальноосвітньої спеціалізованої школи I-III ступенів №8 Новокаховської міської ради Херсонської області).

„У нас в Криму проблема виховання толерантності є особливо актуальною, оскільки наші вихованці – це представники різних національностей. Особливо буває важко виховувати цю якість у підлітковому віці, коли учні стають більш агресивними, конфліктують з однолітками. Буває, що ці конфлікти виникають на міжетнічному чи релігійному ґрунті. Я вважаю, якщо цілеспрямовано працювати на уроках історії та в позаурочній діяльності над формуванням у вихованців такої якості як толерантність, то ситуацію можна значно покращити” (О.О.Зарезіна, вчитель історії загальноосвітньої середньої школи I-III ступенів №6 Сімферопольської міської ради Автономної Республіки Крим).

З метою вивчення шляхів організації вчителями історії та класними керівниками 5-7-х класів виховання толерантності на своїх уроках та в позаурочній діяльності, їм було запропоновано відповісти на запитання: „Яким чином ви забезпечуєте у своїй професійній діяльності виховання толерантності в учнів?“, а також було проаналізовано плани виховної роботи класних керівників 5-7-х класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Результати анкетування показали, що більшість вчителів історії та класних керівників тією чи іншою мірою намагаються, за їх твердженням, виховувати толерантність у підлітків на уроках та в позаурочній діяльності. Але аналіз планів виховної роботи класних керівників 5-7-х класів засвідчив, що безпосередніх заходів з виховання толерантності в учнів заплановано дуже мало, деякі з них зазначені формально без визначення форми та методів реалізації.

На останнє запитання анкети: „Які труднощі виникають у вас у процесі виховання толерантності в учнів?“ опитувані вчителі назвали такі проблеми:

- недостатня кількість методичних розробок з проблеми виховання толерантності у процесі вивчення окремих шкільних дисциплін та у позаурочній діяльності;
- труднощі у виборі форм і методів виховання толерантності в учнів;
- негативний вплив засобів масової інформації, що пропагують насилля та жорстокість;
- недостатньо толерантні стосунки між вчителями у педагогічному колективі та між вчителями і їх вихованцями;
- схильність молодших підлітків через вікові особливості до конфліктів, нестриманості, інтолерантного спілкування;
- труднощі у організації спільних зусиль педагогічних працівників та батьків для вирішення проблеми виховання толерантності.

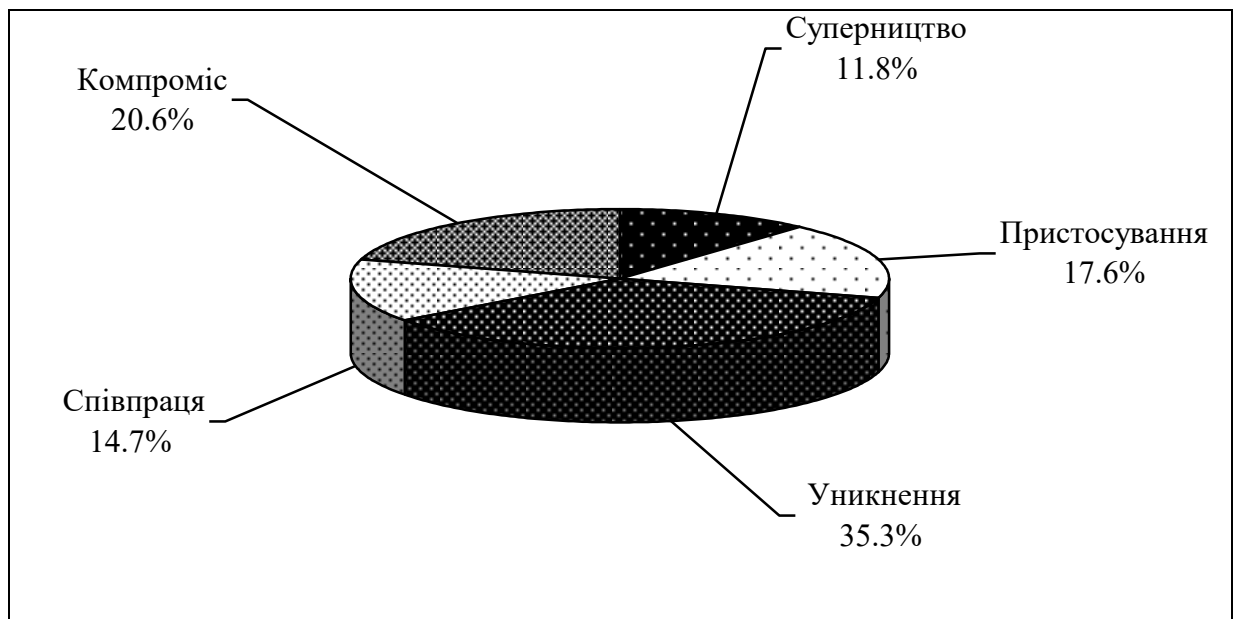
Таким чином, результати дослідження показали, що вчителі історії та класні керівники 5-7-х класів в основному обізнані з проблемою виховання

толерантності в учнів, усвідомлюють її важливість та проблеми на шляху реалізації, але недостатньо підготовлені до вирішення цієї проблеми як на об'єктивному (недостатнє навчально-методичне забезпечення), так і суб'єктивному (низька особистісна толерантність у педагогічних колективах) рівнях.

З метою виявлення превалюючих типів поведінки вчителів у конфліктних ситуаціях (суперництво, співпраця, компроміс, уникнення, пристосування) було проведено експериментальне дослідження міжособистісних стосунків за методикою К.Томаса. Методика сприяла визначенню рівня сформованості такої якості толерантності опитуваних педагогів, як вміння йти на компроміс у складних чи конфліктних ситуаціях та готовність до співпраці.

Конфлікти є частиною нашого життя, їх не можна повністю уникнути. Як показує досвід, вони виникають на різноманітному ґрунті і можуть розгортатися як на діловій основі, так і відображати сферу міжособистісних стосунків або виникати залежно від особистісних властивостей конфліктуючих сторін. Вміння конструктивно вирішувати конфлікти – це одна з якостей, що характеризує високий рівень толерантності. Якщо педагог правильно реагує на конфлікт, виходячи з принципів справедливості, вміє знаходити ненасильницькі шляхи їх розв'язання і засоби примирення з протилежною стороною, він може сформуванати вміння конструктивного вирішення конфлікту і у своїх вихованців.

За результатами дослідження, згідно методики К.Томаса (Додаток А.5), для 7 вчителів (20,6 %) найбільш типовою формою поведінки у ситуації конфлікту або у спілкуванні в складних умовах є компроміс; для 5 вчителів (14,7 %) – співпраця. Частина опитуваних педагогів – 12 з 34, що складає 35,3 % намагаються уникати конфліктів або ускладненого спілкування; 6 вчителів (17,6 %) пристосовуються до таких ситуацій, а 4 педагога (11,8 %) виявляють суперництво і наполягають на своєму (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Стратегії поведінки педагогів у конфліктних ситуаціях (за методикою К.Томаса).

Вчені-педагоги у процесі виховання толерантності в учнів найбільш конструктивними методами поведінки у конфліктній ситуації вважають компроміс та співробітництво [38]. Проте, аналіз результатів дослідження за даною методикою показав, що вчителів, які обирають такий вихід із конфліктів, лише третина. Більшість опитуваних педагогів обирають уникнення, пристосування або суперництво.

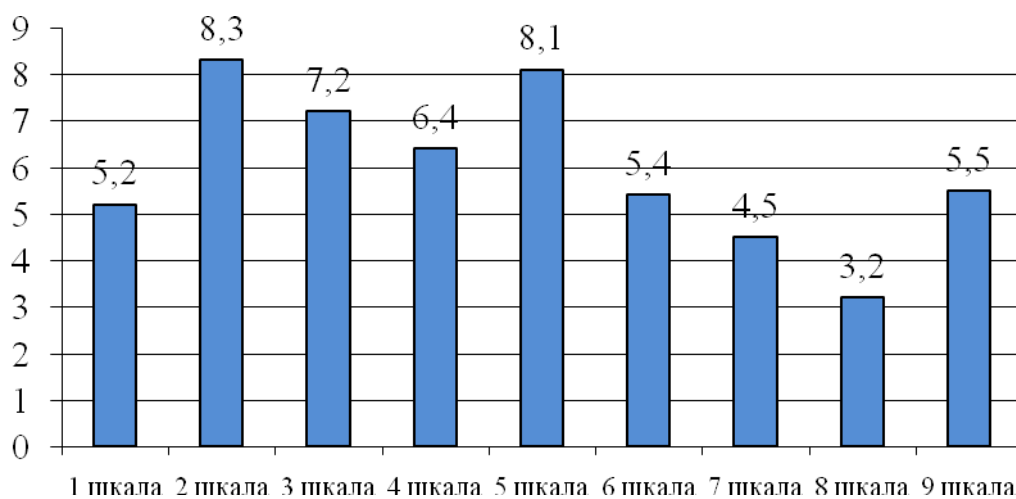
Для вивчення сформованості комунікативної толерантності вчителів ми використали тест для діагностики комунікативної толерантності В.Бойка (Додаток А.6). Дана методика дозволяє перевірити різні аспекти толерантної поведінки досліджуваних у взаємодії з іншими людьми. У даній методиці виокремлено 9 різних аспектів поведінкових ознак комунікативної толерантності: шкала 1. “Неприйняття і нерозуміння індивідуальності іншої людини”; шкала 2. “Використання себе як еталон при оцінці поведінки і образу думок інших людей”; шкала 3. “Категоричність або консерватизм в оцінках інших людей”; шкала 4. “Невміння приховувати або згладжувати неприємні відчуття під час зіткнення з некомунікабельними якостями партнерів”; шкала 5. “Прагнення переробити, перевиховати партнерів”;

шкала 6. “Прагнення підігнати партнера під себе, зробити його “зручним””; шкала 7. “Невміння прощати іншим помилки, незручність, ненавмисно заподіяні вам неприємності”; шкала 8. “Нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, що створюється іншими людьми”; шкала 9. “Невміння пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших”.

За відповіді по кожному аспекту нараховується від 0 до 15 балів. Чим більше балів набрав респондент за конкретною ознакою, тим нижче рівень його толерантності у даному аспекті взаємин з людьми і навпаки, чим менше балів за тією чи іншою ознакою, тим вищий рівень загальної комунікативної толерантності опитуваного.

Згідно аналізу результатів тесту, рівень комунікативної толерантності у опитуваних вчителів коливається у межах від 31 до 67 балів, що свідчить про середній рівень прояву цієї якості (найвищий бал 165 – це повна нетерпимість до інших людей, а 0 балів – це абсолютна терпимість до всіх).

Ми проаналізували результати тестування вчителів за всіма переліченими шкалами і визначили середній бал по кожному аспекту їх комунікативної толерантності. Отримані результати тестування відображені на діаграмі (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Розподіл середніх балів за шкалами методики “Комунікативна толерантність” В.Бойка.

Аналіз результатів тестування вчителів показав, що найбільші бали (у середніх показниках) вони отримали за шкалами 2 (8,3 з 15) та 5 (8,1), які відповідають таким аспектам взаємин, як схильність оцінювати людей на основі власного „Я” (шкала 2) та схильність “переробляти” та перевиховувати партнера (шкала 5). Відповідно, саме цими ознаками характеризується низький рівень комунікативної толерантності.

Другу позицію займає шкала 3 (7,2 бали), яка показує наскільки опитувані педагоги категоричні та консервативні у оцінці інших людей. На третьому місці показники шкали 4 (6,4 бали), яка розкриває такий аспект взаємин, як вміння приховувати або згладжувати неприємні враження при зіткненні з некомунікабельними людьми.

Водночас показники за шкалами 1 (5,2 бали), 6 (5,4 бали), 9 (5,5 балів) свідчать про середній рівень здатності сприймати індивідуальність інших людей, схильності пристосовувати партнерів під себе та адаптаційних здібностей у взаємодії з іншими людьми.

Найнижчі показники шкал 7 (4,5 балів) та 8 (3,2 бали) свідчать про високий рівень комунікативної толерантності у таких аспектах як вміння прощати помилки та ненавмисні образи і стійкість до фізичного та психологічного дискомфорту.

Проведене дослідження дозволяє констатувати, що вчителі, які брали участь в експерименті, мають в цілому середній рівень толерантності, вміють прощати помилки, стійкі до фізичного та психологічного дискомфорту, але, водночас, не завжди здатні сприймати індивідуальність інших людей та легко адаптуватися у взаємодії з ними, часто бувають категоричні та консервативні у своїй оцінці інших людей та подій, схильні прагнути перевиховувати партнерів та оцінювати людей на основі власного „Я”.

Результати констатувального етапу дослідження дозволяють зробити наступні висновки:

- більшість учнів 5-7-х класів загальноосвітніх навчальних закладів мають середній рівень сформованості толерантності як інтегративної якості

особистості, так і у таких її видах, як етнічна толерантність, соціальна толерантність, толерантність як риса особистості, причому найнижчими показниками серед них відмічена етнічна толерантність, що викликає необхідність підсилення уваги до питання виховання толерантності у молодших підлітків і створення педагогічних умов для виховання цієї якості;

- більшість вчителів загальноосвітніх шкіл мають середній рівень комунікативної толерантності; у конфліктних ситуаціях використовують компромісний стиль їх вирішення, а також уникнення, суперництво або пристосування і рідко – співпрацю; робота з виховання толерантності в учнів має переважно епізодичний або формальний характер.

Дослідження виявило також ряд проблем і труднощів щодо організації цілеспрямованої систематичної роботи з виховання толерантності в учнів. Зокрема, педагоги потребують спеціальної літератури та методичних розробок, які на сьогодні майже відсутні. Більше третини вчителів, які брали участь у експерименті, вважають, що проблему виховання толерантності в учнів можна вирішувати засобами історії як на уроках, так і в позаурочній діяльності. Шкільний курс історії, на їх думку, можна використати для того, щоб розширити знання учнів про толерантність та показати, як нетерпимість і небажання йти на компроміс приводять до сутичок, війн та революцій.

Дійсно, серед шкільних предметів історія посідає особливе місце у вихованні толерантної особистості. Вона не тільки є стрижнем, вертикаллю гуманітарних дисциплін у загальноосвітніх навчальних закладах, але й служить канвою гуманітарних знань, представлену багатовіковим досвідом людства і багатоманітністю світу. Зміст історичного матеріалу шкільного курсу охоплює різні сфери життя суспільства, людини, етапи розвитку людської цивілізації і дозволяє розкрити соціальну та особистісну значимість цінності „толерантність”.

Ще два століття тому назад Ж.-Ж. Руссо вказував, що „... історія може вважатися самою цікавою з усіх наук, якими можуть займатися люди, ... головний предмет усіх занять, адже вона давно вже проникла в усі інші

науки” [187, С.218]. При цьому вчитель повинен надати учню методи для розвитку мислення та позбавлення стереотипів: „Нехай він (учень) не вивчить науку, а придумає її ..., його справа – бажати, шукати, знаходити; ваша справа – вміло зародити у ньому це бажання і надати засіб його задовольнити” [188, С.334-337]. Великий мислитель стверджував, що ефективність вивчення історії залежить від індивідуального підходу, від уміння вчителя підібрати правильні методи навчання. Разом з тим, він закликав до необхідності розвивати у вихованця співчуття, вміння у „ближніх відчувати себе самого, ... проникатися їх жалобами, страждати їх біллю... Потрібно узагальнювати їхні страждання і розповсюджувати їх на весь рід людський. Лише тоді у свідомості вихованця залишаються істинні принципи справедливості, ... він бачить, чим створюється добро і що йому протидіє” [188, С.335]. Таким чином, у процесі вивчення історії можна виховувати також і емпатію, вміння співчувати, які є складовими інтегративної якості толерантності.

Отже, результати констатувального етапу дослідження визначили зміст і напрямки подальшої роботи над дисертаційним дослідженням, які полягали у обґрунтуванні педагогічних умов ефективного виховання толерантності засобами історії у навчальній та позаурочній діяльності молодших підлітків та у створенні моделі виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії. Усі вчителі виявили готовність працювати за запропонованою методикою, яка представлена у наступному підрозділі нашої роботи.

2.2. Педагогічні умови виховання толерантності в учнів 5-7-х класів на уроках історії

Аналіз і узагальнення результатів констатувального етапу дослідження дали підстави визначити ряд суперечностей, що мають місце у виховному середовищі середніх навчальних закладів:

- між рівнем знань про толерантність у молодших підлітків та рівнем сформованості толерантності як інтегративної якості особистості;
- між потребою сучасних загальноосвітніх закладів в удосконаленні міжособистісних толерантних стосунків (між школярами; між учнями і вчителями) та недостатньою підготовкою педагогів до виховання толерантної особистості учнів;
- між необхідністю ефективної організації роботи з виховання толерантності в учнів та недостатньою методичною підготовкою педагогів з питань виховання толерантності і слабкою забезпеченістю відповідними методичними рекомендаціями;
- між потенціалом шкільного курсу історії у вихованні толерантності в учнів та недостатньою розробкою впровадження ідей толерантності в систему історичної освіти.

Визначені суперечності допомогли нам при розробці комплексу педагогічних умов для ефективного виховання толерантності молодших підлітків засобами історії.

Поняття „умова” у філософському словнику пояснюється, як категорія, в якій відображені універсальні відношення речі до тих факторів, завдяки яким вона виникає і існує [228, С.703]. Педагогічні умови є важливою складовою педагогічної системи, що забезпечують досягнення поставленої мети. Тому ефективність та цілеспрямованість виховання толерантності учнів у процесі вивчення історії має забезпечуватися, за нашим припущенням, реалізацією певних педагогічних умов. Ми визначили наступні *педагогічні умови*, за яких виховання толерантності підлітків 5-7-х класів буде більш ефективним:

- 1) актуалізація мотиваційної готовності суб'єктів процесу виховання до створення толерантного освітнього простору (толерантність – цінність);
- 2) орієнтація змісту програм та навчального курсу історії на розширення знань з проблеми толерантності;

3) організаційно-методична підготовка вчителів історії з метою оволодіння технологіями щодо виховання в учнів толерантності;

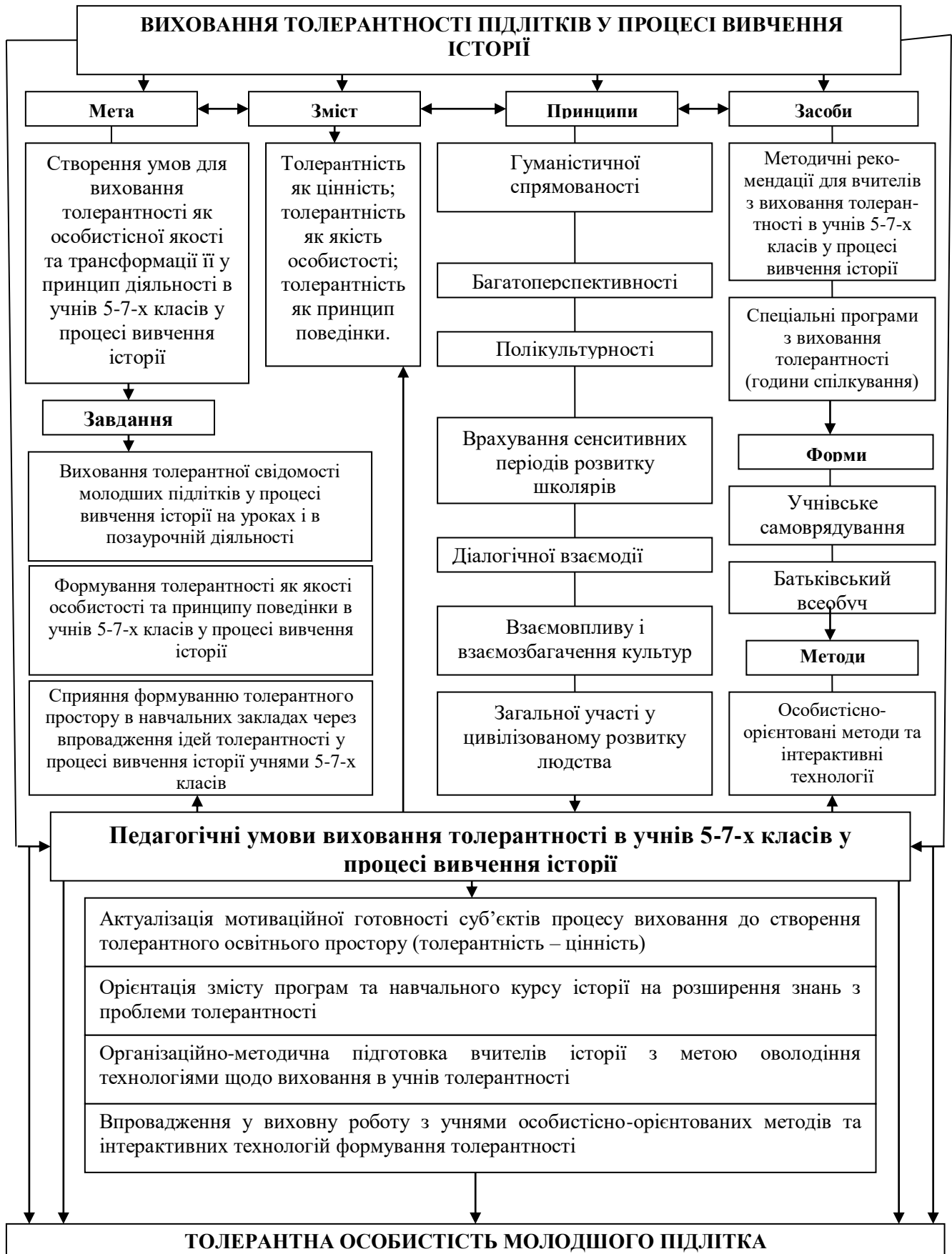
4) впровадження у виховну роботу з учнями особистісно-орієнтованих методів та інтерактивних технологій формування толерантності.

Для забезпечення впровадження описаних педагогічних умов виховання толерантності розроблено модель виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії (рис. 2.4). У загальному сенсі модель розуміється як штучна система об'єктів або знаків, яка відтворює деякі суттєві властивості системи-оригіналу. Часткова схожість дозволяє використовувати модель в якості представника системи, що вивчається. Спільною властивістю моделей є їх здатність відображати дійсність, де модель виконує функцію компактної організації фактів, встановлення взаємозв'язків, зважаючи на те, що вона придатна для проведення нових спостережень, які допомагають пояснити явища і факти.

Педагогічне моделювання ми розглядаємо як сукупність пізнавально-аналітичних та конструктивних дій вчителя під час проектування виховної діяльності. Воно дає змогу розкрити якісний бік теорії, оскільки „модель – це суттєвий шлях до узагальнення, вона допомагає виявити те загальне, що отримує більш сувору характеристику і обґрунтування в теорії” (А.Дахін [72, С.62-67]). Виступаючи складовою практичної перевірки теорії, вона цілеспрямовано створює умови для проведення дослідної роботи.

Розроблена нами модель виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії відображає наступні структурні елементи:

- мету та завдання виховної діяльності щодо толерантності підлітків;
- зміст виховання толерантності;
- принципи виховних впливів;
- засоби, форми та методи виховання толерантності у молодших підлітків;
- педагогічні умови виховання толерантності молодших підлітків.

Рис.2.4. Модель виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії

У педагогічному експерименті нашого дослідження брали участь 540 учнів (з них 276 учнів (12 класів) склали контрольну вибірку та 264 учня (12 класів) - експериментальну) та 34 вчителі загальноосвітніх навчальних закладів України: НВК №2, ЗОШ I-III ступенів №3, №6, №8, №10 Новокаховської міської ради Херсонської області, Новокаховської гімназії, Корсунської загальноосвітньої школи I-II ступенів; Голопристанської ЗОШ I-III ступенів №3 Херсонської області; ЗОШ I-III ступенів №6 Сімферопольської міської ради Автономної Республіки Крим та Запорізького ліцею „Логос” Запорізької міської ради. Формувальний експеримент тривав два роки (2007-2009 р.р.).

Науково-теоретична готовність вчителя-експериментатора полягає у знаннях про сутність поняття „толерантність”, про історію розвитку ідей толерантності, про критерії та рівні сформованості толерантності в учнів. Він має бути знайомий з особливостями формування толерантності у молодших підлітків та з структурою теоретичної моделі виховання толерантності учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії.

Психологічна готовність залежить від усвідомлення вчителем мети, завдань, необхідності створення психолого-педагогічних умов для формування толерантності у вихованців засобами історії. Вчитель повинен мати стійкий пізнавальний інтерес до вивчення проблеми толерантності, розуміння її сучасного трактування; прагнути до самоосвіти; вміти оцінити і скорегувати свою підготовку до впровадження теоретичної моделі виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії в навчально-виховний процес загальноосвітньої школи.

Практична готовність педагога-експериментатора забезпечується володінням комплексом різноманітних методик вивчення сформованості толерантності молодших підлітків; володінням інтерактивними методами та технологіями у навчально-виховній діяльності; наявністю умінь і навичок виокремлення і добору історичного матеріалу для виховання толерантності в учнів.

Тому основні наші зусилля у процесі організації експериментального дослідження були спрямовані на те, щоб надати теоретичну та методичну допомогу вчителям, залученим до експерименту.

Ми пояснили педагогам-експериментаторам, що процес формування толерантності є більш ефективним, коли він має двосторонній характер. При цьому відбувається взаємне збагачення досвідом толерантності вчителя та учнів. Це створює емоційно-інтелектуальний простір, на якому зароджується позитивний досвід взаємних стосунків і спілкування, що є першим кроком до формування стійких навичок толерантної взаємодії у колективі загальноосвітнього навчального закладу.

Таким чином, при розробці моделі ми виходили з того, що для створення умов виховання толерантності у молодших підлітків як особистісної якості, необхідні спільні зусилля вихователів і вихованців. Виховання толерантності як особистісної якості передбачає активність самого вихованця і має забезпечити розвиток такого рівня свідомості, який би спонукав дитину до самопізнання й самоактивності. Таким чином, і вчитель, і учень виступають одночасно суб'єктами цієї діяльності.

У запропонованій моделі *метою* є створення умов для виховання толерантності як особистісної якості і трансформації її у принцип діяльності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії.

Для того, щоб поставлена мета реалізовувалася в діяльності і втілювалася в результат, необхідно, щоб суб'єкти діяльності повністю усвідомили її. Саме тому у процесі експериментальної роботи ми вирішили приділити більше уваги усвідомленню вчителями – учасниками експерименту – важливості та необхідності виховання толерантності у підростаючого покоління.

Ми усвідомлювали, що ефективність та результативність впровадження розроблених нами методичних рекомендацій щодо виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії на уроках та в позаурочній діяльності залежить від правильної організаційної та цілеспрямованої

діяльності педагогів-експериментаторів. Для належного вирішення цих завдань вчитель повинен опанувати певним досвідом, сукупністю знань, що забезпечить його науково-теоретичну, психологічну та практичну готовність до реалізації моделі виховання толерантності на практиці.

З метою підвищення інформованості вчителів з проблеми виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії було організовано *педагогічний лекторій*, під час якого прочитано ряд лекцій: „Сутність та характеристика толерантності в контексті сучасних проблем педагогіки”; „Формування толерантного середовища в навчальних закладах – запорука ефективності навчально-виховного процесу”; „Виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії” (Додаток Б.1).

Вчителі мали змогу ознайомитися з сутністю поняття „толерантність”, з сучасними поглядами на історію виникнення і розвитку ідей толерантності, з принципами, завданнями та засобами організації навчально-виховного процесу на ідеях толерантності. Було розглянуто питання про виховання толерантності у контексті сучасних проблем педагогіки, розкрито особливості виховання толерантності у молодших підлітків та визначено основні напрямки і особливості виховання толерантності в учнів у процесі вивчення історії на уроках та в позаурочній діяльності.

Для усвідомлення вихованцями сутності та важливості толерантності як особистісної якості після констатувального зрізу у експериментальних класах були проведені виховні години (так звані *години спілкування*), на яких обговорювались проблеми толерантності (зміст виховного заняття для підлітків „Що таке толерантність?” міститься у додатку Б.2). Головними завданнями таких годин стали:

- ознайомлення учнів з поняттям толерантності, правилами дотримання принципу толерантності в житті людини;
- створення умов для мотивації виховання толерантності у молодших підлітків як важливої та необхідної особистісної якості;

- сприяння формуванню міжособистісних толерантних стосунків в учнівському середовищі.

В результаті проведених “годин спілкування” вихованці розширили свої знання про толерантність, усвідомили сутність поняття та необхідність формування такої особистісної якості як толерантність. У процесі усвідомлення суб’єктами мети діяльності було досягнуто виконання першої педагогічної умови виховання толерантної особистості молодшого підлітка, а саме – актуалізовано мотиваційну готовність суб’єктів дослідження до організації толерантного середовища в освітньому закладі, зокрема, у своїх класних групах.

Для того, щоб мета стала компонентом реального виховного процесу необхідно її конкретизувати через завдання, визначити принципи, засоби та педагогічні умови для реалізації даної мети. У моделі нашого дослідження були визначені такі **завдання**:

1) виховання толерантної свідомості молодших підлітків у процесі вивчення історії на уроках та в позаурочній діяльності;

2) формування толерантності як якості особистості та принципу поведінки в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії;

3) сприяння формуванню толерантного простору в навчальних закладах через запровадження ідей толерантності у процесі вивчення історії учнями 5-7-х класів.

Поставлені завдання відповідали змісту розробленої моделі виховання толерантності в учнів 5-7-х класів і поступово формували у вихованців в ході подальшого експерименту толерантність як цінність, толерантність як якість особистості, толерантність як принцип поведінки. Враховуючи складність та багатоаспектність виховання як способу організації педагогічного процесу ми передбачаємо набуття пізнавального досвіду, тобто втіленого у знаннях досвіду емоційно-ціннісного ставлення до толерантності та практичного досвіду, який проявляється у діях та вчинках вихованців. Тільки така єдність забезпечує вирішення завдань виховання толерантності. Тому на етапі

формування експерименту дослідження ми зробили акцент на розробці та запровадженні методичних рекомендацій з виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії.

У формуванні толерантної свідомості молодших підлітків шкільний курс історії відіграє особливу роль, адже важко переоцінити вплив, який справляє історія на переконання та дії людей. Викладання історії може сприяти вихованню національної свідомості, засвоєнню учнями загальнолюдських цінностей, створенню більш терпимого і демократичного суспільства.

У незалежній Україні цілі і зміст історичної освіти поступово змінювалися. Після вступу нашої країни до Ради Європи, українські освітяни почали активно співпрацювати з міжнародними організаціями у справі трансформації історичної освіти, у пошуках нових підходів до викладання історії України та всесвітньої історії ХХ століття. У результаті історію перестали розглядати як певну суму знань, чи як процес засвоєння фактів і подій. Метою нового підходу до викладання історії стало формування в учнів навичок творчого опрацювання одержаної інформації та навичок критичного мислення. Замість того, щоб засвоювати єдину версію, запропоновану в шкільному підручнику, учні мають можливість формувати свою власну думку шляхом співставлення різних фактів і точок зору. Отже, потенціал системи шкільної історичної освіти у вихованні толерантності учнівської молоді пов'язаний з переходом від простого вивчення фактів до їх осмислення і порівняльно-історичного аналізу, що, в свою чергу, приводить до розвитку критичного мислення у вихованців. Розвинуте критичне мислення, як нам вже відомо, є важливою ознакою толерантної особистості.

У моделі виховання толерантності в учнів 5-7-х класів ми пропонуємо викладати історичний матеріал шкільного курсу згідно певних *принципів*, які допоможуть найбільш ефективно формувати толерантність у вихованців і як особистісну якість, і як принцип поведінки.

Особливого значення має пояснення і оцінка історичних фактів та явищ, визначення учнями власного ставлення до найбільш значущих подій та особистостей з позиції гуманістичних цінностей. Вказані підходи дають змогу реалізувати один з принципів розробленої моделі виховання толерантності в учнів – *принцип гуманістичної спрямованості*.

Гуманістична спрямованість – перший великий крок у переосмисленні викладання історії, адже в Радянські часи існувала єдина офіційна точка зору на історичну подію і вчитель та учень не мали піддавати її сумніву. Саме плюралізм думок, різних версій та підходів дав змогу замислитись над тим, що потрібно поважати й інші точки зору, інші думки. Гуманістична спрямованість проявляється, у першу чергу, у вихованні поваги до іншої, можливо не схожої на тебе людини, і в усвідомленні цінності життя кожного. Це є непростим завданням, адже історія нашої держави складна і суперечлива. Навколо окремих подій минулого тривають гострі дискусії не лише серед професійних істориків, але й у засобах масової інформації, у спілкуванні пересічних громадян нашої держави. Для того, щоб викладання історії, зміст програм і підручників не стали об'єктами політичних спекуляцій окремих партій чи суспільних груп, потрібно толерантно ставитись до шкільного курсу з історії та підручників до нього.

Важливими кроками у вихованні толерантності в процесі вивчення історії, а також складовими принципу гуманістичної спрямованості мають стати олюднення історії та деромантизація воєн, запропоновані відомим українським істориком О.Удодом [220; 221]. Наприклад, олюднення історії передбачає вивчення історії повсякденності та процесу життя звичайних людей. Історія постає чимось відстороненим для учнів, коли вони вивчають тільки політичні події, соціально-економічну ситуацію або історію воєн чи дипломатії. Ознайомившись із життям пересічних людей, заглибившись в їхні проблеми в різних державах на різних історичних етапах, учні починають краще усвідомлювати багатоманітність цього світу, який не можна звести до чорно-білого оцінювання того чи іншого історичного факту

або події. А це, у свою чергу, приводить їх до розуміння існування іншої точки зору, іншої віри, іншого світогляду, що є основою виховання толерантності.

У вихованні толерантності підростаючого покоління в процесі викладання історії велике значення має перегляд методології історії воєн. Оминати ці теми неможливо, вони складають великий обсяг матеріалу шкільного курсу історії. Але якщо у програмах і підручниках з історії подавати матеріал так, щоб учні усвідомлювали, що насильство породжує насильство і жодна з воєн, навіть справедливих, не приносить щастя людям, а тільки страждання, то це буде сприяти вихованню толерантності, усвідомленню переваги ненасильницьких методів розв'язання конфліктів. Звичайно, дуже непросто вчителям, особливо вихованим на героїчних прикладах радянських людей під час Великої Вітчизняної війни, переглянути і змінити свою точку зору на історію війни. Але це необхідно, особливо якщо замислитись над тим, що героїзм – це вид смерті, а не спосіб життя, як зазначив О.Удод [220]. Тобто, надмірна героїзація окремих подій, історичних діячів чи явищ залишає у підсвідомості підлітків позитивне ставлення до знищення ворога, страждань помираючих та інших трагедій, що виникають під час війни.

Натомість учням слід запропонувати ознайомитися з різноманітними історичними джерелами щодо тієї чи іншої важливої воєнної події, які б включали спогади не тільки воєначальників, а й рядових солдат, пересічних громадян, що залишились на окупованій території чи працювали в тилу. Підручники з всесвітньої історії та історії України для 10-х та 11-х класів вже почали містити такі різноманітні джерела, але найвдалішим прикладом вмілого підходу до підбору історичних джерел періоду війни є навчальний посібник „Історія епохи очима людини” (автори Ю.Комаров, В.Мисан, А.Осмоловський) [92]. Різноманітні джерела (спогади учасників, фотознімки, статистичні матеріали, офіційні документи, праці істориків), що містяться у посібнику, надають можливість учням глибше проаналізувати події Першої

світової війни. Всебічне і комплексне вивчення історії війни допомагає учням сформувати негативне ставлення до неї, як до способу вирішення конфлікту. Такий підхід також сприяє усвідомленню ненормальності і протиприродності будь-якої війни, не тільки загарбницької чи несправедливої, адже „війна – це відхилення від нормального ходу історії, і коли вона стається, у людей гостро проявляється перша нагальна психологічна реакція – повернутися до звичного усталеного способу життя” (О.Удод [220, С.47]).

Виховний потенціал історії як шкільного предмету, пов'язаний з обмеженістю механічного аналітичного розмежування навчання і виховання. Враховуючи загальну характеристику сучасної освіти як процесу духовного становлення особистості, навчання школярів включає формування навичок та вмінь здобувати знання і застосовувати їх у суспільній практиці з метою формування громадянських, морально-етичних установок на базі національних та загальнолюдських традицій. Отже, акцент у викладанні шкільного курсу історії зроблено на успішну соціальну адаптацію особистості на основі засвоєння досвіду, набутого людством шляхом формування вмінь та навичок орієнтуватися у сьогоденні під кутом знань минулого.

Сучасні дослідники проблеми виховання толерантності в учнів у процесі вивчення історії визнають необхідність становлення нового типу суспільної свідомості, заснованої на засадах ненасилля, гуманності, застосування превентивних заходів щодо проявів дискримінації (від негативних оцінок інших народів до підтримки геноциду). В зв'язку з цим пропонують виключити з практики викладання історії негативні стереотипи щодо інших народів, надмірну власну значущість, як представника певної нації. Наприклад, С.Бондирєва пропонує включати в уроки історії „епізоди толерантності”, які передбачають „декілька хвилин цікавої інформації про культуру, побут, видатних людей – представників тієї чи іншої національності” [217, С.7].

Безумовно, інформація про культуру, побут видатних людей є необхідною для виховання толерантності у школярів, але такий підхід веде до розширення обсягу фактологічного матеріалу по вивченню культурних особливостей інших країн. Це може викликати диспропорцію в матеріалі шкільного курсу історії і зменшити час на вивчення національної історії. Тому, для більш глибокого і цілісного усвідомлення міжкультурної взаємодії у процесі вивчення історії, ми пропонуємо спиратися на *принцип полікультурності*, який передбачає одночасну оцінку тієї чи іншої події з точки зору представників різних культур. Якщо розглядати минуле з позиції багатоперспективності і полікультурності (історія очима переможця і переможеного, різних соціальних, етнічних, політичних та ідеологічних груп), осмислювати події з різних перспектив – світової, європейської, національної, регіональної, то це буде спонукати учнів аналізувати і виробляти свою точку зору на події світової історії, розвивати зріле критичне ставлення до історичного минулого, тобто сприятиме вихованню толерантного ставлення учнів до різних позицій і точок зору.

Те, що українське суспільство сьогодні є полікультурним, створює особливі умови, в яких розгортається виховання толерантності сучасного підростаючого покоління. Вивчаючи разом з учнями особливості національної культури та культури різних народів, вчитель історії має загострити увагу підлітків на спільних рисах, загальнолюдських цінностях кожної культури, можливості їх взаємопроникнення та взаємного діалогу у сучасному світі. Це допоможе формувати у вихованців установку на толерантність. Така установка полягає в емоційно-вольовій готовності до рівноправного діалогу з іншою людиною та в критичному сприйнятті явищ навколишньої дійсності; в цілісному сприйнятті іншого з усвідомленням та прийняттям його характерних рис як вияву індивідуальності та неповторності; в готовності частково поступитися власними інтересами задля подолання чи попередження конфлікту в ситуаціях зіткнення двох індивідів,

що відрізняються один від одного своїм статусом (статевим, віковим, професійним, расовим, релігійним тощо).

Доповнює принцип полікультурності у вихованні толерантності в процесі вивчення історії *принцип взаємовпливу і взаємозбагачення культур*, який базується на діалектичному осмисленні наслідків мирного і ворожого співіснування цивілізацій. Слід звернути увагу вихованців на те, що наслідки завоювань і територіальних захватів часто приводили до втрати елементів своєї культури, але, водночас, супроводжувалися прийняттям елементів чужої культури, що приводило до певного культурного симбіозу. Класичними прикладами цього феномену є вплив Римського права на континентальний варварський світ; взаємопроникнення елементів культури Сходу та Західної Європи під час хрестових походів; взаємний вплив Московської та Золотоординської держав, який проявився у семантичних змінах давньоруської мови, у завершенні формування самодержавної форми правління на Русі, у переході від язичництва до єдинобожжя у Золотій Орді та спільній участі двох народів у наступному розвитку єдиної полікультурної держави.

Принцип загальної участі у цивілізованому розвитку людства дозволяє на конкретних прикладах розкрити внесок кожного народу у розвиток світової культури і цивілізації, результатами якого продовжують користуватися усі народи світу. Китайський папір, індійські шахи, англійський ткацький станок, французький кінематограф, італійський телескоп, американський телефон, російський радіоприймач тощо – це лише частина з великого переліку винаходів світового значення, що належать людству, як і досягнення художньої культури, збагачені етнічною своєрідністю.

Наступний *принцип* – *багатоперспективності* – пов'язаний з подоланням однолінійності думок та чорно-білого усвідомлення історії, характерного для тоталітарного стилю мислення багатьох науковців і практиків в історичній галузі. Переосмислення історичного минулого нашої

держави та світової історії відбувається досить повільно, а іноді спрощується до простої перестановки знаків: герой – зрадник (і навпаки), націоналіст – патріот, інтернаціоналіст – шовініст тощо. Таке спрощене тлумачення історії навряд чи допоможе виховати самостійних, ініціативних, творчих членів суспільства, здатних взаємодіяти у розв’язанні складних завдань чи конфліктів. Тому ми вважаємо, що вивчення суперечливих тем, у яких вчителі ставлять проблеми, що передбачають приєднання учнів до однієї з двох протилежних точок зору, слід завершувати поясненням багатоманітності і складності світу, багатогранності проявів характеру видатних історичних осіб. Вчитель історії має звертати увагу учнів на те, що навішування ярликів веде до необ’єктивності у розумінні історичного процесу, конфронтація поглядів заважає досягненню взаєморозуміння та більш глибокому осмисленню історичної події чи особистості в історії.

Ще один принцип, на якому побудована модель виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії, це *принцип врахування сенситивних періодів розвитку школярів*. На нашу думку, саме молодший підлітковий вік є найсприятливішим для формування такої якості як толерантність, про що вже зазначалось у першому розділі дисертації. Адже саме в цей час відбувається інтенсивний розвиток особистості, значне зростання моральних та інтелектуальних сил, розпочинається перехід від дитинства до юності у психічному, фізичному та соціальному аспектах.

Виховуючи толерантність у процесі вивчення історії вчителю слід врахувати зміни, що відбуваються в структурі особистості молодшого підлітка. По-перше, це відчуття дорослості, яке з’являється у цьому віці і є тим прогресивним у особистості, на що можна спиратися у навчально-виховній роботі.

У молодшому підлітковому віці виникає потреба у пізнанні й оцінці людини, її внутрішнього світу. Цю вікову особливість можна використати для розвитку навичок історичної емпатії через метод „занурення” у ту чи іншу субкультуру. Завдяки ситуативному проживанню уявлень

представників тих чи інших верств населення в ту чи іншу епоху, через рефлексію свого і чужого розуміння відбувається формування культурної толерантності. Підлітки досить легко вчаться інтерпретувати історичні події від першої особи, з „Я-позиції”, що, в свою чергу, розвиває навички емпатії.

При цьому вчителю історії необхідно враховувати таку вікову особливість молодших підлітків як невміння оцінювати особистість у сукупності всіх її властивостей. Підлітки оцінюють людей за їхніми окремими діями і вчинками (або якостями) і переносять цю оцінку на особистість в цілому. Молодший підліток значно більше уваги звертає на зовнішній бік вчинку, поведінки, ніж на їх мету і мотиви. Тому часто оцінює вчинок (а отже, і людину) безвідносно того, заради чого цей вчинок зроблено і на що він спрямований. Отже, у процесі вивчення історії під час знайомства з видатними історичними особистостями учителю слід звернути увагу учнів 5-7-х класів на внутрішні мотиви та мету вчинків історичних діячів. Педагогам слід уникати негативних стереотипів та упереджень щодо видатних історичних осіб, адже вони також впливають на формування толерантної або інтолерантної установки свідомості вихованця. Вчителі мають обґрунтовано висловлювати свою думку щодо тієї чи іншої історичної особи.

У молодших підлітків виникає схильність до самоаналізу і потреба правильно будувати взаємини з дорослими й однолітками, відповідати вимогам інших людей та своїм власним. Вони починають орієнтуватися на позитивне в інших людях, брати з них приклад. Вчитель історії має звернути увагу на цю психологічну особливість молодших підлітків і ретельніше підбирати ілюстративний історичний матеріал для можливого наслідування кращих моральних зразків. Орієнтація на певні зразки багато в чому визначає зміст нової системи життєвих цінностей і загальну спрямованість формування юної особистості. Пріоритет слід віддати вивченню історичних сюжетів, що базуються на дослідженні моральних цінностей і норм, вироблених різними цивілізаціями. При цьому бажано розвивати в учнів

уявлення про загальнолюдські цінності, які об'єднують різні народи та нації і є основою толерантної взаємодії між людьми.

Не менш важливим принципом у вихованні толерантності в учнів у процесі вивчення історії є *принцип міжпредметності*. Лише комплексний підхід може забезпечити єдність організації виховання толерантності в учнів, сформувавши уявлення про різні види толерантності (соціальної, расової, гендерної, вікової, особистісної). Шкільні курси української та зарубіжної літератури, іноземної мови, етики, народознавства не тільки надають можливість виховувати толерантність на кращих зразках світової культури, але й знайомлять з багатоманітністю світу, що сприяє розвитку толерантності.

Засоби виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії представлені у моделі методичними рекомендаціями для вчителів історії, спеціальними програмами виховної роботи з використанням історичного матеріалу; до *форм* виховання толерантності у молодших підлітків включені учнівське самоврядування та батьківський всеобуч.

Згідно з навчальними програмами для загальноосвітніх закладів [170] шкільний курс історії у 5-му класі представлений предметом „Вступ до історії України” (35 год.), у 6-му класі – інтегрованим предметом „Історія України. Всесвітня історія” (70 год.), у 7-му класі – двома курсами: „Історія України” (35 год.) та „Всесвітня історія” (35 год.). Зміст цих курсів інтегрує соціальну, економічну, політичну і духовну історію та висвітлює тісний взаємозв'язок усіх сфер людського буття. У новій програмі особлива увага приділяється питанням духовності, повсякденного життя, психології суспільства, взаємовідносинам, взаємовпливу та діалогу культур. Це дозволяє водночас з формуванням конкретних знань та загальноісторичних уявлень учнів створювати умови для розвитку їхніх моральних цінностей [170, С.3-4].

Зміст історичного навчального матеріалу став основою для розробки методичних рекомендацій з виховання толерантності молодших підлітків, які

були розроблені окремо до кожного курсу, враховуючи специфіку історичного матеріалу та вікові особливості вихованців. Методичні рекомендації з виховання толерантності доповнені спеціально розробленим глосарієм (Додаток В.1). Даний словник включає більше тридцяти термінів, які пояснюють, доповнюють, розширюють знання про поняття толерантності. Ми радили вчителям освоювати цей глосарій разом з учнями впродовж трьох років, тобто рекомендували вчителям історії на своїх уроках у 5-7-х класах поступово вводити в обіг учнів ці терміни, роз'яснюючи їх під час вивчення певних тем (посилання на ці теми надані в методичних рекомендаціях, що містяться у додатках В.2 – В.5); записати з учнями визначення цих понять у словнички (в зошитах з історії або окремих зошитах). Перевірку засвоєння понять рекомендувалось здійснювати під час уроків з певних тем. Також ми рекомендували проводити двічі на рік словниковий диктант за цими поняттями, що надавало б змогу вчителю та нам перевірити процес засвоєння нових слів, пов'язаних з поняттям толерантності.

У загальних методичних рекомендаціях для вчителів історії, які викладали в експериментальних класах та в лекціях, що були проведені на початковому етапі формувального експерименту ми звернули увагу на те, що одна з провідних засад шкільного курсу історії – послідовне втілення загальнолюдських та громадянських цінностей. У процесі вивчення історії учні 5-7-х класів знайомляться з такими поняттями, як гуманізм, Батьківщина, права і свободи людини, держава, громадянин тощо [170] Це дозволяє нам знайти відповідні приклади і виховні моменти, пов'язані з формуванням толерантності.

Курс *“Вступ до історії України”* формує у п'ятикласників лише початкові уявлення про історію як науку та про історію України як складову світової історії. Але вчитель історії має показати вихованцям, що на кожному етапі свого розвитку українська нація вбирала кращі здобутки світової культури. Вони акумулювалися у народних традиціях та звичаях, які стверджували добро, любов, красу й справедливість в усіх сферах життя.

Виховання толерантності, як однієї з гуманістичних якостей, є глибоко національним за сутністю, змістом, характером й засобами реалізації. Національне виховання відтворює в підростаючих поколіннях специфічне для кожної нації і загальнолюдське, що є спільним для всіх націй світу.

Методичні рекомендації з виховання толерантності учнів 5-х класів у процесі вивчення історії (Додаток В.2) передбачають не просто нагадати вихованцям вже знайомі з молодших класів поняття Батьківщина, культура, звичаї, традиції, а глибше розкрити їх значення під час вивчення тем, пов'язаних з культурою українського народу. Розглядаючи різні аспекти толерантності та інтолерантності на конкретних історичних прикладах, вчитель історії має ознайомити п'ятикласників з такими поняттями, як “нація”, “загальнолюдські цінності”, “толерантність”, “дискримінація”, “конфлікт”, “компроміс”, “взаємоповага”, “справедливість”, “взаєморозуміння”, розкрити їх зміст та допомогти учням усвідомити їх.

Шкільний курс історії у 6-му класі має великий потенціал для виховання толерантності в учнів завдяки знайомству зі світовими релігіями – конфуціанством, даосизмом, християнством, які проникнуті ідеями толерантності, взаємоповаги і терпимості. Поширення християнської моралі почало змінювати свідомість людей і зробило пріоритетними такі моральні цінності, як людяність (любов до ближнього), милосердя, доброта, добродійність (Додаток В.3).

Найбільше прикладів рівності між людьми, поваги, справедливості для певних прошарків суспільства дала нам історія Стародавньої Греції. Тому теми, пов'язані з розквітом афінської демократії, сприяють як вихованню громадянських якостей молодших підлітків, так і вихованню складових толерантності – відповідальності та взаємоповаги, налаштовують на співробітництво, партнерство і взаємодопомогу. Вивчення тем, пов'язаних з розвитком і поширенням античної культури, мають допомогти вихованцям усвідомити, як відбувається процес взаємного впливу і взаємозбагачення

різних культур, сформувати ціннісне ставлення до них та їхніх представників.

Вчитель має наголосити на тому, що саме в античному світі люди почали усвідомлювати різницю і подібність між людьми. Античні філософи Геракліт, Аристотель, Сенека звернули увагу на природну несхожість людей, але намагалися гармонізувати загальнолюдське життя і спілкування, незважаючи на усі розбіжності у людському суспільстві, що свідчить про зародження ідей толерантності.

У методичних рекомендаціях з виховання толерантності в учнів 6-го класу під час вивчення історії наголошено, як саме і на яких історичних прикладах краще вивчати поняття, пов'язані з толерантністю (Додаток В.3).

Шкільний курс історії у 7-му класі продовжує формувати уявлення учнів про історію як науку, та про історію України, як складову світової історії. Вітчизняна і всесвітня історія представлена семикласникам у вигляді двох курсів, що є важливим для цілісного уявлення про кожен з них. Разом з тим, процеси, події та явища вітчизняної історії висвітлюються у контексті загальноєвропейської та світової історії. Зміст історичного матеріалу нової програми побудовано на основі синтезу культурологічного, цивілізаційного та соціоантропоцентричного підходів [170], що дозволяє у процесі вивчення історії спиратися на гуманістичні ідеали, більше уваги приділяти питанням взаємовпливу та діалогу культур.

Особлива увага у методичних рекомендаціях з виховання толерантності в учнів 7-х класів у процесі вивчення історії (Додатки В.4, В.5) приділяється питанням духовності та повсякденного життя, що створює умови для розвитку моральних цінностей учнів, зокрема, для виховання толерантності як життєво необхідної якості сучасної людини.

Таким чином, методичні рекомендації з виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії стали одним з найважливіших засобів формульовального етапу нашого дослідження. Інші засоби, представлені у моделі виховання толерантності в учнів 5-7-х класів, а саме – спеціальні

програми виховної роботи, учнівське самоврядування та батьківський всеобуч – будуть описані у наступному підрозділі, оскільки відносяться до форм позаурочної діяльності.

Слід зазначити, що виховання толерантності як особливої особистісної якості не можна досягнути за допомогою тільки благих побажань та прикладів з історії. Її формування передбачає копітку і систематичну роботу, у якій важливим є не лише зміст історичної інформації, а й методи, що використовують педагоги на уроках історії.

На нашу думку, найбільш ефективними у вихованні толерантності на уроках історії є такі *інтерактивні методи та технології*, як: рольова гра, метод проектів, дискусія та інші. Відмінність цих методів від традиційних, які пов'язані переважно з репродуктивною діяльністю учнів, дозволяє не тільки розвивати творчий потенціал учнів, а й виховувати толерантну особистість з розвиненими якостями: відповідальністю, незалежністю, адекватністю самооцінки, готовністю до ризику, творчістю.

Наприклад, *рольова гра* може надати можливість учням вивчати різноманітні історичні факти чи події крізь призму окремої особистості (видатної чи пересічної). Оскільки толерантна особистість – це особистість творча, критична, самостійно мисляча, соціально гнучка, то саме рольова гра дає можливість виявити та розвинути ці якості. Виконуючи різні соціальні ролі, учні вчаться не тільки розглядати історичний процес з різних позицій, але й усвідомлюють цінність кожної точки зору, за виключенням антигуманної, а це, в свою чергу, вимальовує достатньо широку об'єктивну картину історичних реалій і формує громадянську толерантність. Завдання вчителя при використанні подібних методів і форм полягає в тому, щоб допомогти учням знайти і всебічно використати історичні джерела з даної проблеми, а не давати готові відповіді чи вимагати від учня приєднатися до однієї з точок зору. Розігрування історичної ситуації, коли учень мусить зіграти роль певного історичного персонажу і, відповідно до власних переживань, прийняти рішення, яке має значення для подальшого ходу

історії, діалоги, коли учень має можливість вести розмову з важливих світоглядних питань, не тільки розширюють розуміння контексту історичних подій, але й сприяють формуванню емпатії, здатності до компромісів, терпимості до героїв.

Застосування ігрового методу на уроках історії також має позитивний емоційний вплив на учнів, оскільки він є своєрідним психологічним містком до розуміння інших людей і, водночас, засобом для самопізнання. В учнівському колективі такий метод сприяє взаєморозумінню та подоланню конфліктів.

Організація навчання за допомогою *методу проектів*, який набуває застосування у сучасній українській школі, також сприяє вихованню толерантної особистості учнів. Цей метод не тільки допомагає розвинути творчі здібності майже кожного учня, але й виховати таку необхідну якість толерантної особистості, як самостійність. Адже учні практично на всіх етапах роботи над проектом працюють самостійно: висувають проблему для розв'язання, проектують те, чим мають займатися, самі виконують проект, керуючи власною діяльністю і захищають саме таке його виконання. Під час організації роботи над проектом вчитель лише координує роботу учнів і допомагає у пошуку джерел, а це, в свою чергу, вимагає від нього обережності і толерантності у співпраці зі своїми вихованцями.

Метод проектів розвиває навички колективної співпраці, яка неможлива без толерантних стосунків всіх учасників проекту для досягнення спільної творчої мети, надає змогу формувати такі якості толерантної особистості, як повага один до одного, самостійність, творчість, відповідальність. Теми проектів на уроках історії можуть бути різноманітними: „Нотатки мандрівника”, „Листи”, „Щоденник”, які пишуться від імені історичної особи або від першої особи – учасника мандрівки („Мандрівка Спартою та Афінами”).

Навчальна *дискусія* є одним з методів, який не тільки розвиває пізнавальну діяльність учнів, але й сприяє розвитку критичного мислення,

дає можливість визначити власну позицію, формує навички відстоювання своєї думки. Виховна цінність дискусій у формуванні толерантної особистості полягає у виробленні самостійної позиції та власного погляду на світ, вмінні оперувати аргументами і визнавати вдалі аргументи інших, здатності зважати на думки однокласників, краще їх розуміти.

У вітчизняній методиці навчання історії дискусією найчастіше застосовують під час завершення вивчення теми з основних питань або ключової проблеми теми. Наприклад, з семикласниками можна провести такі дискусії: „Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав: розквіт чи занепад для українських земель?”; „Хрещення Київської Русі: позитивні зміни чи нові проблеми для держави?”

Одним із різновидів дискусії вважають дебати, під час яких відбувається обговорення заздалегідь підготовлених і зафіксованих виступів представників двох протилежних за позицією груп. Виховний потенціал цього методу полягає у формуванні таких якостей як самостійність, відповідальність, критичність, толерантність. Учні вчаться працювати в команді, враховуючи різні точки зору учасників групи, брати на себе відповідальність та приймати рішення в екстремальних ситуаціях. Дебати вчать переконувати учасників, не нападаючи на супротивників.

Інтерактивні методи навчання (рольова гра, проектування, дискусія, дебати та інші) в найбільшій мірі, як свідчить наш досвід роботи, відповідають завданням виховання толерантної особистості в сучасному світі, в якому кожна людина повинна навчитися критично мислити, залагоджувати конфлікти, поважати і розуміти інших людей. Ці методи навчання сприяють розвитку таких складових толерантності, як терпимість, комунікативність, самостійність, відповідальність, соціальна активність тощо. Тому ми радили вчителям історії активніше застосовувати їх у експериментальних класах під час проведення формувального експерименту.

Основними *методами* виховного впливу з формування толерантності підлітків ми вважали особистісно-орієнтовані та інтерактивні. Особистісно-

орієнтовані методи та технології (І.Бех [35], О.Кононко [106], Г.Селевко [192], В.Серіков [193], І.Якіманська [247]) забезпечують розвиток особистості учня, виходячи з його індивідуальних відмінностей як суб'єкта діяльності, а головне – спираються на повагу до особистості школяра, його індивідуальності, самоцінності, самобутності, полягають у запровадженні діалогу співдружності, співробітництва, є, власне, моделюванням толерантних стосунків, що демонструє вчитель на власному прикладі.

Інтерактивні методи навчання та виховання (К.Баханов [20], О.Пометун [167], Г.Селевко [192]) зорієнтовані на створення умов, пов'язаних з соціалізацією особистості, формування активної моральної дії, захистом прав своїх та близьких, усвідомленням обов'язку та відповідальності перед оточенням, формуванням навичок культури та соціальної етики, дотриманням моральних принципів та норм з пріоритетом загальнолюдських цінностей тощо. Усі вони відповідають меті та завданням виховних впливів, спрямованих на формування толерантності особистості підлітка.

Таким чином, всі структурні елементи розробленої нами теоретичної моделі (мета, завдання, зміст, принципи, засоби, форми, методи) складають єдину систему виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії як на уроках, так і в позаурочній діяльності, яку було запроваджено в експериментальних класах у процесі формувального етапу нашого дослідження.

Зупинимось на специфіці організації позаурочної діяльності з історії як засобу виховання толерантності у наступному підрозділі.

2.3. Особливості виховання толерантності молодших підлітків у позаурочній діяльності

Виховання толерантності – важливий напрямок залучення молодших підлітків до загальнолюдських цінностей. Вихователі та вихованці можуть

активно працювати над формуванням якості толерантності не лише на уроках історії, а й у позаурочній діяльності засобами історії.

Сучасна система виховної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах має певні особливості: особистісно-орієнтований характер виховного впливу, його спрямованість на особистісний і духовний розвиток вихованців; можливість створити умови для педагогічно цілеспрямованої, емоційно привабливої та особистісно-значущої діяльності школярів; органічне поєднання різноманітних видів організації відпочинку з різноманітними формами навчальної діяльності, побудова виховного простору з врахуванням внутрішніх потреб конкретної школи і з використанням позитивного потенціалу найближчого оточення [121]. Ці особливості найкраще підходять для формування толерантності підлітків.

Важливим аспектом у вихованні толерантності молодших підлітків є поєднання інформативно-комунікативних форм передачі знань про толерантність з реальною практичною взаємодією суб'єктів навчально-виховного процесу, а також забезпечення при цьому необхідної єдності та взаємопроникнення двох основних сфер життя шкільного колективу – навчальної і суспільної діяльності.

Для організації виховних стратегій з формування толерантності засобами історії слід враховувати той факт, що історія, як один з предметів гуманітарного циклу, має певну специфіку. Ця специфіка полягає у тому, що інтерпретація навчальної інформації відбувається на індивідуально-особистісному рівні за рахунок емоційного переживання, відпрацювання етичних, естетичних та психологічних механізмів спілкування вихованця з наукою, мистецтвом, людьми. Вивчення історії безпосередньо пов'язане зі становленням гуманістичної свідомості.

У попередньому підрозділі (п. 2.2.), при описанні складових моделі з формування толерантності підлітків засобами історії вказувалось, що основними засобами формування толерантності є методичні рекомендації з виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії;

спеціальні програми з виховання толерантності засобами історії (години спілкування); учнівське самоврядування; батьківський всеобуч.

У позаурочній діяльності з виховання толерантності засобами історії ми рекомендували вчителям та класним керівникам, які працювали в експериментальних класах, спеціальні програми, що поєднували різноманітні форми і методи виховної роботи з урахуванням матеріалів шкільного курсу історії.

Окрім загально-стратегічних методів навчально-виховної роботи з формування толерантності засобами історії, якими стали особистісно-орієнтовані та інтерактивні методи, про які вже йшла мова, нами були використані також наступні групи методів, що конкретизували стратегічні:

1. Методи управління формуванням толерантної свідомості та розвитку толерантного мислення (методи переконання, навіювання, прикладу). Об'єднує цю групу методів вербальність, тобто їх головним виховним засобом є слово. Це слово має бути особливо точно зверненим до свідомості вихованця, змістовним і емоційно-забарвленим, викликати його роздуми і переживання. Лише тоді учень усвідомить суспільну цінність толерантності і буде керуватися нею у мотивації своїх дій та вчинків.

2. Методи управління організацією діяльності та формуванням досвіду толерантної поведінки вихованців, що дозволяють сформувати толерантність як інтегративну особистісну якість: педагогічна вимога, привчання і виправлення, громадська думка, спеціальні виховні ситуації.

3. Методи управління стимулюванням та мотивацією толерантної поведінки, які заохочують учнів у проявах толерантності і протидіють проявам нетерпимості школярів (заохочення, схвалення, змагання, гра, осуд).

4. Методи керівництва самовихованням в учнів толерантності: самоаналіз, самонавіювання, самоконтроль, самооцінка, які допомагають у організації пошуків самостійної діяльності особистості щодо формування у собі толерантності як якості особистості.

Форма виховання – це зовнішнє виявлення процесу виховання, засіб організації змісту виховного процесу [141]. Під час вибору форми організації виховання ми керувалися наступними закономірностями: виховний процес буде ефективним, якщо форми його організації будуть максимально сприяти досягненню мети, реалізації змісту і не будуть суперечити принципам діяльності; виховні впливи повинні бути різноманітними, оскільки застосування одних і тих же форм і методів виховання знижує ефективність педагогічного процесу. Обов'язковими елементами усіх форм виховного процесу мають бути інформація, переживання і дія, а сама форма орієнтована на три канали сприйняття: візуальний, аудіальний, кінестетичний.

У процесі дослідно-експериментальної роботи педагоги використовували такі форми виховання: загальношкільні та позакласні виховні справи, колективні творчі справи, виховні ігри, години спілкування, бесіди, диспути, конференції, КВК, уявні подорожі.

Для учнів експериментальних 5-7-х класів було запропоновано провести бесіди з інтерактивними вправами та прикладами з шкільного курсу історії з наступних тем: „Що означає бути толерантною людиною?”, „Твої права та обов'язки”; „Що таке толерантність?”, „Всі ми різні – всі ми рівні”, „Стереотипи та упередження”, „Конфлікт: шляхи його подолання”.

Розглянемо детальніше запропоновані та впроваджені в експериментальних класах виховні заходи. З метою інформування молодших підлітків щодо питань толерантності було рекомендовано застосовувати такий метод як бесіду. Розвиток комунікативної сфери вихованців має велике значення у процесі становлення толерантної особистості, тому педагоги та учні мали дотримуватися правил спілкування, виявляти взаємоповагу у процесі проведення бесід та годин спілкування. Ми рекомендували також класним керівникам звернути увагу на побудову бесіди, зробити її емоційною, насиченою проблематикою. Використання проблемних ситуацій під час проведення бесіди спрягло створенню умов для розвитку уяви та

критичного мислення вихованців. Наприкінці бесіди пропонувалось зробити разом з учнями обґрунтовані висновки.

На початку формувального етапу нашого дослідження класним керівникам експериментальних 5-7-х класів було запропоновано провести на вибір годину спілкування „Що таке толерантність?” (Додаток Б.2) або бесіду „Що означає бути толерантною людиною?”. У результаті проведеної роботи вихованці не тільки ознайомилися з поняттям та історією толерантності, але й усвідомили, як потрібно дотримуватися правил толерантності у повсякденному житті, навели приклади з життя, склали перелік якостей толерантної людини. Наприклад, учні 5-Б класу ЗОШ I-III ступенів №6 Новокаховської міської ради Херсонської області визначили такі необхідні риси толерантної людини, як: доброта, терпимість, чуйність, повага до іншого, доброзичливість, вміння слухати співрозмовника, вміння сприймати іншу точку зору, вміння бути спокійним у різних ситуаціях, почуття гумору, не насміхатися з інших.

Результати педагогічних спостережень у експериментальних класах після проведених бесід показали, що вихованці усвідомили частину правил толерантної взаємодії і навіть почали дотримуватися їх у взаємних стосунках. Але на початковому етапі формувального експерименту педагоги помітили, що учні не визначили серед рис толерантної людини такі якості, як самостійність та відповідальність, і не вважали їх необхідними рисами толерантної людини. Тому вчителям-експериментаторам було рекомендовано провести бесіду „Твої права та обов’язки”, яка розкриває зміст цих необхідних складових толерантності.

Під час бесіди класні керівники ознайомили своїх вихованців із Загальною декларацією прав людини та з Конвенцією ООН про права дитини, з історією виникнення і прийняття цих документів, звернули увагу на особливості прав людини та необхідність поважати права кожної людини. Школярі з цікавістю обговорювали такі питання: „Звідки взяли права людини?”, „Хто стежить за дотриманням прав людини?”, „Як я могу

захистити свої права?, „У кого мені вимагати дотримання своїх прав?“, а потім педагоги скерували увагу учнів на необхідність виконання кожним своїх обов'язків, тому що саме виконання обов'язків забезпечує дотримання прав. Бесіди доповнювалися інтерактивними вправами „Що між нами спільного?“ та діловою грою „Як ви думаєте?“, у ході якої учні працювали з картками, на яких були записані окремі права людини [117, С.134-137]. Така форма виховної роботи дозволила розширити знання молодших підлітків про свої права та обов'язки, усвідомити необхідність поважати права інших людей, сприяла вихованню самостійності, відповідальності, толерантності.

З метою усвідомлення молодшими підлітками того, що відмінності та подібності між людьми є основою для взаєморозуміння, в експериментальних 6-х класах наприкінці навчального року було проведено години спілкування „Всі ми різні, всі ми рівні“. Вибір цього віку був зумовлений тим, що учні у процесі вивчення курсу історії стародавнього світу, згідно наших методичних рекомендацій (Додаток В.3), вже мали змогу ознайомитися на конкретних історичних прикладах з поняттями „відмінності між людьми“, „подібності між людьми“, „взаєморозуміння“, „взаємодія“.

Педагоги спочатку проводили з вихованцями бесіду щодо особливостей людини як соціально-біологічної істоти, про її унікальність і неповторність, склали разом з учнями перелік різноманітних характеристик, за якими можуть відрізнятися люди, а потім знаходили спільні риси. Бесіда доповнювалася вправами „Пошук спільних рис“ [117, С.111] та „5 кроків до взаєморозуміння“ [117, С.124]. Наприкінці бесіди вчитель просив учнів пригадати тему „Халдейське царство“ з історії Стародавнього Сходу і розповісти міф про Вавилонську вежу. Учні робили висновки, що із втратою „загальної мови“, тобто взаєморозуміння, люди втрачали і свою „велику мету“. Вавилонську вежу так і не змогли звести. Отже, для того, щоб побудувати або досягнути чогось важливого, необхідно знайти „спільну мову“, тобто побудувати стосунки з іншими на основі взаєморозуміння і толерантності.

З вихованцями експериментальних 7-х класів ми пропонували вчителям провести години спілкування „Стереотипи та упередження” з метою усвідомлення важливості неупередженого ставлення до інших, адже упередженість та стереотипи заважають формуванню толерантності. Упередженість спотворює процес оцінювання явища, події, людини, породжує негативні оцінки там, де вони повинні бути позитивними, і навпаки. З поняттями “стереотипи” і “упередження” учні експериментальних 7-х класів знайомилися під час вивчення курсу історії середніх віків. Тому ми радили вчителям пригадати з вихованцями ці поняття та навести історичні приклади сформованих стереотипів стосовно тих чи інших народів. В ході бесіди педагоги пояснювали учням, що стереотип – це спрощений і стійкий образ чи уявлення про явище, подію, людину чи групу людей. Стереотипи ґрунтуються на переконанні, що всі члени певної групи однакові і нічим не відрізняються від інших. Тому вчитель мав звернути увагу на те, що кожному народу чи нації можуть бути притаманні загальні спільні риси, але не має „тільки жорстоких” чи „тільки справедливих” народів.

Бесіда доповнювалася інтерактивними вправами „Етикетки” і „Прояви нетерпимості та дискримінації у нашому повсякденні” [117, С.226]. Під час вправи „Етикетки” кожен вихованець зміг відчутти на собі упереджене ставлення інших, а під час вправи „Прояви нетерпимості та дискримінації у нашому повсякденні” учні склали список проявів нетерпимості у нашому житті. Наприклад, в учнів 7-Б класу ЗОШ І-ІІІ ступенів №10 Новокаховської міської ради Херсонської області список проявів інтолерантності у нашому житті виглядав так:

- нетерпиме та упереджене ставлення до ВІЛ-інфікованих людей;
- упереджене ставлення до представників деяких національностей (циган, молдован, євреїв);
- дискримінація жінок, що проявляється в багатьох сферах життя, починаючи від домашнього насильства до дискримінації за статевою ознакою при прийомі на роботу, в оплаті праці тощо;

- ущемлення прав інвалідів та людей з особливими потребами (дуже мало будинків та установ пристосовані для відвідування їх людьми у візках).

Наприкінці бесіди класні керівники обговорили з вихованцями різновиди людських стереотипів і провели мозковий штурм „Шляхи попередження виникнення стереотипів та упереджень”.

Педагоги-експериментатори зазначили, що великий вплив на формування толерантних міжособистісних стосунків в учнів експериментальних класів мали години спілкування на тему: „Конфлікт: шляхи його подолання”. Вчителі ознайомили учнів у процесі бесіди з головними поняттями теми та стратегіями поведінки в конфліктних ситуаціях (співробітництво, суперництво, компроміс, поступка, уникання), визначили типи конфліктних людей.

Учні 6-7-х класів підготували повідомлення про конфлікти між державами або у державах, найбільш відомі їм з історії стародавнього світу та середньовіччя, також навели приклади мирного і насильницького розв’язання конфліктів в історії. В ході інтерактивної вправи „Шість сходинок подолання конфлікту” [117, С.227] вихованці разом з класним керівником визначили шляхи подолання конфлікту. На завершення години спілкування ми рекомендували педагогам ознайомити вихованців з одним із способів розв’язання конфліктів – посередництвом, і надати інформацію про „п’ять ключів до думок друзів” з книги „Конфлікт і спілкування: Путівник по лабіринту регулювання конфліктів” відомого зарубіжного конфліктолога Д.Шапіро [234, С.228-231].

Велике значення для виховання молодших підлітків у дусі толерантності мають уроки миру, які ми рекомендували проводити у вигляді конференції в Міжнародний день толерантності 16 листопада. Ці конференції мають сприяти формуванню у молодших підлітків розуміння єдності та взаємозалежності сучасного світу. Ми рекомендували зробити їх традиційними, оскільки саме в цей урочистий день в багатьох країнах світу одночасно проводяться виховні заходи, присвячені Дню толерантності, а це

має ще більший виховний вплив на учнів і дозволяє їм відчути себе не лише громадянами України, а й дітьми світу.

Уроки миру вже давно проводяться у загальноосвітніх навчальних закладах України на початку навчального року, але часто вони бувають недостатньо підготовленими, трафаретними, у них відсутня творчість та ініціатива вихованців. Зміст і значення виховного заходу, присвяченого проблемі мирного співіснування народів, полягає в усвідомленні особистої відповідальності за порятунок життя на Землі, має сприяти пізнанню світу, взаєморозуміння, доброго спілкування, формувати новий світогляд особистості XXI століття на засадах толерантності.

Під час цих конференцій вчителі звертались до історичного матеріалу, пов'язаного з подіями Другої світової війни, „холодної війни”, що тривала між соціалістичними та імперіалістичними країнами у другій половині XX століття, інших воєн та локальних воєнних конфліктів, відомих учням з уроків історії та різних інформаційних джерел. Вихователі мали звернути увагу на конфронтаційну психологію, яка склалася у свідомості багатьох поколінь радянських людей і передалася молоді, на необхідність витіснення із свідомості вихованців стереотипів „образу ворога”, як зовнішнього, так і внутрішнього.

Виховна мета конференцій, присвячених ідеям миру, полягала також в усвідомленні того факту, що світоглядні, ідеологічні, політичні, релігійні, культурні і навіть побутові зміни, які відображають накопичений історичний досвід народів, являють собою неоціненну скарбницю людської думки та духу. В результаті обміну та засвоєння цих скарбів іншими народами створюються безмежні можливості для взаєморозуміння, взаємозбагачення і взаєморозвитку всіх народів.

Вихователям було запропоновано перелік тем для проведення конференцій миру у Міжнародний день толерантності, а потім вони обговорювали їх з вихованцями і обирали ту чи іншу тему відповідно до вікових особливостей молодших підлітків та бажання учнів. Наприклад, „Від

кого залежить мир на Землі?»; „Порушення прав народів – шлях до війни”; „Діти – посланці миру”; „Земля – наш спільний дім”; „Українська держава – держава миру”; „Хай завжди буде мама! Хай завжди буде мир!”, „Мир планеті – щастя дітям!”

Для того, щоб конференція була цікавою для вихованців, ми радили побудувати її на проблемній основі, щоб надати учням можливість для вирішення їхніх особистих думок, висловлювань, сумнівів, переживань, а під час обговорення складних питань сучасного життя вчити учнів слухати докази своїх співрозмовників, уважно і з повагою ставитися до думки опонента. Педагоги-експериментатори зазначили, що під час таких конференцій вихованці почали усвідомлювати проблеми сучасного світу і свою відповідальність за вирішення цих проблем. Наприклад, учні 6-Б класу Голопристанської ЗОШ І-ІІІ ступенів №3 Херсонської області запропонували провести акцію по впорядкуванню довкілля (почистити берег річки неподалік від своєї школи).

Ще одну конференцію на тему: „Я – моя родина – моя країна Україна” ми рекомендували провести з вихованцями 5-х експериментальних класів наприкінці навчального року після вивчення теми „Україна сучасна” (Вступ до історії України) [139]. Вчителі історії та класні керівники мали провести спільну підготовчу роботу протягом року по складанню родоводу кожним вихованцем, допомогти підготувати учням цікаві спогади своїх бабусь та дідусів, фотографії, сімейні обереги та сімейні реліквії. Метою такої копіткої і довготривалої роботи є усвідомлення особистістю своєї приналежності до ланцюжка поколінь свого роду – народу – людства, що активізує інтерес до минулого, а також залучення до виховної роботи членів сім’ї вихованця, що сприяє емоційному зближенню поколінь. Під час такої роботи педагоги-експериментатори звертали увагу на поліетнічність багатьох сімей, а це, в свою чергу, показувало учням, яким багатогранним є етнічний склад людства. Все це сприяло формуванню установки на толерантність.

В процесі виховної позаурочної роботи ми рекомендували вчителям використовувати активні методи соціально-педагогічного розвитку вихованців, які здійснюють комплексний вплив на розвиток усіх структур толерантності: групові дискусії, диспути, рольові, ділові, імітаційні ігри, мозкові штурми, круглі столи, конкурси, турніри.

Одним із таких запропонованих нами виховних заходів став диспут для учнів експериментальних 7-х класів на тему: „Захід – Схід: діалог двох культур чи протистояння?”. У першу чергу ми звернули увагу педагогів на те, що диспут потребує ретельної, глибоко продуманої підготовки як самого вихователя, так і учнів, тому важливо правильно сформулювати проблемні питання, ознайомити з ними вихованців і під час диспуту створити умови для доброзичливого діалогічного спілкування. Ми радили класним керівникам провести диспути спільно з вчителями історії і спиратися на історичний матеріал курсу історії середніх віків. Для обговорення учням запропонували такі питання:

- Що принесло людству протистояння двох світів – варварського та античного на світанку середньовіччя: руйнування і занепад чи зародження нової культури, у якій поєдналися високі досягнення Античності з духовним життям варварського світу?

- Які наслідки (позитивні чи негативні) для жителів середньовічної Західної Європи та Близького Сходу мали хрестові походи? Як вони вплинули на розвиток культури Сходу та Заходу?

- Реконкіста в Іспанії: визволення з-під влади завойовників-арабів чи прояви релігійної нетерпимості?

- Велике князівство Литовське та українські землі: асиміляція чи взаємний вплив культур слов'янських та інших народів?

- Золота орда та слов'янські народи: навала, підкорення чи взаємопроникнення культур?

- Константинополь – Стамбул: на перехресті двох світів: чи вдалось зберегти спадок тисячолітньої Візантійської імперії у культурі інших

народів? У чому полягав виклик наймогутнішої країни мусульманського Сходу християнському Заходу?

Перелік запитань для диспуту можна було змінювати, доповнювати або скорочувати, але головне завдання – знайти приклади взаємопроникнення культур: західних мотивів у східну культуру і, навпаки, – повинно було бути виконаним. У процесі обговорення ми радили педагогам-експериментаторам звернути увагу на стереотипи, які склалися в наших уявленнях про Захід та Схід і мають глибоке історичне коріння, а також визначити характер впливу цих стереотипів на стосунки між народами у сучасному світі.

Наприкінці диспуту вихованці за допомогою класного керівника та вчителя історії мали зробити висновки про те, що у процесі розвитку людства мирне і вороже співіснування націй завжди приводило до взаємовпливу та взаємозбагачення культур, кожен народ вніс певний вклад у скарбницю світової культури, тому у сучасному світі представники кожної нації і народності заслуговують на повагу і розуміння.

З метою формування установки на толерантне спілкування вчителям-експериментаторам було запропоновано використати таку форму виховної діяльності як дискусія. Дискусія – це широке публічне обговорення якогось спірного питання. За О.Пометун, вона є важливим засобом пізнавальної діяльності, сприяє розвитку критичного мислення учнів, дає можливість визначити власну позицію, формує навички аргументації та відстоювання власної думки, поглиблює знання з обговорюваної проблеми [167].

Перед початком дискусії слід ознайомити вихованців з основними правилами її проведення (Додаток Д). Суб'єкти дискусії представляються партнерами, співавторами у колективному обговоренні та формуванні загальної думки, а це вимагає від педагога вміння впорядкувати та організувати колективну діяльність щодо визнання істинності кожного положення, що виноситься на обговорення. Дискусійні прийоми включають в себе: докази, обґрунтування, спростування, порівняння, альтернативність, співставлення, впорядкування та ін. [167]. Але головне, щоб питання,

поставлені для обговорення у дискусії, мали проблемний характер і цікавили вихованців.

Було запропоновано обрати тему з шкільного курсу історії, яка б сприяла формуванню міжконфесійної толерантності. Це пов'язано з тим, що саме в процесі вивчення історії стародавнього світу (6-й клас) та історії середніх віків (7-й клас) учні знайомляться з появою перших релігійних вірувань людини, з виникненням і розвитком основних релігій світу, усвідомлюють суть релігійних вірувань різних народів у різні епохи. Враховуючи полікультурність українського суспільства, у класних групах можуть бути представники не тільки різних національностей, але й представники різних конфесій.

Релігійна або міжконфесійна толерантність передбачає дотримання принципу рівноправ'я усіх релігій і світоглядних переконань, а також повагу до представників різних конфесій або атеїстів. При цьому є зрозумілим, що захист власного вибору світоглядного самовизначення вимагає поваги до вибору інших. Релігійна толерантність теж має межі, адже не можна бути толерантним до виявів фанатизму або аморальності. Отже, моральний клімат в учнівському колективі, загальна толерантність його вихованців багато в чому залежить від виваженого підходу у формуванні міжконфесійної толерантності.

Класним керівникам 7-х експериментальних класів було запропоновано включити у плани виховної роботи дискусію „Чия релігія істинна?” або „Закони для Хрисламоленда”. Хоча у процесі вивчення курсу історії стародавнього світу та історії середніх віків вихованці вже отримали знання з основних світових релігій, а тому така тема не повинна викликати труднощі, бажано об'єднати зусилля вихователя і вчителя історії у підготовці до такої дискусії. Для того, щоб дискусія була більш цікавою, ми запропонували її провести у вигляді рольової гри, яка б моделювала переговори представників християнського та мусульманського населення уявної країни „Хрисламоленд”.

Спочатку педагог знайомить школярів з ігровою ситуацією (“У деякій країні Хрисламоленд з давніх пір проживає два народи, що сповідують різні релігії – іслам та християнство...”), потім пропонує учням обрати роль мусульман чи християн, після чого вихованці повинні зробити ще один вибір. Якщо хтось з них вважає, що спільне проживання в одній державі представників двох різних конфесій можливо і можна вести переговори про правила такого проживання, то вони об’єднуються в одну групу і готують аргументи на захист своєї позиції. Під час дискусії, яка є одночасно грою, таким учням доведеться вести переговори і вирішувати спірні питання спільного проживання в країні представників різних конфесій. Ті вихованці, які вважають, що проживання у одній країні християн і мусульман викличе лише конфлікти і проблеми, об’єднуються в іншу групу і готують перелік тих проблем, які можуть виникнути у такій державі. Під час гри вони будуть вказувати на ці проблеми іншій групі учнів.

Наприклад, учні 7-А класу ЗОСШ I-III ступенів №8 Новокаховської міської ради Херсонської області під час проведення такої дискусії-гри склали список проблем, які обов’язково мають бути вирішені у багатоконфесійній державі. До таких проблем вони віднесли: проблеми змішаних шлюбів і релігійного виховання дітей у таких шлюбах; проблеми співвідношення різних релігійних традицій і небезпеки образи релігійних почуттів один одного; проблеми світськості влади і невтручання церкви у державні справи і т. д. Це допомогло вихованцям розробити правила для представників різних конфесій у країні їх спільного проживання, щоб уникати конфліктів на релігійному ґрунті. Вчителі-експериментатори зазначили, що під час обговорення проблем багатоконфесійної держави, учні починають усвідомлювати, що всі релігії мають спільне коріння, що можливе мирне співіснування людей різних релігій, якщо продумати і прийняти рівні закони для всіх. На питання „Чия релігія істинна?” учні відповіли, що не можна так формулювати запитання, не має більш або менш істинних релігій.

Для представника певної конфесії його релігія є для нього істинною, але він має поважати вірування представників й інших конфесій.

Дана форма виховної діяльності допомагає реалізувати одну з педагогічних умов розробленої нами моделі виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії – знайомство учнів з іншими культурами, релігіями, звичаями у спеціально підготовленому педагогічному середовищі (безпосередня або уявна зустріч з представниками інших культур та вірувань).

Шкільні курси історії стародавнього світу та історії середніх віків зазвичай є дуже цікавими для молодших підлітків, тому вони прагнуть довідатися більше про історичні події цих періодів з додаткової літератури, через Інтернет. До речі, багато комп'ютерних ігор, яким надають перевагу підлітки, побудовані на реальних історичних образах чи подіях. Тому ми радили використати зацікавленість учнів історичними подіями часів стародавнього світу та середньовіччя і проводити виховні заходи у вигляді уявних історичних подорожей. Така форма виховної діяльності дозволяє поєднати традиційний пояснювально-ілюстративний метод з особливою формою сприйняття учнем історичної інформації через уявне занурення в минуле з певною адресністю (час, країна, географічні умови, клімат, етнічні та культурні характеристики).

Уявна подорож, як форма виховної діяльності, дозволяє молодшим підліткам відчути себе мореплавцем – учасником давньогрецької колонізації, який записує у щоденник події своєї подорожі і наносить на карту маршрут; середньовічним учасником хрестових походів; учасником походів з князем Ігорем тощо. Виконання вихованцем „історичної ролі” сприяє розвитку емпатії, відчуття причетності до іншої культури у поєднанні з напруженою розумовою діяльністю. При цьому реалізується принцип полікультурності і розвивається критичне мислення у процесі осмислення причин і наслідків історичних подій.

Однією з улюблених форм виховної діяльності молодших підлітків виявились конкурси, змагання, Клуб Веселих та Кмітливих (КВК). Роль гри у загальній системі виховання дитини і підготовки її до життя важко переоцінити. К.Ушинський зазначав, що гра має вплив не тільки на фізичний розвиток учня: „Ми не повинні бачити у тілесних рухах дитини одне задоволення тілесних прагнень: у цих рухах приймає участь душа і здобуває не меншу користь для свого розвитку” [223, С.250].

Метод використання пізнавальної гри на історичному матеріалі у поєднанні зі змаганням дозволяє досягнути ще однієї сходинки у формуванні толерантності. Гра позитивно впливає на діяльність по засвоєнню історичної інформації і активізує психічні процеси дитини, тобто об'єднує емоційний і раціональний види пізнавальної діяльності. Гра розвиває самостійність у оцінюванні історичної інформації, у конструюванні варіантів і виборі оптимального рішення, у аналізі свого рішення, розвиває гнучкість та критичність мислення, які є необхідною складовою толерантності. Виховний потенціал гри полягає у налагодженні ділових стосунків з однокласниками, у підтримці успіхів чи невдач своїх товаришів, у активізації самоконтролю власної поведінки.

Таким чином, використання дидактичних, рольових та імітаційних ігор як форм виховної діяльності має комплексний багатовекторний педагогічний вплив на особистість, що сприяє формуванню необхідних якостей толерантної особистості молодшого підлітка. Тому ми запропонували для молодших підлітків 5-7-х експериментальних класів такі історичні ігри:

- для вихованців 5-х класів – конкурс „Козацькі забави”, у якому поєднуються знання про історію виникнення козацтва, життя козаків у Запорізькій Січі, козацькі традиції та обряди з фізичними вправами та змаганнями;

- для учнів 6-х класів: КВК „Пригоди у стародавньому світі”. Під час цієї гри можна сформувати дві-три команди учнів і обрати для них назви тих народів, які проживали у стародавньому світі: греки, єгиптяни, римляни

(можна за бажанням учнів). Кожна команда має підготувати відповідні костюми, назви та емблеми, цікаві історії із життя обраного ними народу, а різноманітні конкурси КВК дозволять ще раз пригадати найважливіші події та досягнення культури різних народів стародавнього світу;

- для семикласників: рицарський турнір „Доблесні рицарі Круглого столу”, під час якого мають відбутися поединки між підлітками на прояв кращих людських чеснот (чемності, ввічливості, щедрості, галантності, вміння складати вірші).

Педагоги-експериментатори, запровадивши запропоновані нами ігрові форми виховної діяльності, зазначали, що вони мали великий вплив на формування толерантної особистості молодшого підлітка, сприяли виробленню навичок толерантної взаємодії у класних колективах.

Одним з ефективних засобів виховання толерантності є участь вихованців в *учнівському самоврядуванні*, яке дозволяє сформувати такі складові толерантності, як самостійність та відповідальність, сприяє розвитку творчості, самореалізації і майбутній соціальній адаптації. Учніське самоврядування має на меті:

- через широко розвинену систему органів самоврядування забезпечити залучення учнів до діяльності колективу, шкільної спільноти;
- перетворити мету і завдання реформувань виховної роботи особисто значущими для кожного учня;
- сформувати в учнів високі моральні якості, вміння співпрацювати на принципах рівності, толерантності, демократизму.

„Відповідальність за поведінку суспільства і врядування лежить на кожному членові співжиття, – зазначав Д.Дьюї. – Тому виховання має кожного готувати до цієї відповідальності, ознайомити з умовами життя ..., розвивати властивості і здібності, які гарантують плідну участь громадян у справах врядування. Якщо діти привчаються тільки підкорятися наказам, робити те чи інше, тому що їм це сказано, якщо в дітях не розвивають довіру до своїх сил і самостійного мислення, самі собою нагромаджуються

перешкоди на шляху вдосконалення демократії і поширення демократичних ідеалів” [83, С.145].

Активна участь вихованців у діяльності учнівського самоврядування можлива тільки тоді, коли учень усвідомлює її суспільну значущість, правильно оцінює свої можливості та здібності, зміст тієї конкретної роботи і тих функцій, які на нього покладаються. Необхідною умовою правильної організації діяльності учнівського самоврядування є тактовне і грамотне педагогічне керівництво, постійна взаємодія педагогічного та учнівського колективів.

На констатувальному етапі дослідження після бесід з педагогами та вихованцями, ми з'ясували, що часто учнівське самоврядування є формальним, значну частину роботи Президентської ради виконують педагоги-організатори, завучі з навчально-виховної роботи, класні керівники. Тому ми рекомендували оптимізувати процес виховання відповідальності і самостійності, розвитку навичок демократичного і толерантного спілкування через обговорення на педагогічних нарадах питань: „Вчителі – наглядачі чи помічники?“, „Шляхи оптимізації процесу виховання толерантності учнів через розвиток відповідальності та самостійності в органах учнівського самоврядування”.

Було проведено класні години за темами: „Як зробити учнівське самоврядування ефективним?“, „Наш клас – коло друзів та однодумців”. В результаті активної співпраці органів учнівського самоврядування та педагогічного колективу наприкінці формувального етапу дослідження сталися помітні зміни в ставленні молодших підлітків до організації виховних справ як у класних колективах, так і в шкільному колективі в цілому.

Наприклад, учні Корсунської загальноосвітньої школи I-II ступенів Херсонської області разом з вчителями організували і провели у квітні 2010 року День толерантності, під час якого відбулися конкурси на кращий малюнок на тему „Що таке толерантність”, конкурс на самий толерантний

клас (вихованці разом з педагогами розробили заздалегідь систему критеріїв, згідно якої оцінювалася толерантність класного колективу), випустили шкільну газету з підсумками проведення Дня толерантності.

Таким чином, усвідомлена та вмотивована участь молодших підлітків у діяльності учнівського самоврядування сприяла формуванню активної життєвої позиції, самореалізації, розвитку ініціативи, самостійності, відповідальності, що, в свою чергу, має велике значення для виховання толерантності як якості особистості.

Одним з найважливіших джерел виховання толерантності молодших підлітків є сім'я. Саме батько та мати вводять дитину в світ моральних норм та соціальних правил, за якими живуть самі і які прививають своїм дітям. Але стосунки між батьками й дітьми (особливо у перехідний період від дитинства до дорослості) за своєю природою складні і суперечливі. З одного боку, керуючись любов'ю, батьки виявляють радість і задоволення спілкуванням з дітьми, проявляють довіру, увагу і турботу до них, прагнуть їх захистити. З іншого боку, батьківська позиція характеризується вимогливістю та контролем, що часто сприймається дітьми підліткового віку як недовіра до них, нерозуміння, вторгнення у їх особисте життя. У системі дитячо-батьківських стосунків толерантність/інтолерантність особистості проявляється у виховній тактиці батьків. Дослідники запевняють, що часто стосунки між батьками й дітьми страждають від неправильно обраних методів виховання дитини, через відсутність толерантності у взаємодії [135].

Необхідність взаємодії з батьками у процесі виховання толерантності підлітків зумовила включення у модель виховання толерантності *батьківського всеобучу*. Ця форма роботи полягала у роз'ясненні батькам переваг співробітництва та компромісу як ефективних тактик у вихованні, що попереджають або нівелюють ескалацію напруги, конфліктність у сім'ях.

Батьківський всеобуч проводився класними керівниками, яким ми надали методичні рекомендації щодо проведення батьківських зборів, на яких обговорювались питання толерантних стосунків між батьками та

підлітками. У переліку тем батьківських зборів, які сприяють вихованню толерантності, ми визначили наступні: „Толерантність та її формування у підлітковому віці”; „Сприятливі сімейні умови для розвитку толерантності у дітей”; „Межі толерантності у стосунках “батьки – дитина””; „Важливість уміння керувати своїми емоціями у стосунках з дітьми”; „Психічні особливості підлітків та їхні поведінкові показники”; „Конфлікти у стосунках “батьки – дитина”: чинники і методи розв’язання”.

Зважаючи на те, що лекція як метод засвоєння інформації має обмежені можливості, під час проведення тематичних батьківських зборів ми радили педагогам застосовувати й інтерактивні методи, такі як дискусії, робота в малих групах, обговорення проблемних ситуацій, вправи тощо (Додаток Е). Педагоги-експериментатори зазначили, що проведені батьківські збори на тему толерантності дуже зацікавили батьків, вони замислилися над тим, наскільки їм самим властива толерантність як якість особистості та наскільки толерантними є стосунки у їхніх сім’ях. Наприклад, класний керівник 6-А класу О.В.Москаленко ЗОШ I-III ступенів №6 Сімферопольської міської ради АРК відмітила, що після проведення батьківських зборів на тему „Толерантність та її формування у молодших підлітків” батьки запропонували продовжити цю роботу і провести наступне заняття спільно з дітьми, обговоривши питання толерантної взаємодії між учнями, батьками та педагогами. Деякі з батьків зазначили, що стосунки у їх сім’ях після такої роботи значно покращились.

Отже, виховання толерантності підлітків, будучи комплексним завданням, не повинно обмежуватись класно-урочною роботою. Толерантність – явище, що проявляється у суспільних, міжособистісних відносинах, перш за все, у сімейних та шкільних. Інтолерантність у стосунках породжує упереджене ставлення, неприховану ворожість, а часто і агресію до тих, хто відрізняється тими чи іншими характеристиками. Безліч конфліктів та суперечок між підлітками та дорослими пов’язані як з незрілим ставленням підлітків до заборон з боку батьків та інших дорослих, так і

низькою компетентністю самих дорослих щодо вікових особливостей дорослішання та низькою культурою заборон, що застосовуються до дітей. Цими обставинами обумовлюється включення у модель виховання толерантності підлітків позаурочних засобів та форм, таких як: *години спілкування*, на яких обговорювались, програвались, дискутувались питання толерантних стосунків; *учнівське самоврядування*, що передбачало виховання таких сторін толерантності особистості як відповідальність, самостійність, демократичність; *батьківський всеобуч*, де вирішувались питання толерантних стосунків між батьками та дітьми. Найбільш ефективними у виховній роботі виявились особистісно-орієнтовані методи та інтерактивні технології.

Результати впровадження експерименту з виховання толерантності підлітків засобами історії за розробленою моделлю та визначеними педагогічними умовами представлено у наступному підрозділі.

2.4. Результати дослідно-експериментальної роботи з виховання толерантності підлітків 5-7-х класів

Виявлення ефективності впровадження розробленої моделі виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії та позаурочній діяльності проводилось шляхом порівняння рівнів сформованості толерантності у молодших підлітків до початку і після завершення експериментальної роботи. Оцінка результативності проведеного формульованого експерименту відбувалася за таким алгоритмом: 1) визначення динаміки показників експериментальних класів до і після експерименту; 2) порівняння показників експериментальних класів з результатами контрольних; 3) визначення змін, що відбулися в кількісних і якісних показниках рівнів сформованості толерантності в учнів 5-7-х класів.

Науковість і цілісність експерименту забезпечувалась тим, що на контрольному етапі використовувались такі ж діагностичні методики, що і на констатувальному етапі нашого дослідження (анкетування учнів та вчителів,

тестування, метод експертних оцінок, метод педагогічного спостереження).
Результати формувального експерименту відстежувалися за наступними показниками:

- динаміка засвоєння знань молодших підлітків про толерантність за допомогою анкетування учнів та написання ними творчих робіт;
- динаміка психометричних рівнів прояву загальної толерантності (індекс толерантності) та її окремих видів (етнічна, соціальна, як особистісна риса) за методикою „Індекс толерантності” (Г.Солдатової, О.Кравцової, О.Хухлаєва та Л.Шайгерової).
- динаміка сформованості толерантності згідно прояву її складових у поведінці учнів 5-7-х класів за результатами експертних оцінок вчителів історії та класних керівників.

Вихідний рівень показників сформованості толерантності в експериментальних та контрольних групах на початку формувального експерименту значуще не відрізнявся (табл. 2.3)

Таблиця 2.3

**Рівні толерантності учнів контрольних та експериментальних груп
до початку формувального експерименту**

N=540

Групи	Кільк. учнів	Рівень толерантності					
		Високий		Середній		Низький	
		Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Контрольна	276	20	7,25	173	62,68	83	30,07
Експериментальна	264	19	7,20	165	62,50	80	30,30

Згідно результатів попередньої діагностики були виокремлені підгрупи учнів 5-7-х класів з низьким, середнім та високим рівнем сформованості толерантності. Внаслідок впровадження розробленої нами теоретичної моделі виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії відбулися позитивні зміни у формуванні знань молодших

підлітків про толерантність, усвідомлення ними значущості даної якості у життєдіяльності та у підвищенні загального рівня сформованості у них толерантності як особистісної якості. Аналіз результатів анкетних опитувань учнів наприкінці формувального експерименту (анкета №1, додаток А.1) показав позитивну динаміку у самооцінюванні учнів щодо проявів толерантної поведінки у повсякденному житті (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Кількісні показники самооцінювання проявів власної толерантності в учнів експериментальних та контрольних груп до і після формувального експерименту

Рівні толерантності	Експериментальна група (N=264)				Контрольна група (N=276)			
	До експерименту		Після експерименту		До експерименту		Після експерименту	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Високий	41	15,53	58	21,97	43	15,58	45	16,30
Середній	204	77,27	203	76,89	213	77,17	214	77,54
Низький	19	7,20	3	1,14	20	7,25	17	6,16

Як свідчать дані таблиці 2.4, кількість учнів експериментальних груп з високим рівнем самооцінки проявів власної толерантності зростає з 41 учня до 58 (що складає 6,44%), група з середнім рівнем вихованості толерантності майже не змінилась (204 – 203). Але при цьому значно зменшилась кількість учнів з низьким рівнем сформованості толерантності: з 19 учнів до 3 (на 6,06%).

У контрольній групі також відбулись певні позитивні зміни внаслідок навчання та виховання учнів за традиційними програмами, але вони не є настільки помітними (табл. 2.4).

Позитивна динаміка рівнів сформованості толерантності підлітків експериментальних груп доведена результатами показників опитувальника „Індекс толерантності” Г.Солдатової, О.Кравцової, О.Хухлаєва та Л.Шайгерової (табл. 2.5).

Таблиця 2.5.

Динаміка рівнів прояву підлітками загальної толерантності та окремих її видів за методикою „Індекс толерантності”

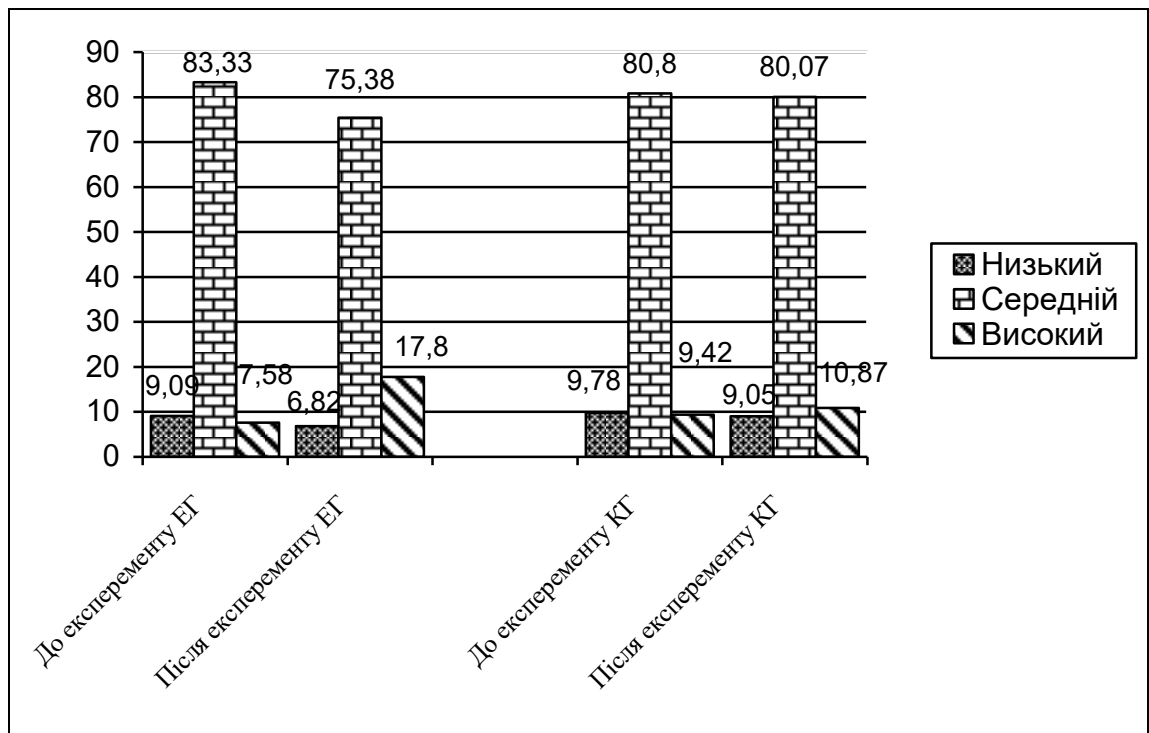
Види толерантності	Рівні	Експериментальна група (N=264)				Контрольна група (N=276)			
		До експерименту		Після експерименту		До експерименту		Після експерименту	
		Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Етнічна толерантність	Низький	26	9,85	20	7,58	30	10,87	28	10,14
	Середній	208	78,8	196	74,24	224	81,16	222	80,43
	Високий	30	11,36	48	18,18	22	7,97	26	9,42
Соціальна толерантність	Низький	22	8,33	14	5,3	25	9,06	23	8,33
	Середній	221	83,71	204	77,27	223	80,8	221	80,07
	Високий	26	9,85	46	17,42	28	10,14	32	11,59
Толерантність як риса особистості	Низький	34	12,8	20	7,58	28	10,14	24	8,7
	Середній	213	80,6	205	77,65	218	78,9	219	79,35
	Високий	17	6,4	39	14,77	30	10,87	33	11,96
Загальний індекс толерантності	Низький	24	9,09	18	6,82	27	9,78	25	9,06
	Середній	220	83,33	199	75,38	223	80,80	221	80,07
	Високий	20	7,58	47	17,8	26	9,42	30	10,87

Дані таблиці 2.5 свідчать, що у підлітків експериментальних груп відбулось підвищення високого рівня як загального індексу толерантності (з 7,58% до експерименту до 17,8% після), так і окремих її видів (етнічної на 6,82%, соціальної на 7,57%, особистісної на 8,37%), при одночасному зменшенні, хоча і не такому значному, низьких показників (загального індексу толерантності на 2,27%, етнічної на 2,27%, соціальної на 3,03%,

особистісної на 5,22%). Слід зазначити, що найбільше запропонована система навчально-виховних заходів вплинула на сформованість толерантності як риси особистості.

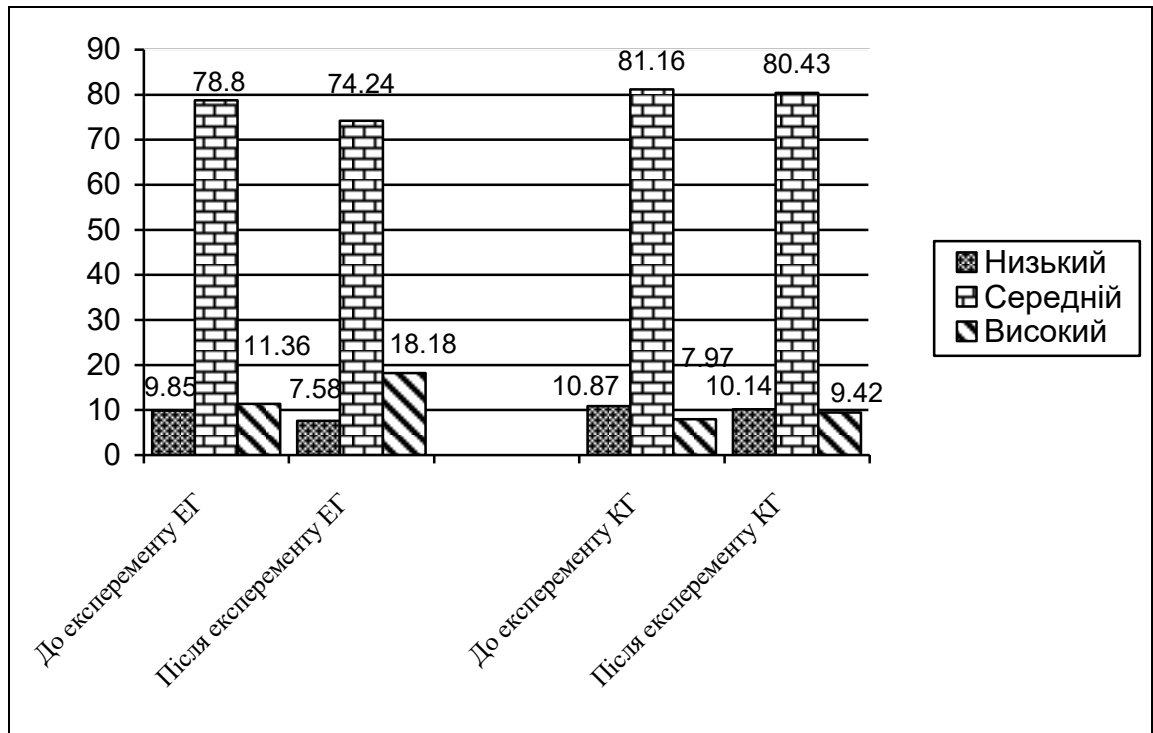
Використання χ^2 – критерію Пірсона доводить статистичну значущість ($\chi^2=15,11$) змін, що відбулись у показниках загального індексу толерантності експериментальної групи на рівні похибки не більше за 0,05 (додаток Ж).

У контрольній групі суттєвих статистичних змін як загального індексу толерантності, так і окремих її видів не відбулось (рис. 2.5, рис.2.6, рис.2.7, рис.2.8).

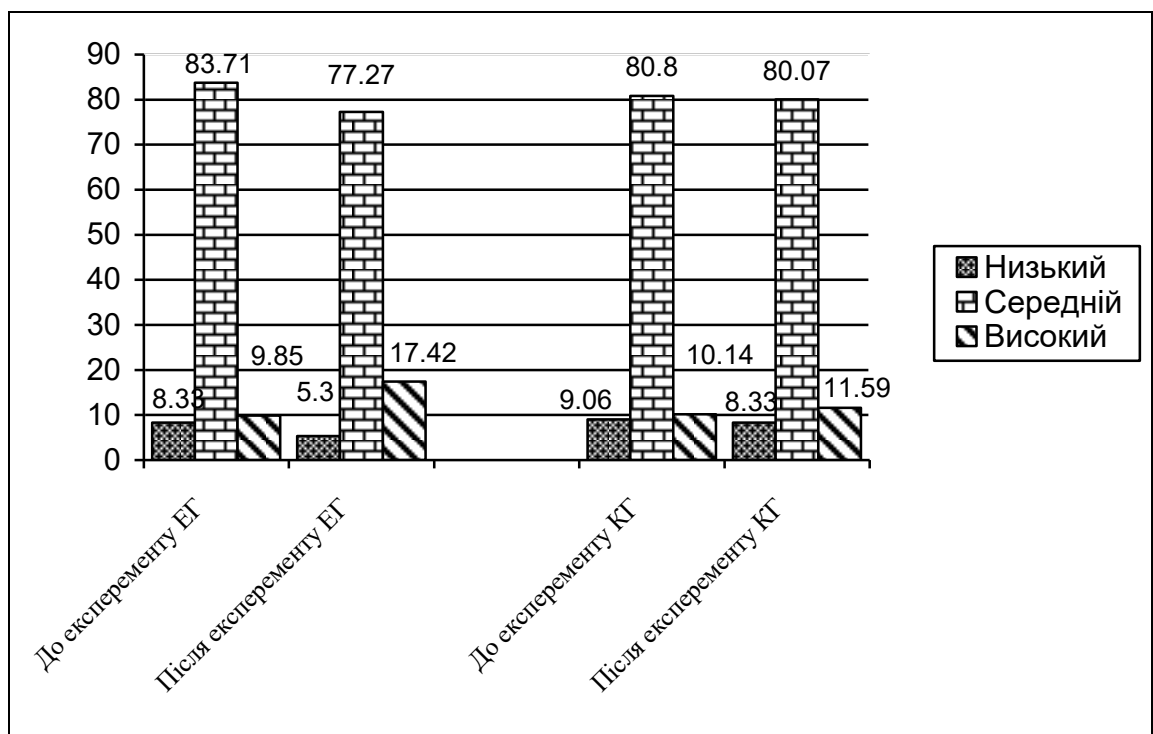

Рис. 2.5. Результати розподілу досліджуваних за рівнями індексу толерантності до і після експерименту в експериментальній (ЕГ) та контрольній (КГ) групах.

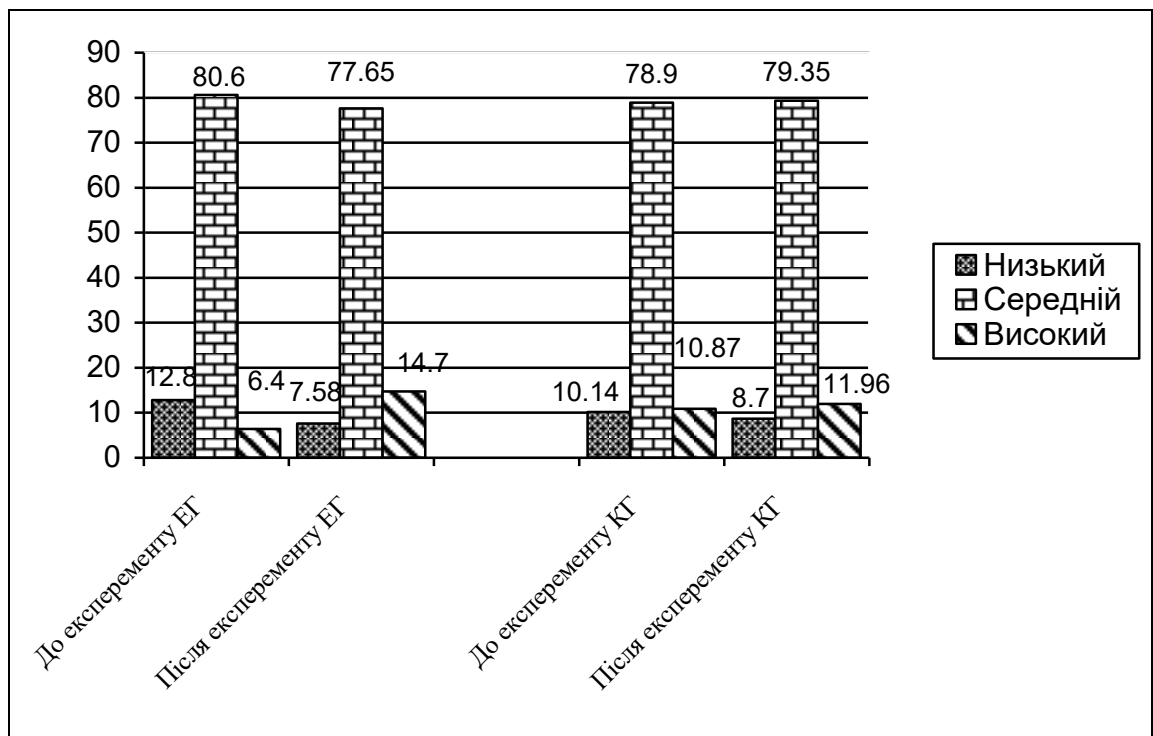

Рис. 2.6. Результати розподілу досліджуваних за рівнями етнічної толерантності до і після експерименту в експериментальній (EG) та контрольній (КГ) групах.

Рис. 2.7. Результати розподілу досліджуваних за рівнями соціальної толерантності до і після експерименту в експериментальній (EG) та контрольній (КГ) групах.

Рис. 2.8. Результати розподілу досліджуваних за рівнями толерантності як особистісної риси до і після експерименту в експериментальній (ЕГ) та контрольній (КГ) групах.

Для більш повного і об'єктивного оцінювання рівня сформованості знань про толерантність, про цінність цієї якості у суспільстві учням було запропоновано повторне написання творчих робіт „Що таке толерантність?” наприкінці формувального етапу нашого дослідження. Перед написанням твору вчителі знову пояснили учням, що вони мають під час викладу матеріалу виявити самостійність і правдивість. Педагоги радили користуватися планом, аналогічним констатувальному етапу дослідження:

1. Що вам відомо про толерантність?
2. Якою на ваш погляд повинна бути толерантна людина?
3. Навіщо необхідна людям така якість як толерантність?

Аналіз змісту творчих робіт учнів показав позитивні зрушення в усвідомленні молодшими підлітками цінності толерантності у сучасному суспільстві. Значно більше учнів – 93 вихованця (на 15,7% більше у порівнянні з констатувальним етапом) виявили високий рівень засвоєння

знань про толерантність. Вони змогли дати відповіді на всі запитання плану, визначили більше двох ознак толерантності, пояснили необхідність і важливість цієї якості у повсякденному житті. Динаміка рівнів усвідомлення підлітками змісту толерантності до та після експерименту показана у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Кількісні показники рівнів усвідомлення підлітками змісту толерантності до та після формувального експерименту

Рівні усвідомлення змісту	Експериментальна група (N=264)				Контрольна група (N=276)			
	До експерименту		Після експерименту		До експерименту		Після експерименту	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Високий	4	1,52	63	23,86	4	1,45	30	10,87
Середній	119	45,08	189	71,59	118	42,75	150	54,35
Низький	141	53,41	12	4,55	154	55,80	96	34,78

Як свідчать дані таблиці 2.6. в експериментальних групах кількість учнів з високим рівнем засвоєння знань про толерантність зросла з 1,52% до 23,86%, з середнім рівнем засвоєння знань про толерантність, вона становила 119 учнів на констатувальному етапі, а наприкінці формувального етапу склала 189 молодших підлітків (тобто на 26,51% більше). Відповіді цих вихованців були не такими повними, але вони змогли вказати не менше двох ознак прояву толерантності і написали про необхідність виховання толерантності у сучасному суспільстві.

Значно зменшилась кількість молодших підлітків експериментальних груп (зі 141 до 12 учнів, тобто на 48,36%) з низьким рівнем засвоєння знань про толерантність. Лише 4,55% учнів показали по закінченню експерименту

поверхневі знання про сутність толерантності, неусвідомлення її цінності та необхідності у суспільстві.

Слід зазначити, що учні з експериментальних класів у своїх творчих роботах більш ґрунтовно пояснювали сутність толерантності і використовували поняття з рекомендованого нами глосарію. Вчителі історії протягом двох навчальних років записували ці терміни з вихованцями в окремий словничок і під час історичних диктантів перевіряли, наскільки учні усвідомили нові поняття. Наведемо уривки з учнівських творів:

„Кожна людина має право на свою власну думку. Та це не означає, що прислуховуватися до думок інших людей зовсім не треба або навіть висміювати спосіб поведінки чи вчинки інших людей. Ми маємо бути толерантними до оточуючих, бути добрими та вдячними слухачами. Не обов'язково повністю погоджуватися з іншими, якщо їхні погляди не співпадають з твоїми, але й відкрито виражати свою агресію недопустимо. Адже тоді наше життя буде насичене конфліктами. А конфлікти – це зіткнення протилежних інтересів або цілей не тільки окремих людей, а й цілих держав та народів, коли кожна з сторін намагається зробити так, щоб було прийнято саме її позицію, і стати на заваді іншій стороні чинити те саме. Конфлікти між людьми ведуть до непорозуміння і образ, а конфлікти між державами – до війн. А людству так необхідно жити в мирі”(Дар'я М., учениця 6-А класу загальноосвітньої школи I-III ступенів №10 Новокаховської міської ради Херсонської області).

„Толерантність – це ознака вищої гідності, вона полягає у вмінні бути терплячими до недосконалості інших. Проте навіть в родинному спілкуванні ми не завжди виявляємо терпимість, доброзичливість та повагу. А доброзичливість – це прихильне ставлення, в основі якого лежить бажання добра для ближнього. Родичі та друзі якраз і є нашими ближніми. Повага ґрунтується на визнанні чеснот кожної людини, це позитивне ставлення до людини з боку її оточення. Ми всі не схожі один на одного і, щоб мирно співіснувати, треба миритися з цим розмаїттям. Толерантність забезпечує

людям можливість жити разом навіть за відсутності приязні, поваги, любові” (Ольга Р., учениця 6-А класу Запорізького ліцею „Логос” Запорізької міської ради).

Деякі учні з експериментальних класів не просто описували, що таке толерантність та в чому полягає її цінність, а намагалися проаналізувати власну поведінку та поведінку учнів зі свого класу з позиції сформованості цієї якості. Наприклад, про це свідчать такі уривки з творів:

„Термін „толерантність” виник дуже давно, він походить від латинського слова і означає терпиме ставлення до інших. Я намагаюся завжди виявляти толерантність, адже відомо, що як ти хочеш, щоб люди ставилися до тебе, так і ти стався до них. Це буває іноді непросто, бо коли емоції переповнюють мене, я можу образити однокласника. Батьки та вчителі виховують у нас толерантність і я сподіваюсь, що скоро більшість людей буде толерантними” (Зера І., учениця 7-А класу загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №6 Сімферопольської міської ради Автономної Республіки Крим).

„...Толерантність так необхідна людям, щоб вони не сварилися із-за національності, віри, образу життя, різних інтересів тощо. Я намагаюся бути толерантним завжди, хоча це складно зробити. Коли ми були у 5-му класі, то у нас часто виникали конфлікти і непорозуміння, були навіть бійки. Але тепер ми зрозуміли, що краще жити мирно, рахуватися з інтересами кожного, обговорювати спокійно спірні питання. Я раджу усім людям бути толерантними, адже це запорука миру на Землі” (Сергій Т., учень 6-А класу НВК №2 Новокаховської міської ради Херсонської області).

Творчі роботи молодших підлітків з експериментальних класів вирізнялися тим, що учні 5-7-х класів підтверджували свою думку прикладами толерантності та нетерпимості зі шкільного курсу історії: „Толерантність – це здатність без агресії сприймати будь-які рішення чи будь-які судження. В історії було багато випадків, коли керівники держав так і не змогли спокійно домовитися між собою і тоді виникали війни, які забирали життя людей. Але навіть у войовничому Римі в часи Республіки є

приклад толерантності, коли плебеїв зрівняли у правах з патриціями і на честь їхнього примирення звели на Форумі „храм Згоди”. Якби всі, хто отримує владу, проявляли толерантність, війн і конфліктів було б значно менше” (Ксенія К., учениця 7-В класу Новокаховської гімназії Новокаховської міської ради Херсонської області).

„На мою думку, толерантність – це не тільки здатність без агресії сприймати думку іншого, але й вміння жертвувати чимось на користь спільних інтересів. Історія знає багато прикладів, коли правителі думали тільки про власні інтереси і від цього страждала держава та її народ. Так було в часи роздробленості у Київській Русі. Міжусобні війни виснажили цю могутню державу і вона поділилася на ряд окремих князівств. Але були в історії Київської Русі приклади толерантної взаємодії, наприклад Любецький з’їзд князів у 1197 році. Для того, щоб протистояти половецькій загрозі, удільні князі домовилися припинити міжусобні війни і організувати спільний похід проти половців” (Іван С., учень 7-А класу загальноосвітньої спеціалізованої школи I-III ступенів №8 Новокаховської міської ради Херсонської області).

Таким чином, ми можемо зробити висновки, що впровадження педагогами-експериментаторами запропонованої нами системи навчально-виховних заходів по вихованню толерантності у процесі вивчення історії, що супроводжувались методичними рекомендаціями для них, розширили знання учнів 5-7-х класів про толерантність і сприяли усвідомленню цінності цієї якості як в історичному аспекті, так і в особистісному.

Повторним застосуванням методу експертних оцінок наприкінці формувального експерименту було визначено рівні сформованості толерантності у молодших підлітків. Нагадаємо, що застосований нами метод експертних оцінок (Додаток А.3), передбачав як комплексне вимірювання сформованості толерантності в учнів, так і окремих домінуючих проявів цієї якості: вміння зрозуміти іншого, самостійності, поваги до інших, відповідальності, чуйності, комунікативності, а також проявів

інтолерантності – агресивності та конфліктності. З педагогами-експериментаторами знову було проведено інструктаж, щодо оцінювання прояву тієї чи іншої якості у вихованця (за п'ятибальною шкалою). Ми рекомендували вчителям звернутися до записів у щоденниках спостережень за проявами толерантності та інтолерантності своїх вихованців, які вони вели впродовж всього періоду формувального експерименту. Результати аналізу експертних оцінок вчителів наприкінці формувального експерименту представлені у таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Кількісні показники сформованості толерантності в учнів експериментальних та контрольних груп за результатами експертної оцінки вчителів

Рівні толерантності	Експериментальна група (N=264)				Контрольна група (N=276)			
	До експерименту		Після експерименту		До експерименту		Після експерименту	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Високий	12	4,5	47	17,8	13	4,7	21	7,6
Середній	172	65,2	193	73,1	188	68,1	214	77,5
Низький	80	30,3	24	9,1	75	27,2	41	14,9

За свідченням вчителів, загальна кількість вихованців експертних груп з високим рівнем сформованості толерантності зросла з 12 учнів до 47 учнів, тобто на 13,3%. Кількість учнів з середнім рівнем сформованості толерантності збільшилася зі 172 до 193 учнів, тобто на 7,9%. Частина учнів з середнім рівнем перейшла у групу з високим рівнем, а частина вихованців з низьким рівнем поповнила групу з середнім рівнем. Значно зменшилася загальна кількість учнів з низьким рівнем сформованості толерантності з 80

до 24 учнів, тобто на 21,2%. Позитивні зміни у контрольній групі менш помітні.

Аналіз експертних оцінок вчителів дозволив з'ясувати зміни у середніх показниках домінуючих проявів толерантності/інтолерантності в учнів 5-7-х класів (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

**Середні показники сформованості домінуючих проявів
толерантності/інтолерантності в учнів експериментальної та
контрольної груп до та після експерименту**

Групи	Кільк. учнів	Вміння зрозуміти іншого	Комунікативність	Відповідальність	Чуйність	Повага до інших	Самостійність	Конфліктність	Агресивність
Контрольна	276	3,81	3,63	2,86	3,93	3,78	2,97	1,55	1,28
Експериментальна	264	3,84	3,62	2,89	3,92	3,82	3,01	1,57	1,26
Контрольна	276	3,92	3,81	3,12	4,22	3,96	3,14	1,32	1,02
Експериментальна	264	4,25	4,21	3,51	4,33	4,28	3,49	0,53	0,45

Найбільш значне зростання у рівнях прояву цих якостей спостерігаємо в учнів експериментальних класів (за п'ятибальною шкалою), особливо: відповідальності з 2,89 до 3,51 бали; комунікативності – з 3,62 до 4,21 балів; самостійності з 3,01 до 3,49 балів. Зросли також показники таких якостей, як: вміння зрозуміти іншого – з 3,84 до 4,25 балів; чуйності з 3,92 до 4,33 балів; поваги до інших з 3,82 до 4,28 балів. В цілому зростання позитивних домінуючих проявів толерантності в учнів експериментальних класів відбулося в межах з 0,41 до 0,62 балів, що у середньому становить 0,56 балів. Водночас значно знизився рівень прояву складових інтолерантності в учнів експериментальних класів: агресивність знизилася з 1,26 до 0,45 балів, а

конфліктність – з 1,57 до 0,53 бали. Тенденцію до статистичної достовірності змін у середніх показниках доводить використання t-критерію Ст'юдента (підрахунки проводились із застосуванням електронного пакету статистики SPSS-0,9). На рівні статистичної достовірності зміни відбулись за показниками відповідальності ($t=4,675$; при похибці $p \leq 0,05$), комунікативності ($t=4,173$; при $p \leq 0,05$); самостійності ($t=3,843$; при $p \leq 0,05$).

В учнів контрольних класів позитивна динаміка менш помітна: зростання домінуючих проявів толерантності відбулося в межах з 0,11 до 0,26 балів, тобто в середньому на 0,19 балів. Рівень прояву складових інтолерантності в учнів контрольних класів теж знизився, але не так суттєво, як в учнів експериментальних класів: агресивність знизилася з 1,28 до 1,02 бали; конфліктність – з 1,55 до 1,32 бали. Таким чином, у контрольній групі значущої динаміки не відбулося, що доводить успішність проведеної виховної роботи.

Загальний порівняльний аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи представлений у таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

Динаміка кількісних показників сформованості толерантності в учнів експериментальних та контрольних груп (узагальнені результати)

Рівні толерантності	Експериментальна група (N=264)				Контрольна група (N=276)			
	До експерименту		Після експерименту		До експерименту		Після експерименту	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Високий	19	7,2	56	21,2	20	7,2	32	11,6
Середній	165	62,5	195	73,9	173	62,7	196	71,0
Низький	80	30,3	13	4,9	83	30,1	48	17,4

Контрольні зрізи (*третій підсумковий етап* дослідження), проведені після експерименту, який тривав упродовж двох років (рис.2.9), засвідчили, що у підлітків експериментальних груп відбулось підвищення показників високого рівня сформованості толерантності (з 7,2% до 21,2%), при одночасному зменшенні низьких показників (з 30,3% до 4,9%). Використання χ^2 – критерію Пірсона доводить статистичну значущість ($\chi^2=15,11$) змін, що відбулись у показниках толерантності експериментальної групи на рівні похибки не більше за 0,05.

В контрольних групах теж зменшилася кількість учнів з низьким рівнем сформованості толерантності, але не так суттєво (з 30,1 % до 17,4 %). Динаміку рівнів сформованості толерантності показано на рис. 2.9

Рис. 2.9. Динаміка рівнів сформованості толерантності у молодших підлітків експериментальних та контрольних класів.

Результати анкетування педагогів, залучених до формувального експерименту, показали, що значно збільшилася частка вчителів, які мають високий рівень усвідомлення толерантності, тобто комплексно підходять до характеристики толерантності і можуть визначити більше чотирьох ознак толерантної людини. Якщо на констатувальному етапі таких вчителів було лише 4, то наприкінці експерименту їх кількість зросла до 16 (з 11,7% до 47,1%). Відповідно за рахунок зростання частки вчителів у першій групі

зменшилась кількість вчителів з середнім рівнем усвідомлення поняття толерантності: з 22 до 15, тобто з 64,7% до 44,1% від загальної кількості опитуваних. Низький рівень усвідомлення поняття толерантності виявили лише 3 вчителів, хоча на констатувальному етапі їх було 8, тобто у відсотках зменшилась кількість з 23,5% до 8,8%.

Також слід відзначити, що вчителі-експериментатори показали більш глибоке і конкретне усвідомлення поняття толерантності. Перелік складових толерантності у їх анкетах розширився з 8 якостей до 13. Педагоги доповнили цей список такими якостями, як самостійність, відповідальність, самоконтроль, гнучкість та критичність мислення, комунікативність.

За результатами анкетування зросла кількість учителів, які вважають проблему виховання толерантності у школярів актуальною і важливою (з 76,4% до 100%). При цьому, вони вказали у своїх анкетах, що толерантність, як і інші якості особистості, можна цілеспрямовано виховувати у молодших підлітків. Працюючи за розробленими нами методичними рекомендаціями з виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії вчителі усвідомили важливість та ефективність інтерактивних методів та форм виховної діяльності для розвитку складових толерантності: самостійності, взаємоповаги, готовності до взаємодії, вміння прислухатися і зважати на інші точки зору. Всі вчителі, залучені до формувального експерименту, застосовували ці методи у своїй навчально-виховній роботі.

Вчителі історії та класні керівники, які брали участь у експерименті, визнали, що шкільний курс історії має великий виховний потенціал щодо формування толерантності молодших підлітків. У індивідуальних бесідах та анкетах вони зазначали, що знайомство з методичними рекомендаціями щодо виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії, участь в експерименті змусили їх замислитися над проблемою толерантності взагалі, змінити власне ставлення до деяких історичних подій, розглянути їх крізь призму багатоперспективності, а також змінити ставлення до колег і вихованців з позиції толерантності.

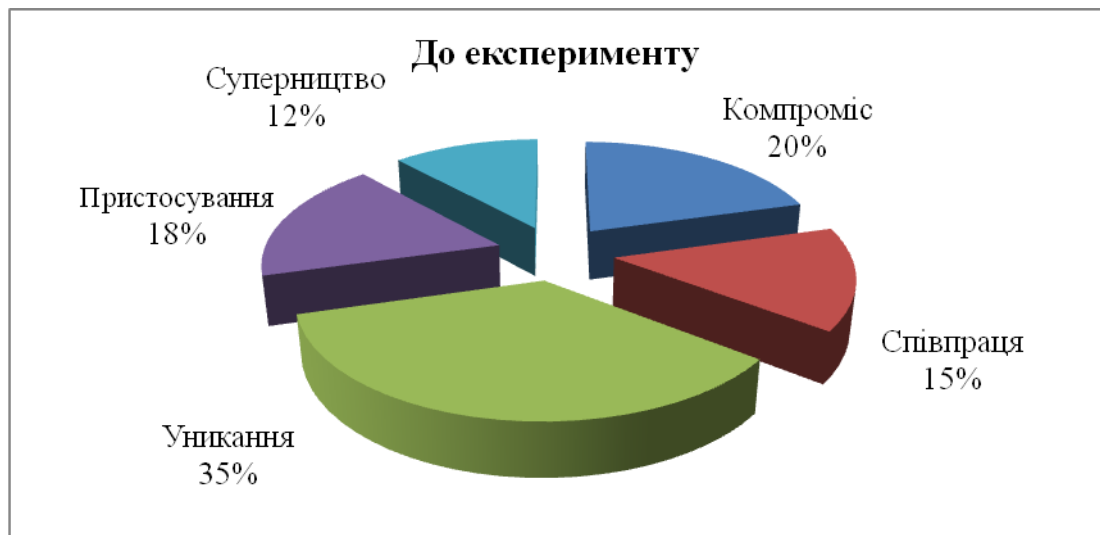
Результати аналізу планів виховної роботи класних керівників 5-7-х класів наприкінці формувального експерименту засвідчили значне зростання кількості запланованих заходів з виховання толерантності, вони більш ретельно описані, у них чітко визначені форми та методи реалізації.

Щодо труднощів, які виникали у вчителів, що брали участь у формувальному експерименті процесу виховання толерантності молодших підлітків, то кількість їх зменшилася, а основні проблеми стосувалися об'єктивних факторів: негативного впливу засобів масової інформації, що пропагують насилля та жорстокість; схильності молодших підлітків до конфліктів, нестриманості, інтолерантного спілкування; труднощів у організації спільних зусиль педагогічних працівників та батьків для вирішення проблеми виховання толерантності

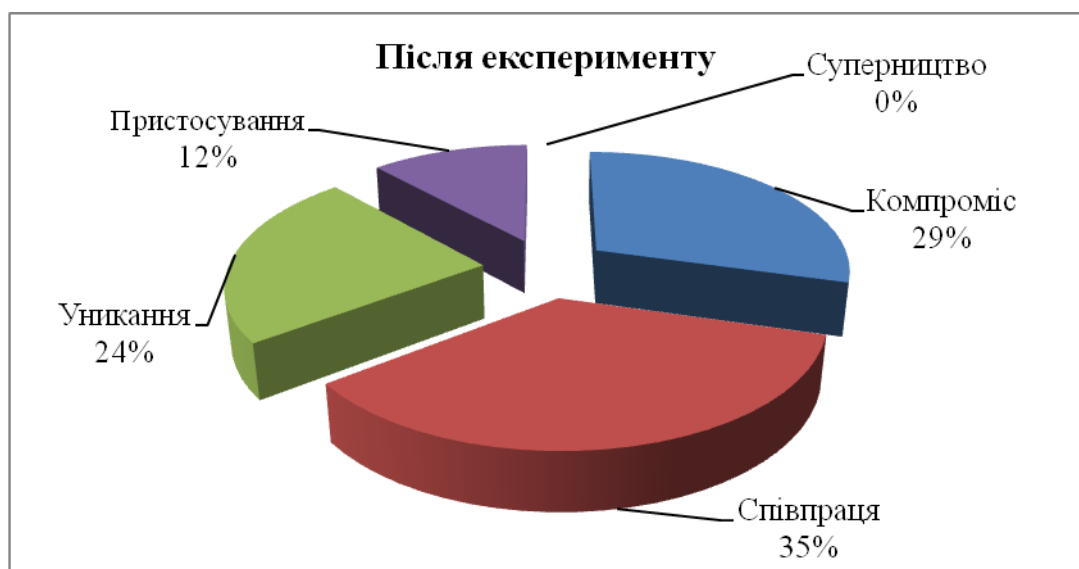
Таким чином, аналіз результатів дослідження на формувальному етапі показав, що вчителі історії та класні керівники 5-7-х класів не тільки в цілому обізнані з проблемою виховання толерантності в учнів, але й достатньо підготовлені до вирішення цієї проблеми. Це підтверджує повторне тестування вчителів – учасників експерименту щодо міжособистісних стосунків за методикою К.Томаса (Додаток А.5). Даний тест дозволяє визначити, який тип поведінки обирає опитуваний у конфліктних ситуаціях (суперництво, співпрацю, компроміс, уникнення, пристосування), що, в свою чергу, вказує на рівень сформованості толерантності особистості, оскільки складовими толерантності є вміння йти на компроміс у складних чи конфліктних ситуаціях та готовність до співпраці (рис.2.10., 2.11.).

Якщо на початку експерименту за результатами дослідження згідно методики К.Томаса лише 7 вчителів (20,6 %) найбільш типовою формою поведінки у ситуації конфлікту обрали компроміс, то наприкінці експерименту їх кількість зросла до 10. На початку експерименту тільки 5 вчителів (14,7 %) у складних ситуаціях обирали формою взаємодії співпрацю, наприкінці формувального етапу їх кількість зросла до 12. Відповідно зменшилася кількість педагогів – з 12 (35,3%) до 8 (23,5%), які

намагаються уникати конфліктів у складних життєвих ситуаціях. Також зменшилася кількість вчителів, які пристосовуються до складних ситуацій – з 6 вчителів (17,6 %) до 4-х (11,8 %). Педагогів, які виявляють суперництво і наполягають на своєму на завершальному етапі дослідження не виявилось, хоча на початку експерименту їх було 4 (11,8%).

Рис. 2.10. Форми поведінки вчителів у конфліктній ситуації до експерименту.

Рис. 2.11. Форми поведінки вчителів у конфліктній ситуації після експерименту.

Порівняльний аналіз результатів дослідження міжособистісних стосунків вчителів, що були залучені до експерименту, показав, що кількість педагогів, які в конфліктній ситуації обирають найбільш конструктивні форми поведінки, а саме компроміс і співробітництво, зросла з 12 до 22, тобто склала дві третини.

Значно менше вчителів обрало уникнення та пристосування (лише 12). Таким чином, за результатами цього тесту ми можемо констатувати значне підвищення рівня сформованості толерантності педагогів, які брали участь у експерименті.

Для дослідження особистісних якостей вчителів, які впливають на створення сприятливої психологічної атмосфери у колективі ми використовували тест для діагностики комунікативної толерантності (за В.В.Бойко) (Додаток А.6). Згідно аналізу результатів тесту рівень комунікативної толерантності у опитуваних вчителів на констатувальному етапі коливався у межах від 31 до 67 балів, що свідчило про середній рівень прояву цієї якості (найвищий бал 165 – це повна нетерпимість до інших людей, а 0 балів – це абсолютна терпимість до всіх). Наприкінці формувального етапу дослідження рівень комунікативної толерантності педагогів-експериментаторів коливався у межах від 23 до 45 балів, що означає підвищення їх загального рівня сформованості толерантності.

Отже, результати формувального експерименту переконливо свідчать про ефективність впровадження розробленої нами моделі виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії на уроках та в позаурочній діяльності.

Висновки до другого розділу

1. Діагностика сформованості толерантності як складного інтегративного утворення вимагає використання як специфічних стандартизованих психодіагностичних методик, спрямованих на виявлення установок та поведінкових проявів толерантності, так і неспецифічних, що

описують універсальні характеристики толерантної особистості і є ознаками толерантності/інтолерантності.

2. Усвідомлення молодшими підлітками змісту та значення поняття толерантність характеризується *високим* (учні усвідомлюють, що толерантність є цінністю, мають глибокі знання про сутність цього поняття, готові до конструктивного діалогу, співробітництва та позитивної взаємодії з представниками різних, культур, вірувань, національностей, співпереживають проблемам інших людей, доброзичливі, стримані), *середнім* (мають певні, але не глибоко усвідомленні знання про сутність толерантності, не завжди готові до позитивної взаємодії, співпереживають лише близьким, не завжди стримані, малоініціативні) та *низьким* (мають поверхневі знання про сутність толерантності або цілком не розуміють значення цього терміну, пасивні, байдужі, нетерпимі до опонентів) рівнями.

3. У сформованості загальної толерантності молодших підлітків та по окремих її видах (етнічна, соціальна, толерантність як риса особистості) переважає середній рівень, що вказує на необхідність її цілеспрямованого виховання.

4. Між рівнями усвідомлення змісту та значення толерантності і сформованістю її складових (чуйність, вміння розуміти іншого, повага до іншого, комунікативність, самостійність, відповідальність) існує тісний взаємозв'язок. Прояви інтолерантності (агресивність, конфліктність) найчастіше спостерігаються у молодших підлітків з низьким рівнем розуміння необхідності цієї якості особистості.

5. Більшість вчителів історії розуміють необхідність виховання толерантності, усвідомлюють її труднощі, однак, не достатньо підготовлені до розв'язання цієї проблеми як на методичному, так і на поведінковому рівнях, оскільки не завжди готові і здатні самі сприймати індивідуальність учня, адаптуватися у взаємодії з ним, проявляють категоричність та консерватизм у оцінках вихованців, схильні до моралізування. Сформованість комунікативної толерантності вчителів характеризується

показниками середнього рівня. Їх робота з виховання толерантності у підлітків носить епізодичний або формальний характер.

6. Виховне середовище загальноосвітніх навчальних закладів характеризується наступними суперечностями:

- між рівнем знань про толерантність у молодших підлітків та рівнем сформованості толерантності як інтегративної якості особистості;
- між потребою сучасних загальноосвітніх закладів в удосконаленні міжособистісних толерантних стосунків (між школярами; між учнями і вчителями) та недостатньою підготовкою педагогів до виховання толерантної особистості учнів;
- між необхідністю ефективної організації роботи з виховання толерантності в учнів та недостатньою методичною підготовкою педагогів з питань виховання толерантності і слабкою забезпеченістю відповідними методичними рекомендаціями;
- між потенціалом шкільного курсу історії у вихованні толерантності в учнів та недостатньою розробкою впровадження ідей толерантності в систему історичної освіти.

7. Авторська модель виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії включає мету, завдання, зміст, умови виховних впливів, засоби, форми, методи виховання та педагогічні умови, і являє собою сукупність пізнавально-аналітичних дій вчителя під час проектування діяльності з виховання толерантності на основі принципів гуманістичної спрямованості, багатоперспективності, полікультурності, врахування чутливих періодів розвитку школярів, діалогічної взаємодії, взаємовпливу і взаємозбагачення культур, загальної участі у цивілізованому розвитку людства.

8. Педагогічними умовами виховання толерантності в учнів молодшого підліткового віку засобами історії є:

1) актуалізація мотиваційної готовності суб'єктів процесу виховання до створення толерантного освітнього простору (толерантність – цінність);

2) орієнтація змісту програм та навчального курсу історії на розширення знань з проблеми толерантності;

3) організаційно-методична підготовка вчителів історії з метою оволодіння технологіями щодо виховання в учнів толерантності;

4) впровадження у виховну роботу з учнями особистісно-орієнтованих методів та інтерактивних технологій формування толерантності.

Реалізація визначених умов передбачає організацію спільної діяльності учнів, що формує досвід толерантної поведінки, побудову толерантних взаємовідносин вчителів з учнями на основі педагогічної підтримки, спеціальну підготовку вчителів до формування толерантності у підлітковому віці.

9. Свідченням ефективності апробованої системи виховання толерантності молодших підлітків у процесі вивчення історії є підвищення показників сформованості усіх її складових як в учнів, так і вчителів, показує доцільність її впровадження в навчально-виховний процес загальноосвітніх шкіл України.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення та експериментальне вирішення проблеми виховання толерантності молодших підлітків засобами шкільного курсу історії, яке виявилось у визначенні особливостей усвідомлення та рівнів сформованості толерантності підлітків, виявленні педагогічних умов, а також розробці на цій основі моделі та апробації системи виховної роботи з підлітками, вчителями, батьками.

Результати теоретичного та експериментального дослідження засвідчили вирішення поставлених завдань та дали підстави для таких *висновків*:

1. Виховання толерантності у молодших підлітків є важливим для вирішення таких проблем сучасної педагогіки, як формування гуманістичного світогляду, соціалізація особистості, розвиток життєвих компетентностей, міжкультурних комунікацій та становлення свідомої громадянської позиції.

Встановлено, що *толерантність* є загальнолюдською інтегративною якістю особистості, що виявляється у здатності підлітка без агресії сприймати відмінні від його власних судження, спосіб життя, характер поведінки, зовнішність і будь-які інші особливості людей, які його оточують, і встановлення з ними таких стосунків, де панує довіра, товариськість, компроміс, співпраця, співпереживання та психологічний комфорт. Обґрунтовано і розкрито *структуру* толерантності як важливої та необхідної якості особистості, що проявляється у взаємодії трьох складових:

- когнітивної, яка пов'язана з усвідомленням історичних, культурних, релігійних особливостей різних народів; вікових, гендерних, соціальних відмінностей представників різних груп; розумінням особливостей розвитку сучасного суспільства;

- аксіологічної, як певних ціннісних установок, що забезпечують визнання значущості особистості і культури, соціальну відповідальність, подолання стереотипів, упереджень, агресії і формують рівноправні взаємоповажні стосунки;

- поведінкової, яка проявляється в умінні особистості взаємодіяти і спілкуватися з представниками інших культур або соціальних груп, виявляючи при цьому такі якості особистості: терпіння, емпатію, відсутність агресивності, критичність та гнучкість мислення, соціальну активність, відповідальність, самостійність, позитивну самооцінку.

2. Сформованість толерантності як інтегративної якості молодших підлітків охарактеризована за такими *критеріями*, як усвідомлення цінності толерантного ставлення до оточення, терпимість, комунікативність, чуйність, повага до інших, відповідальність, соціальна активність, самостійність, критичність, гнучкість мислення; і представлена трьома *рівнями*: *високий*, який характеризується глибокими знаннями учнів про сутність толерантності, визнанням та навичками позитивної взаємодії з представниками різних культур і соціальних верств, уміннями співпереживати іншим, готовністю виявляти ініціативу, бережливим ставленням до світу в цілому; *середній*, що відображає визнання підлітками багатоманітності світу, можливості вибору альтернатив поведінки у різних життєвих ситуаціях, доброзичливість та готовність прийти на допомогу іншим і, водночас, низьку ініціативу та неглибоке усвідомлення сутності та цінності толерантності; *низький* рівень свідчить, що підлітки не розуміють змісту і значення толерантності, виявляють байдужість, небажання конструктивно спілкуватися, неповагу до опонентів, егоїстичність, малу активність у суспільному житті, вони часто нетерпимі до іншої точки зору, некритичні, агресивні.

Виявлено, що усвідомлення молодшими підлітками змісту та значення поняття толерантності, її цінності та готовність толерантно взаємодіяти, характеризується перевагою середнього рівня. Між рівнями усвідомлення змісту і значення толерантності та сформованістю її проявів (чуйність, вміння розуміти іншого, повага до іншого, комунікативність, самостійність, відповідальність) існує тісний взаємозв'язок. Прояви інтолерантності (агресивність, конфліктність) найчастіше спостерігаються у молодших

підлітків із низьким рівнем розуміння її змісту і необхідності цієї якості самій особистості. У сформованості загального показника толерантності молодших підлітків також переважає середній рівень (62,6 %), що вказує на необхідність її цілеспрямованого виховання.

Встановлено, що, вчителі історії, розуміючи необхідність виховання толерантності у молодших підлітків, недостатньо підготовлені до розв'язання цієї проблеми як на методичному, так і на поведінковому рівнях, оскільки не завжди самі проявляють готовність сприймати індивідуальність учня, адаптуватися у взаємодії з ним, проявляють категоричність та консерватизм у оцінках вихованців, схильні до моралізування, виявляють неконструктивні способи поведінки у конфліктних ситуаціях. Їх робота з виховання толерантності у підлітків носить епізодичний або формальний характер.

3. Виявлено *педагогічні умови* виховання толерантності в учнів молодшого підліткового віку: 1) актуалізація мотиваційної готовності суб'єктів процесу виховання до організації толерантного освітнього простору (толерантність – цінність); 2) орієнтація змісту програм та навчального курсу історії на розширення знань з проблеми толерантності; 3) організаційно-методична підготовка вчителів історії з метою оволодіння технологіями виховання в учнів толерантності; 4) упровадження у виховну роботу з учнями особистісно-орієнтованих методів та інтерактивних технологій формування толерантності. Їх реалізація сприяла забезпеченню цілеспрямованості у вихованні толерантності у процесі вивчення історії.

4. Розроблено модель виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії, яка включає мету, завдання, зміст, педагогічні умови виховних впливів, форми, методи і засоби виховання та становить собою сукупність пізнавально-аналітичних дій вчителя під час проектування діяльності з виховання толерантності на основі принципів гуманістичної спрямованості, багатоперспективності, полікультурності, врахування чутливих періодів розвитку школярів, діалогічної взаємодії, взаємовпливу

і взаємозбагачення культур, загальної участі у цивілізованому розвитку людства.

Базовою основою моделі стали виявлені педагогічні умови, що передбачили організацію спільної діяльності учнів і зумовили розв'язання основних завдань – виховання толерантної свідомості молодших підлітків у процесі вивчення історії на уроках і в позаурочній діяльності; формування толерантності як якості особистості та принципу поведінки в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії; сприяння формуванню толерантного простору в навчальних закладах через упровадження ідей толерантності у процесі вивчення історії учнями 5-7-х класів, що в сукупності формує досвід толерантної поведінки, побудову толерантних взаємовідносин вчителів з учнями на основі педагогічної підтримки.

5. Доведено, що толерантність як особистісну рису і ціннісну установку поведінки можна виховувати в молодшому підлітковому віці шляхом цілеспрямованих впливів з використанням історичного матеріалу. Доцільність упровадження комплексу виховних впливів у навчально-виховний процес загальноосвітніх шкіл України, з урахуванням означених педагогічних умов, підтверджено результатами апробованої авторської моделі виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії, доведено позитивною динамікою сформованості як загального рівня толерантності, так і окремих її складових як у учнів, так і вчителів, підвищенням інтересу учнів до вивчення історії, їх особистісним зростанням.

Результати дослідження не вичерпують усіх аспектів означеної проблеми. *Перспективи* її подальшого розв'язання ми вбачаємо у створенні цілісної моделі виховання толерантності в учнів 5-11-х класів у процесі вивчення історії, а також у виявленні можливостей інших навчальних предметів щодо формування толерантності; розробці навчально-методичного посібника для вчителів загальноосвітніх шкіл; вивченні можливостей і специфіки формування толерантності в учнівської молоді різних вікових

періодів та створенні єдиної програми виховання толерантності в учнів загальноосвітніх та вищих навчальних закладів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамьянц Т.З. Социально значимые закономерности в толерантных и нетолерантных реакциях современных детей / Адамьянц Т.З. // Мир психологии. – 2004. – №1 – С.95-105.
2. Аджиева Е.М. Педагогические подходы к воспитанию толерантности / Е.М. Аджиева // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): Сб. науч.-метод. ст. – 2-е изд. – М. : Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж : Изд-во НПО „МОДЭК”, 2003. – С. 216-223
3. Амонашвили Ш. Размышления о гуманной педагогике / Ш.Амонашвили – М. : Изд-во Дом Ш. А. Амонашвили, 1995. – 496 с.
4. Ананьев Б.Г. Личность, субъект деятельности, индивидуальность / Б.Г.Ананьев – М. : Директ-Медиа, 2008. – 134 с.
5. Андрущенко В.П. Організоване суспільство: Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій на Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В.Андрущенко. – К. : ТОВ „Атлант ЮЕМГі”, 2006. – 502 с.
6. Андрущенко В.П. Філософія освіти ХХІ століття: у пошуках перспективи / Андрущенко В.П. // Філософія освіти : Науковий часопис. – 2006. – №1. – С.7-12
7. Антипова Е. Полікультура і толерантність у системі освіти / Антипова Е. // Психолог. – 2003. – №18-19. – С.2-4
8. Анциферова Л.И. Психологические закономерности развития личности взрослого человека и проблемы непрерывного образования / Анциферова Л.И. // Психологический журнал. – 1980. – т. I., №2. – С.52-60
9. Арабина Л.Л. Формирование толерантного поведения подростков общеобразовательной школе: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Арабина Лариса Леонидовна – Пенза, 2007. – 163 с.
10. Аристотель. Большая этика: Сочинения в 4-х т. / Аристотель. – М. : Мысль, т. 4. – 1984. – 830 с.

11. Асмолов А.Г. Историческая культура и педагогика толерантности / А.Г.Асмолов // Мемориал – 2001. – №24. – С.61-65
12. Асмолов А.Г. О смыслах, понятиях „Толерантность” / Асмолов А.Г., Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А. // Век толерантности: Научно-публицистический вестник. – М., 2001. – С.8-18
13. Асмолов А.Г. Толерантность: от утопии – к реальности / А.Г. Асмолов // На пути к толерантному сознанию. – М. : Смысл, 2000. – 255 с.
14. Асмолов А.Г. Формирование установки толерантного сознания как теоретическая и практическая задача / Асмолов А.Г. / Мы – сограждане / [Под ред. Селивановой Л.И.] – М. : Изд-во „Бонфи”, 2002. – т. 2. – С.270-278
15. Бабій М. Толерантність: сутність проблеми / М. Бабій / Толерантність: теорія і практика. Роздуми філософів і релігієзнавців. Міжнародні правові документи (витяги). – К. – 2004, С.20-29
16. Балл Г.О. Гуманістичні засади педагогічної діяльності / Г.О.Балл // Педагогіка і психологія. – 1994. – Вип. 2. – С.3-12
17. Балл Г.О. Парадигма діалогу і проблеми прилучення до наукової культури / Г.О. Балл // Професійна освіта: педагогіка і психологія. – 1999. – №1. – С.335-347
18. Бандровський О.Г. Історія стародавнього світу. Підручник для 6-го класу середньої школи / Олександр Бандровський. – К.: Генеза, 1998. – 320 с.
19. Бардиер Г.Л. Социальная психология толерантности: [Монография] / Бардиер Галина Леонидовна. – СПб. : Изд-тво СПбУ, 2005. – 120 с.
20. Баханов К. О. Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі: [Монографія] / К. Баханов. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 328 с.
21. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи / М.М.Бахтин. – М. : Худож. лит., 1986. – 543 с.
22. Бахтин М.М. Этика словесного творчества / Бахтин М.М. – М. : Искусство, 1979. – 423 с.

23. Башинська Т. Діалог культур: способи організації взаємодії вчителя й учнів у навчально-виховному процесі початкової школи / Тетяна Башинська // Рідна школа. – 2004. – №5. – С.63-65
24. Безкоровайна О. Роль активних форм соціально-ціннісної діяльності у вихованні особистості сучасного підлітка / Ольга Безкоровайна // Рідна школа. – 2005. – №12. – С.38-41.
25. Безпальча Р.Ф. Технологія попередження конфліктів / Руслана Безпальча. – К. : Плавник, 2007. – 127 с. – (Б-чка соціального працівника)
26. Безюлєва Г.В. Толерантность: взгляд – поиск – решение / Безюлєва Г.В., Шеламова Г.М. – М. : Вербум, 2003. – 168 с.
27. Береговий Л. Педагогіка толерантності / Л.Береговий // Педагогіка толерантності. – 2003. – №1. – С.4-8
28. Берн Э. Игры в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: Пер. с англ. / Эрик Берн / Общ. ред. М.С. Мацковского; Послесловие Л.Г. Ионина и М.С. Мацковского. – СПб. : Лениниздат, 1992. – 400 с.
29. Бернадська Л.В. Виховання толерантності в учнів 5-7-х класів шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / Л.В.Бернадська. – К., 2009. – 20 с.
30. Бернс Р. Развитие Я – концепции в воспитании / Р.Бернс. – М.: Прогресс, 1986. – 141 с.
31. Бех І.Д. Виховання особистості: Підручник / І.Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
32. Бех І.Д. Відповідальність особистості як мета виховання / І.Д. Бех // Початкова школа – 1994. – №9-10. – С.4-8
33. Бех І.Д. Гуманізм у вихованні підростаючої особистості / І.Д. Бех // Рідна школа. – 1995. – №9. – С.78-83
34. Бех І.Д. Наукове розуміння особистості як основа ефективності виховного процесу / І.Д. Бех // Початкова школа. – 1998. – №1. – С.2-6

35. Бех І.Д. Особистісно-зорієнтоване виховання: Науково-методичний посібник / І.Д.Бех – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
36. Библер В.С. На гранях логики культуры: Книга избранных очерков / В.С. Библер. – М. : Русское феноменологическое общество, 1997. – 440 с.
37. Библер В.С. Философско-психологические положения школы диалога культур / Библер В.С. – М. : Прогресс, 1998. – 312 с.
38. Білоус Т.М. Виховання толерантності в студентів вищих педагогічних навчальних закладів у процесі вивчення іноземної мови: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Міжнародний ун-т „Рівненський економіко-гуманітарний ін-т” ім. Степана Дем’янчука. – Рівне, 2004. – 231 с.
39. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других / В.В. Бойко. – М. : Информационно-издательский дом „Филинь” – 1996. – 472 с.
40. Бондаревская Е.В. Теория и практика личностно-ориентированого образования / Е.В.Бондаревская. – Ростов-на-Дону, 2000. – 352 с.
41. Бондырева С.К. Толерантность (введение впроблему) / С.К.Бондырева, Д.В.Колесов. – М. : МПСИ; Воронеж : МОДЭК, 2011. – 240 с. – (Серия “Библиотека психолога”).
42. Бубер М. Я и Ты / Мартин Бубер – М.: Высшая школа, 1993. – 175 с.
43. Буданова В. В основі концепції стародавнього світу – цивілізаційний підхід (Змістові лінії курсу) / Віра Буданова // Історія в школах України. – 2005. – №2. –С.24-27
44. Валитова Р.Р. Толерантность: порок или добродетель / Валитова Р.Р.// Вестник МГУ, Серия 7, 1996. – №1. – С.33-37
45. Ващенко Г.Г. Виховний ідеал: підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків / Г. Ващенко / Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Григорія Ващенка. – 4 вид., т.1.– Л. : Камула, 2006. – 278 с.
46. Вернадский В. Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков / Сост. Г.П.Аксенов. – М. : Современник. 1993. – 688 с.

47. Виховання у цілісному педагогічному процесі: навчально-методичний комплекс / Л.П.Вовк [та ін.]; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М.П.Драгоманова. – Київ, „М.П.Леся”, 2008. – 376 с.
48. Виховна робота в закладах освіти України. Вип. II. Збірник нормативних документів та методичних рекомендацій / Ін-т змісту і методів навчання; упоряд.: С.В. Кириленко, Н.О.Клипнова – К. : ІМЗН, 1998. – 335 с.
49. Вишневська Л. Деякі аспекти методології толерантності / Лідія Вишневська // Рідна школа. – 2003. – №4. – С.43-45
50. Вовк Л. Історія педагогіки: Типова програма та організаційно педагогічні завдання / Л.Вовк; М-во освіти і науки України, НПУ імені М.П.Драгоманова. – Київ : НПУ, 2006. – 115 с.
51. Волошина О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / О.В.Волошина. – Херсон, 2007, 20 с.
52. Вольтер. Трактат о веротерпимости в связи со смертью Жана Каласа / Вольтер // Собр. соч.: В 3-х т., т.2. – М., „Сигма – Пресс”, 1998. – 654 с.
53. Выготский Л.С. Психология развития как феномен культуры / Л.С.Выготский - М. : Воронеж, 1996. – 512 с.
54. Выготский Л.С. Развитие высших психологических функций / Л.С.Выготский. – М. : Изд-во Акад. пед. наук, 1960. – 500 с.
55. Гайденко В. Філософія освіти в Бразилії: критична педагогіка Пауло Фрейре / В.Гайденко // Філософія освіти: Науковий часопис. – 2006. – №2. – С.91-99
56. Галлагер К. Викладання історії в контексті сприяння демократичним цінностям і терпимості: Посібник для вчителів / К. Галлагер. – К.: Вид-во „Право”, 1998. – 48 с.
57. Гальперин П.Я. Методы обучения и умственного развития ребёнка / П.Я.Гальперин. – М. : Изд-во МГУ, 1985. – 45 с.

58. Гамрецький І. Толерантність і духовна безпека молоді / Іван Гамрецький // Рідна школа. – 2005. – №4. – С. 26-28.

59. Гершунский Б.С. Толерантность в системе ценностно-целевых приоритетов образования / Б.С. Гершунский // Педагогика. – 2002. - №7. – С.3-12.

60. Глебкин В.В. Программа спецкурса “Толерантность и проблема понимания“ / В.В.Глебкин // На пути к толерантному сознанию. Под ред. А.Г. Асмолова. – М. : Смысл, 2000. С. 8-10.

61. Головатая Л.В. Толерантность как проблема философии образования: дис. ... канд. философ. наук: 09.00.13 / Головатая Лариса Владимировна. – Ставрополь, 2006. – 179 с.

62. Головаха І.П. Філософ-гуманіст Г.С. Сковорода / І.П.Головаха, І.П.Стогній. – К. : Держполітвидав України, 1972. – 75 с.

63. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. – К. : „Либідь”, 1997. – 376 с.

64. Горбунова Л.Н. О готовности педагогов к гуманизации образования /Л.Н.Горбунова //Проблемы и перспективы социально-психологической и половозрастной адаптации детей и подростков: Тезисы Всероссийской научно-практической конференции. – М. : МГУ, 1997.

65. Грива О. А. Проблема толерантності в сучасних міжконфесійних відносинах / О. А. Грива / Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: матеріали доповідей звітно-наукової конференції викладачів університету: НПУ ім. М.П.Драгоманова. – Київ, 2009. – С.59-61.

66. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища: [монографія] / О. А. Грива. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2005. – 228 с.

67. Грива О.А. Теоретико-методологічні підходи до виховання толерантності в учнів у процесі вивчення історії / Грива О.А., Ремньова А.Г. // Наукові записки [зб. наук. праць] / [М-во освіти і науки України, Нац. пед.

ун-т імені М.П. Драгоманова; укл. Л.Л. Макаренко]. – К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – С.61-71 – (Серія педагогічні та історичні науки). – Випуск LXXXIII (83)

68. Грива О.А. Толерантність молоді в полікультурному середовищі: [Монографія] / Грива О. А. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 2007. – 275 с.

69. Гринчук М. Формування толерантної особистості / М.Гринчук // Завуч. – 2005. – №12 – С.3-5.

70. Грушевський М.С. Духовна Україна: [Зб. творів] / Грушевський М.С. – К.: Либідь, 1994. – 558 с.

71. Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді). – Зб. наук. праць. – Київ : ВіРА, Інсайт, 2001. – кн.ІІ. – 336 с.

72. Дахин А.Н. Педагогическое моделирование: сущность, эффективность и неопределённость / Дахин А.Н. // Школьные технологии. – 2002. – №2. – С.62-67.

73. Дворецкий И.Х. Латино-русский словарь: около 50 000 слов. / И.Х.Дворецкий – 3-е изд., испр. – М.: Рус.яз., 1986. – 840 с.

74. Дворникова Е.И. Культура. Идентичность. Толерантность. / Дворникова Евгения Игнатьевна – М. : Илекса, 2007. – 318 с.

75. Декларация прав ребёнка // Народное образование. – 1993. – №5. – С.22-24 – (нормативный директивный правовой документ).

76. Декларация принципов толерантности / [Проголошена та підписана 16 листопада 1995 р.]. – Париж: ООН, 1996. – 16 с.– (нормативний директивний правовий документ).

77. Декларация про права народів на мир. – Нью-Йорк: Департамент загальної інформації ООН, 1985. – 2с. – (Буклет) – (нормативний директивний правовий документ).

78. Декларация про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин і співробітництва держав відповідно до Статуту Організації

Об'єднаних Націй: прийнята 24 жовтня 1970 р. Генеральною Асамблеєю на знак 25 річниці ООН / ООН. Управління загальної інформації. – Нью-Йорк: ООН, 1971. – 16 с. – (нормативні директивні правові документи)

79. Державна національна програма „Освіта”: Україна ХХІ століття. – К.: Райдуга, 1992. – 61 с. – (нормативні директивні правові документи)

80. Державний стандарт базової і повної середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів України від 14.01.2006 р. – №24 // Історія України. – 2004. – №9. – С.1-2. – (нормативні директивні правові документи)

81. Довгополова О. А. Принципи толерантності у контексті духовної культури перехідних епох: дис... канд. філос. наук: спец. 09.00.03 / Довгополова Оксана Андріївна – Одеса, 1997. — 167с.

82. Дубровина И.В. Психологическая программа развития личности в подростковом и старшем школьном возрасте / Дубровина И.В. – М.: Академический проект, 2000. – 128 с.

83. Дьюи Д. Школы будущего / Д.Дьюи, Е.Дьюи. – М. : Работник просвещения, 1922. – 321 с.

84. Енциклопедія освіти / ред. В.Кремень. – Київ: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

85. Завірюха Л.А. Оволодіння засадами толерантності у студентському середовищі / Л.А. Завірюха // Педагогіка толерантності. – 2003. – №1. – С.76-86.

86. Закон України „Про загальну середню освіту” // Офіційний вісник України. – 1999. – №23. – С.4-23 – (нормативні директивні правові документи).

87. Закон України „Про освіту” від 23 березня 1996 р. // Голос України. – 1996. – №77. – (нормативні директивні правові документи).

88. Зимбули А.Е. Почему терпимость и какая толерантность? / Зимбули А.Е. // Вестник СПбГУ, 1996. – №3. – С.23-27.

89. Золотухин В.М. Две концепции толерантности / Золотухин В.М. – Кемерово: Кузбасский государственный технический университет, 1997. – 63 с.

90. Ибрагимова Л.А. Поликультурное образование и воспитание толерантности учащихся / Л.А. Ибрагимова // Среднее профессиональное образование. – 2003. – №5 – С.46-47.

91. Ильин Е.Н. путь к ученику: Раздумья учителя-словесника: Книга для учителя: Из опыта работы / Е.Н.Ильин – М.: Просвещение, 1988. – 224с.

92. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900 –1939 роках: Навч. посібн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ю.Комаров, В.Мисан, А.Осмоловський та ін. – К.: Генеза, 2004. – 256 с.

93. Іщенко Ю.А. Толерантність як вартощ ненасильственої комунікації / Ю.А. Іщенко // Collegium. – 1993. – №2. – С.12-20.

94. Кабатченко М.В. Воспитание в духе мира, социальной ответственности, сотрудничества / Кабатченко М.В. // Материалы международного педагогического проекта Р.Е.Р.С.Е.; Центр педагогики мира. – М., 1993. – С.109-110.

95. Каджаспарова Г.М. Словарь по педагогике / Каджаспарова Г.М., Каджаспаров А.Ю. – М., ИКЦ „МарТ”, Ростов-на-Дону, Издательский центр МарТ, 2005. – 512 с.

96. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении: книга для учителя / В.А. Кан-Калик. – М.: Просвещение, 1987. – 190 с.

97. Капська А.Й. Основні закономірності моделювання виховного процесу // Нові технології виховання / Капська А.Й. – К.: ІСДО, 1995. – С.91-95.

98. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: Навч. посібник [для студ. пед. навч. закладів] / Карпенчук Світлана Григорівна – К. : Вища школа, 1997. – 304 с.

99. Кияшко Л.А. Формирование толерантных взаимоотношений подростков разных национальностей и беженцев проживающих в Украине: Метод. пособие / Л.А.Кияшко. – К. : Кампания „ВАИТЭ”, 2002. – 94 с.

100. Клепцова Е.Ю. Психология и педагогика толерантности: Учебное пособие для слушателей системы дополнительного профессионального педагогического образования / Е.Ю. Клепцова – М. : Академический Проспект, 2004. – 176 с.

101. Кліш П.А. Методика виявлення рівнів вихованості школярів / П.А.Кліш // Педагогічний пошук. – 1997. – №1. – С.16-19.

102. Койкова Е.І. Виховання толерантності у молодших школярів на уроках музики в умовах полікультурного простору: дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Койкова Ельзара Імдатівна — Луганськ, 2008. — 242 с.

103. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения / Ян Амос Коменский. – М. : Учпедгиз, 1939. – 320 с.

104. Комогоров П.Ф. Формирование толерантности в межличностных отношениях студентов ВУЗа: автореф. дисс. ... на соискание научн. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.02 „Теория и методика обучения и социального воспитания в общеобразовательной школе и высшей школе” / П.Ф.Комогоров. – Курган, 2000. – 22 с.

105. Конвенция о правах ребёнка // Народное образование. – 1993. – №5. – С,24-40. – (Нормативные директивные правовые документы).

106. Кононко О.Л. Проблема толерантності в контексті особистісно орієнтованої моделі спілкування / О.Л.Кононко // Педагогіка толерантності. – 1998. - №1. – С. 5-10.

107. Конституція України: прийнята на V сесії Верховної Ради 28 червня 1996 р. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 87 с. – (Нормативні директивні правові документи).

108. Концепція виховання дітей та молоді в національній системі освіти // Інформаційний збірник МОН України. – 1996. – №13. – (Нормативний документ МОН України).

109. Концепція державної етнонаціональної політики України // За ред. Ю.Римаренка // Освіта, 1996, 22 травня. – С.10-11. – (нормативні директивні правові документи).
110. Корчак Я. Как любить ребёнка: Книга о воспитании / Корчак Я. – М., 1990. – 146 с.
111. Кремень В.Г. Освіта і наука України, шляхи модернізації / Кремень В.Г. – К. : Грамота, 2003. – 214 с.
112. Кремень В.Г. Через пріоритетний розвиток освіти, виховання до динамічного національного прогресу / В.Г.Кремень // Педагогіка толерантності. – № 4. – 2000. – С.4-8.
113. Крутова И.В. Формирование у старшеклассников отношения к толерантности как социально значимой ценности в обучении гуманитарным дисциплинам: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Крутова Ирина Владимировна. – Волгоград, 2002. – 231 с.
114. Кузьменко В.В. Виховання толерантності – запорука діалогу культур / Кузьменко В.В., Гончаренко А.Г. // Педагогіка толерантності, 2004. – №4. – С.11-16.
115. Кузьмина Н.В. Методы исследования в педагогической деятельности / Кузьмина Н.В. – М. : Изд-во МГУ, 1970. – 115 с.
116. Кукушкин В.С. Воспитание толерантной личности в поликультурном социуме: Пособие для учителей / В.С. Кукушкин. – Ростов-на-Дону: ГинГо, 2002. – 400 с.
117. Культура життєвого самовизначення: інтегративний курс для учнів загальноосвіт. навч. закл: метод. посіб. / Християн. дитячий фонд [та ін.]. – К., 2004. – Ч. 2: Середня школа. 5-8 класи, авт.-упоряд. О.В.Безпалько [та ін.] – 536 с.
118. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В. Лекторский // Вопросы философии. – №11. – 1997. – С.46-54
119. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность // А.Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.

120. Лихачева Т.И. Формирование толерантности подростков в системе воспитательной работы общеобразовательных учреждений: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Лихачева Татьяна Ивановна. – Ставрополь, 2008. – 228 с.
121. Лозова В.І. Теоретичні основи виховання і навчання: навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів / В.І.Лозова, Г.В.Троцько. – Харків, 1997. – 338 с.
122. Локк Дж. Мысли о воспитании / Дж. Локк // Я.А. Коменский, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Й.Г.Песталоцци. Педагогическое наследие. – М., 1987. – 480 с.
123. Локк Дж. Письмо о веротерпимости / Дж.Локк // Избранные философские произведения в двух томах. Т.2. М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1960. – С.142-183
124. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти / В.С. Лутай. – К.: Магістр-S, 1996. – 256 с.
125. Любар О.О. Історія української школи і педагогіки: Навч. посіб. / О.О.Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко / За ред. О.О.Любара. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2003. – 450 с.
126. Макаренко А.С. Методика організації виховного процесу / А.С. Макаренко // Макаренко А.С. Твори: у 7 т. – К., 1954. – Т.5. – С.98-109.
127. Маралов В.Г. Педагогика ненасилия – гуманизм в действии: Материалы педагогического проекта „Гуманизация исторического образования его роль в воспитании в духе мира”. Центр педагогики мира / Маралов В.Г., Ситаров В.А. – М., 1993. – С.140-158.
128. Маралов В.Г. Проблемы ненасилия в религиозных и педагогических концепциях / Маралов В.Г. Ситаров В.А. // Педагогика толерантности. – 1998. – №3-4. – С.66-96.
129. Маслова Г.Г. Воспитание толерантности как фактор развития личности: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Маслова Галина Геннадьевна – Псков, 2006. – 231 с.

130. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / Абрахам Маслоу / А.М. Татлыдаева (пер.). – Спб.: ЕВРАЗИЯ, 1997. – 430 с.
131. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
132. Маслоу А. Психология бытия / Абрахам Маслоу – М. : Рефл-бук, 1997. – 304 с. – (Актуальная психология)
133. Матієнко О. Виховання толерантності починається з учителя / Олена Матієнко / Рідна школа. – 2005. – №6. – С.29-32.
134. Матієнко О. С. Виховання толерантності у старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв Франції: дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Матієнко Олена Степанівна — К., 2006. — 208с.
135. Мижа В. Родина та її роль у вихованні толерантності / Віолета Мижа // Директор школи. Україна. – 2005. – №6-7. – С.79-89
136. Мириманова М.С. Конфликтология: учебник для средних пед. учеб. заведений / Мириманова М.С. – М. : Издат. центр „Академия”, 2003. – 320 с.
137. Мириманова М.С. Толерантность как феномен индивидуальный и социальный [Монография] / М.С. Мириманова – М.: Прометей, 2004. – 256 с.
138. Миротворская И.В. Формирование толерантности у учащихся старших классов общеобразовательных школ в процессе правового образования: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Миротворская Ирина Валерьевна – Чебоксары, 2004. – 204 с.
139. Мисан В.О. Вступ до історії України: Підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Мисан Віктор Олександрович – К. : Генеза, 2006. – 184 с.
140. Міжнародний симпозіум викладачів історії „Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 рр.” / Сучасні підходи та матеріали для історичної освіти // Доба. Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти. – 2004. – №3. – С.47-48.

141. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. Навчальний посібник. 5-е видання, доповнене і перероблене / Неля Мойсеюк – К., 2007. – 656 с.
142. Моляко О. Функціональна модель формування полікультурної компетентності школярів / Оксана Моляко // Рідна школа. – 2005. – №6. – С.10-12.
143. Монтессори М. Антологія гуманної педагогіки / [сост. Богуславський М.В. Корнетов Г.Б.]. – М. : Издательський дом Ш.А. Амонашвили, Московський городської педагогічний університет, 1999. – 224 с.
144. Мубинова З.Ф. Педагогіка етнічності и толерантності: теорія, практика, проблеми / З.Ф. Мубинова. – Уфа, Видання Башкирського університету, 2000. – 136 с.
145. Мудрик А.В. Роль соціального оточення в формуванні особистості підлітка / Мудрик А.В. – М.: Знання, 1979. – С.19-34.
146. На шляхи к толерантному свідомості [отв. ред. А.Г. Асмолов]. – М. : Смысл, 2000. – 255 с.
147. Наукова сесія присвячена 175-річчю Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова: за версією і сприянням ректора університету В.П.Андрущенка: у двох книгах / упор.: Л.П.Вовк, О.С.Падалка. – К. : Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2010. – Книга друга. – 395 с.
148. Національна доктрина розвитку освіти, затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 року №347/2002. – Офіційний вісник України. – 2002. - №16. – С.11 – (нормативні директивні правові документи)
149. Національна програма „Діти України” / Затверджена Указом Президента України 18 січня 1996 року. – К. : Наукова думка, 1996. – 39 с. – (нормативні директивні правові документи).
150. Національна програма виховання дітей та молоді / [Бех І.Д., Алексєєнко Т.Ф., Балл Г.О., Докукін О.М., Єрмаков І.Г. та ін.] // Світ виховання. – 2004. – №4. – С.7-30. – (Нормативний документ МОН України).

151. Носенко Е.Л., Коврига Н.В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції / Е.Л. Носенко, Н.В. Коврига. – К. : Вища школа, 2003. – 126 с.
152. Омеляненко В.Л. Педагогіка: завдання і ситуації: Практикум. – 2-ге вид., випр. / В.Л.Омеляненко, А.І.Кузьмінський, Л.П.Вовк. – К. : Знання-Прес, 2006. – 423 с.
153. Паніна Н. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні / Наталія Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №4. – С.21-43.
154. Пастухова Е.Л. Формирование толерантности у учащихся общеобразовательных учреждений в процессе обучения истории: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Пастухова Елена Леонардовна – Москва, 2004. – 222 с.
155. Педагогический энциклопедический словарь / [Гл. ред. Б.М. Бим-Бад; ред.-кол.: М.М. Безруких, В.А.Болотов, Л.С.Глебова и др.]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2003. – 528 с.
156. Педагогічний ідеал крізь призму теорії моралі / О.В.Сухомлинська // Педагогіка і психологія. – 2008. - №1. – С.31-39.
157. Педагогічний словник / За редакцією дійсного члена АПН України Ярмаченка М.Д. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 516 с.
158. Пехота Е.Н. Технологический подход в образовании с позиций педагогики ненасилия и развития / Е.Н. Пехота // Науковий вісник Південного українського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського. – 1999. – Вип. 4. – С.33-38
159. Пироженко В. Наукова об'єктивність і національна свідомість: як вони співвідносяться в історичній освіті / В.Пироженко // Історія в школі. – 1998. – №9. – С.36-39.
160. Підласий І. Ідеали українського виховання / Іван Підласий // Рідна школа. – 2000. – №4. – С.6-13.
161. Підласий І.П. Діагностика та експертиза педагогічних проєктів: [Навч. посібник] / І.П. Підласий. – К., „Україна”, 1995. – 343 с.

162. Погодина А.А. Подготовка будущих педагогов к воспитанию толерантности у школьников: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Погодина Альбина Александровна – Ярославль, 2006. – 281 с.
163. Подалаяк Н.Г. Історія Середніх віків: Підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н.Г.Подалаяк – К. : Генеза, 2007. – 240 с.
164. Подласый И.П. Педагогика: в 3-х кн., кн. 3: Теория и технология воспитания: учеб. для студентов вузов, обучающихся по направлениям подгот. и специальностям в обл. „Образование и педагогика” / И.П. Подласый. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Гуманитар. Изд. Центр ВЛАДОС, 2007. – 463 с.
165. Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. Психологія вищої школи: Практикум: Навч. посіб. / Л.Г.Подоляк, В.І. Юрченко. – К. : Каравела, 2008. – 336 с.
166. Пометун О. Компетентнісний підхід у сучасній історичній освіті / Олена Пометун // Історія в школах України. – №6 – 2007 – С.3-12.
167. Пометун О.І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук. метод. посібн. / О.І. Пометун, Л.В. Пироженко. За ред. О.І. Пометун. – К. : Видавництво А.С.К., 2004. – 192 с.
168. Поппер К. Открытое общество и его враги / К. Поппер. – М. : Феникс, 1993. – т.1. – 329 с.
169. Права дитини: від витоків до сьогодні: Зб. текстів, метод. та ін форм. матеріалів: Метод. видання / [авт.-упор. Г.М.Лактіонова (кер.), Л.В.Пироженко, О.В.Сухомлинська, та ін.]. – К. : Либідь, 2002. – 280 с.
170. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5-12 класи. – К. : Ірпінь, 2005. – 142 с.
171. Психолого-педагогический словарь / [сост. Рапацевич Е.С.]. – Минск : Современное слово, 2006. – 927 с.
172. Ремньова А.Г. Виховання толерантної особистості учня у процесі вивчення історії засобами інтерактивних методів навчання /А.Г. Ремньова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.

Драгоманова : зб. наук. праць / [Ред. кол. Н.В.Гузій (відповідальний редактор) та ін.]. – Вип. 8 (18). – К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2008. – С.164-167 – (Серія 16. Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики):

173. Ремньова А.Г. Виховання толерантності в учнів у процесі вивчення історії / Анжеліка Ремньова // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2009. – №3. – С.50-54.

174. Ремньова А.Г. Сутність та характеристика толерантності в контексті сучасних проблем педагогіки / А.Г.Ремньова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : зб. наук. праць / [Ред. кол. Н.В.Гузій (відповідальний редактор) та ін.]. – Вип. 11 (21). – К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2010. – С.41-45. – (Серія 16. Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики).

175. Ремньова А.Г. Виховання міжконфесійної толерантності майбутнього вчителя історії / А.Г.Ремньова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : зб. наук. праць / [Ред. кол. Н.В.Гузій (відповідальний редактор) та ін.]. – Вип. 13(23). – К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2010. – С.80-84. – (Серія 16. Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики).

176. Ремньова А.Г. Роль вчителя історії у вихованні толерантності в учнів у загальноосвітніх навчальних закладах України / А.Г.Ремньова // Проблеми сучасної педагогічної освіти : зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2010. – Вип..27. – Ч.1. – С.200-207. – (Сер.: Педагогіка і психологія).

177. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К.Роджерс. – М., 1994. – 270 с.

178. Роджерс К. К науке о личности / К.Роджерс // История зарубежной психологии. – М.: МГУ, 1986. – С. 153-167.

179. Роджерс К. Несколько важных открытий / Роджерс К. // Вестник Московского университета. Серия 14. – 1990. – №2. – С.59-63.

180. Розанова С. Г. Воспитание толерантности в проектной деятельности учащихся / Розанова С.Г. // География. – 2005. - №3. – С.3-4.
181. Романець В.А. Історія психології Стародавнього світу і Середніх віків / Романець В.А. – К., 1983. – 420 с.
182. Романчук О. Соціальна толерантність як фактор суспільної свідомості / Ольга Романчук // Вища школа. – 2004. - №1. – С.87-91.
183. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1999. – 720 с. – (Мастера психологии).
184. Руденко Ю.Д. Основи сучасного українського виховання / Юрій Руденко; Науково-дослідний ін-т українознавства МОН України НПУ імені М.П.Драгоманова. – Київ : Видавництво імені Олени Теліги. – 2003. – 328 с.
185. Руденко Ю.Д. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність / Ю.Д.Руденко, О.Т.Губко; МАУП. – Київ, 2007. – 384 с.
186. Русова С.Ф. Націоналізація школи / Русова С. // Вибрані педагогічні твори. – К. : Освіта, 1996. – С.293-297
187. Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Руссо Ж.-Ж. – М. : Мысль, 1969. – 640 с.
188. Руссо Ж.-Ж. Эмиль или о воспитании / Руссо Ж.-Ж. // Хрестоматия по истории зарубежной школы и педагогики. – М., 1971. – С.334-337.
189. Садохин А.П. Толерантное сознание: сущность и особенности / А.П. Садохин // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): Сб. науч.-метод. ст. – 2-е изд. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО „МОДЭК”, 2003. – С. 20-31.
190. Свідерський Ю.Ю. Історія України. Підруч. для 7-го кл. / Ю.Ю.Свідерський, Т.В.Ладиченко, Н.Ю.Романишин. – К. : Грамота, 2007. – 272 с.
191. Селевко Г.К. Воспитательные технологии / Г.К.Селевко. – М. : НИИ школьных технологий, 2005. – 320 с.

192. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: учебное пособие / Селевко Г.К. – М. : Народное образование, 1988. – 256 с.
193. Сериков В.В. Личностно-ориентированное образование / Сериков В.В. // Педагогіка. – 1994. – №5. – С.16-21.
194. Сковорода Г. Пізнай в собі людину / Сковорода Григорій // Пер. М.Кашуба; Пер поезії В.Войтович. – Львів : Світ, 1995.– 528 с.
195. Скрябина О.Б. Педагогические условия формирования коммуникативной толерантности у старшеклассников: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.06 / Скрябина Ольга Борисовна – Кострома, 2000. – 214 с.
196. Словарь по этике / [под ред. А.А. Гусейнова, М.С. Кагана]. – [6-е издание]. – М. : Политиздат, 1989. – 447 с.
197. Словник іншомовних слів / [за ред. О.С.Мельничука]. – К.,1997. – 776 с.
198. Соколова В.В. Воспитание в духе мира, прав человека, демократии и толерантности: Учеб. пособие / Соколова Вера Владимировна / Волжский гос. инженерно-педагогический ин-т. – Нижний Новгород : ВГИПИ, 2000. – 104 с.
199. Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Шарова О.Д. Тренинг “Учимся толерантности“ // На пути к толерантному сознанию. Ответ. ред. А.Г.Асмолов.- М. : Смысл, 2000. – С.117-239.
200. Солодка А. Методика полікультурного виховання старшокласників у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу / Анжеліка Солодка // Рідна школа. – 2004. – №2. – С.27-29.
201. Соціальна педагогіка [підручник. 4-те вид. виправ. та доп. / за ред. проф. А.Й.Капської]. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 488 с.
202. Степанов П.В. Воспитание детей в духе толерантности / Степанов П.В. // Классный руководитель. – 2002. - №2. – С.18-20.
203. Степанов П.В. Педагогические условия формирования толерантности у школьников-подростков: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Степанов Павел Валентинович. – Волгоград, 2002. – 159 с.

204. Столяренко О. Традиції формування ціннісного ставлення до людини у виховних моделях соціуму / Олена Столяренко // Рідна школа. – 2005. – №6. – С.25-30.
205. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека: (советы воспитателям) / В.А.Сухомлинский. – К. : Радянська школа, 1975. – 235 с.
206. Сухомлинский В.А. Методы воспитания коллектива / В.А. Сухомлинский. – М. : Просвещение, 1981. – 192 с.
207. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка / В.О. Сухомлинський [підгот. тексту і вступ. стаття В.Ф. Шморгуна]. – К. : Радянська школа, 1978. – 263 с.
208. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям; Народження громадянина; Листи до сина / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори: в 5 т. Т.3 [редкол.: Дзевєрін О.Г. (голова), Грищенко М.М., Заволока С.П., Сухомлинська Г.І. [та ін.]. – К. : Радянська школа, 1977. – 670 с.
209. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5 т. Т.І Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості; Духовний світ школяра; Методика виховання колективу / В.О. Сухомлинський; [редкол.: Дзевєрін О.Г. (голова), Грищенко М.М., Заволока С.П., Сухомлинська Г.І. [та ін.]. – К.: Радянська школа, 1976. – 654 с.
210. Тертышная М.А. Описание занятий с подростками по проблеме толерантности / М.А. Тертышная // Классный руководитель. – №4. – 2005. – С.126-127
211. Тишков В.А. Образование и культура толерантности / Тишков В.А. // Высшее образование в России. – №3. – 2001. – С.150-152.
212. Тодоровцева Ю.В. Педагогіка толерантності: методичні рекомендації / Ю.В. Тодоровцева. – Одеса : СВД Черкасов М.П., 2004. – 90 с.
213. Тодорцева Ю. В. Формування толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки: Дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Тодорцева Юлія Вікторівна — Одеса, 2004. — 280 с.

214. Тойнби А.Дж. Цивілізація перед судом історії /А.Тойнби – М.: Рольф, 2001. – 592 с.
215. Толерантність міжконфесійних відносин: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. / Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України; Українська асоціація релігієзнавців; Запорізька держ. інженерна академія / А.М.Колодний (відп. ред.). – Запоріжжя : ЗДІА, 2008. – 140 с.
216. Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: матеріали засідання „Круглого столу” від 29 травня 2007 р., м. Житомир / Національний ін-т стратегічних досліджень; Житомирський ун-т ім. Івана Франка / П.Ю. Саух (ред.). – Житомир : ЖДУ ім. І.Франка, 2007. – 124 с.
217. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): Сб. науч.-метод. ст. – 2-е изд., стереотип. [Отв. ред. С.К.Бондырева]. – М. : Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО „МОДЭК”, 2003. – 368 с.
218. Толерантность / [Мчедлов М.П., Ойзерман Т.И., Кирилл (митрополит) и др.]: под ред. Мчедлова М.П. – М. : Республика, 2004. – 415 с.
219. Толстой Л.Н. Путь к жизни / Л.Н. Толстой. – М. : Республика, 1993. – 431 с.
220. Удод О. Деромантизація історії світових воєн ХХ ст.: методологічні аспекти / Олександр Удод // Історія в школах України. – 2005. – №1. – С.45-50.
221. Удод О. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства / Олександр Удод // Історія в школах України. – 2005. – №4. – С.40-45.
222. Уолцер М. Про толерантність / Майкл Уолцер / Пер. з англ. М. Лупішко. – Харків : Видавнича група „РА – Каравела”, 2003. – 148 с.
223. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии (продолжение) / К.Д.Ушинский // Избранные труды в 4-х кн. Кн. 4. – М. : Дрофа, 2005. – 541 с.

224. Ушинский К.Д. Наука и искусство воспитателя: [Сб. работ] / К.Д. Ушинский. – М. : Образование и бизнес, 1994. – 208 с.
225. Фаршатова Г.Р. Формирование основ межкультурной толерантности у учащихся в условиях социальных перемен: Дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Фаршатова Гульнара Рифовна. – Москва, 2005. – 150 с.
226. Философский энциклопедический словарь / глав. ред. Л.Ф. Ильичёв [и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 840 с.
227. Философский энциклопедический словарь / Ред.- сост. Е.Ф.Губский [и др.] – М. : Инфра, 1999. – 575 с.
228. Філософський словник [за ред. чл.-кор. АН СРСР, акад. УН УРСР Шинкарука В.І.]: Головна редакція УРЕ, 1986. – 796 с.
229. Франкл В. Человек в поисках смысла / Франкл В. – М.: Прогресс, 1990. – 360 с.
230. Фрейдер Р. Гуманистическая, трансперсональная и экзистенциальная психология. К.Роджерс, А.Маслоу и Р.Мэй / Фрейдер Роберт, Фрейдмен Джон. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2007. – 221 с. – (Университетская библиотека).
231. Френе С. Педагогические инварианты / Френе С. // Избр. пед. соч. – М., Владос, 1990. – С.265-302.
232. Цируль О.В. Формирование толерантности как фактор социализации личности: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Цируль Ольга Викторовна – Москва, 2005. – 214 с.
233. Шамшурин В.И. История идей и историческое сознание: Р.Дж.Коллингвуд и его последователи / В.И.Шамшурин // Вопросы философии. – 1996. – №5. – С.127-136.
234. Шапиро Д. Конфликт и общение: путеводитель по лабиринту регулирования конфликтов / Даниель Шапиро. – Кишинёв, Изд-во „АРС”. – 1997. – 564 с.

235. Шарден П. Феномен человека / Пьер Тейяр де Шарден / Пер. и примечания Н.А.Садовского // Электронный ресурс // www.psylib.ukrweb.org.ua/books/
236. Шаталов В.Ф. Педагогическая проза / В.Ф.Шаталов – Архангельськ : Северо-Зап. кн. изд-во, 1990. – 383 с.
237. Швейцер А. Культура и этика / А.Швейцер / Пер. Н.А.Захарченко и Г.В.Колшанского / Общая ред. и предисовие проф. В.А.Карпушина // Электронный ресурс // www.psylib.ukrweb.net/books/
238. Шевченко Г.П. Поэтический образ морали в искусстве: опыт нравственного воспитания старшеклассников / Г.П.Шевченко, Л.Л.Бутенко, А.И.Шкурин. – Луганск : Альма Матер, 2002. – 181 с.
239. Шевченко Г.П. Духовність та духовна культура особистості / Г.П.Шевченко / Формування духовної культури учнівської молоді: [монографія] / Г.П.Шевченко, О.С.Белих, Є.А.Зеленов, Т.А.Антоненко. – Луганськ : СНУ ім.. В.Даля , 2006. – 256 с.
240. Шеремет М. Розвиток критичного мислення старшокласників на уроках історії / Микола Шеремет // Рідна школа. – 2003. – №9. – С.29-32.
241. Шилборд Н.И. Политика и право. Учебное пособие / Н.И.Шилборд, А.С.Петрухин, В.Ф.Кривошеев – М. : Дрофа, 1995. – 416 с.
242. Шимановський М.М. Толерантність у викладанні історії в школі / Марк Шимановський // Шлях освіти. – 1997. – №3. – С.21-24.
243. Шихардина Т.Н. Толерантность как моральный компромисс / Шихардина Т.Н. // Толерантность в контексте многоукладности российской культуры: Тез. международ. науч. конф. (Екатеринбург, 29-30 мая 2001 г.) – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2001. – С.11-13
244. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологи мировой истории / В 2-х томах. Том 2: Всемирно-исторические перспективы / Освальд Шпенглер / Пер. с нем. и примечания И.И.Маханькова – М. : Мысль, 1998. – 606 с.

245. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды: проблемы возрастной и пед. психологии / Эльконин Д.Б.; [под ред. Д.Й.Фельдштейна]. – М., 1995. – 224 с.
246. Юдина О.И. Формирование этнической толерантности школьников-подростков: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Юдина Оксана Ивановна – Оренбург, 2008. – 271 с.
247. Якиманская И. С. Разработка технологии личностно-ориентированного обучения / И.С. Якиманская // Вопросы психологии. – 1995. – №2. – С.32-41
248. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Ясперс Карл. – М. : Республика, 1994. – 527 с. – (Мыслители XX века)
249. Ястребова Г. Європейське бачення викладання історії для формування критичного мислення і толерантності / Галина Ястребова, Лариса Ляшенко // Рідна школа. – 2006. – №2. – С. 24-26
250. Cristi R. Toleration, Reconciliation and philosophy // La tolerance aujourd'hui (Analyses philosophiques) / Cristi R. // Document de travail pour le XIX e Congres mondial de philosophiques (Moscow, 22-28 aug., 1993) Division de philosophie et d'Ethique UNESCO. – Paris, 1993. – pp.113-125
251. Gallagher C. History Teaching and the Promotion of Democratic Values and Tolerance. A handbook for teachers / Gallagher C. – Strasburg, 1996. – 56 pp.
252. History, Democratic Values and Tolerance in Europe: The Experience of countries in Democratic Transition. Council of Europe symposium, Sofia, October 1994. – 64 pp.

ДОДАТКИ

Додаток А.1

Анкета №1

Прізвище та ім'я учня _____

Клас та школа _____

Дата заповнення анкети _____

Шановний п'ятикласнику! Уважно прочитай запитання і обері один з варіантів відповіді на поставлене запитання. Якщо тобі буде щось незрозуміло, то звернись за допомогою до вчителя. Постарайся бути відвертим!

1. Якщо твій однокласник є представником іншої національності, чи зміг би ти з ним потоваришувати?

- а) ні, не зміг би, бо в нас постійно б виникали труднощі у спілкуванні;
- б) можливо я б з ним потоваришував;
- в) так, я зміг би з ним потоваришувати, бо національність для мене не має значення; головне, щоб він був добрим товаришем.

2. Якщо хтось з твоїх однокласників погано вдягнений, то:

- а) ти насміхаєшся з нього;
- б) тобі до цього байдуже;
- в) ти ставишся до нього з розумінням, тому що у нього в сім'ї складне матеріальне становище, і ти не даєш насміхатися над ним своїм однокласникам.

3. Якщо твій товариш тебе зрадив, то

- а) ти обов'язково помстишся йому за зраду;
- б) ти просто перестанеш з ним спілкуватися;
- в) ти спробуєш з ним порозумітися і, можливо, вибачиш його.

4. Якщо під час спілкування з друзями, ти не згоден з ким-небудь, то:

- а) ти не даєш йому говорити, бо він думає інакше, ніж ти;
- б) ти слухаєш його, але все одно залишаєшся при своїй думці;

в) ти уважно вислухаєш його, щоб зрозуміти і, якщо його думка виявиться переконливішою, то ти погодишся з ним.

5. Якщо на вулиці чи в іншому публічному місці ти побачив дитину-інваліда, то:

а) ти стараєшся на нього не дивитись, тому що тебе це травмує;

б) тобі байдуже до нього;

в) тебе це не відлякує, адже ти розумієш, що з кожною людиною може статися нещастя.

6. Ти вже знаєш, що в історії людства завжди відбувалися війни, які приносили людям багато горя і страждань. Для того, щоб не було більше війн,

а) ти вважаєш, що не можна нічого зробити, бо війни були і будуть завжди;

б) можливо і можна уникнути війн, але ти вважаєш, що тобі над цим поки ще рано замислюватися;

в) ти вважаєш, що кожна людина повинна замислитися над тим, чому відбуваються війни і прагнути уникати війн.

7. Якщо тобі вчитель або дорослий зробив зауваження, то:

а) тебе це ображає і ти не будеш його виконувати;

б) ти постараєшся спокійно відреагувати і можливо врахуєш, що тобі сказали дорослі;

в) ти обов'язково прислухаєшся до зауваження і постараєшся виправити те, що робиш не правильно.

8. Якщо твій однокласник запропонував тобі зробити щось погане (палити, прогуляти урок, взяти участь у бійці), то:

а) ти погодишся з ним, щоб не бути білою вороною серед інших;

б) ти залишишся осторонь і не підтримаєш його;

в) ти не погодишся з ним і поясниш своїм однокласникам, що це неправильно, і тому ти не бажаєш брати в цьому участь.

Обробка й аналіз результатів проводиться таким чином: за обрану відповідь **а)** нараховується один бал; за обрану відповідь **б)** – два бали; за відповідь **в)** – три бали. Бали підсумовуються і визначається рівень сформованості толерантності:

21-24 бали – високий рівень;

17-20 балів – середній рівень;

8-16 балів – низький рівень.

Додаток А.2

Методика «Індекс толерантності»

(Г.Солдатова, О.Кравцова, О.Хухлаєв, Л.Шайгерова)

Інструкція: Оцініть, будь ласка, наскільки Ви згодні або не згодні з наведеними твердженнями, і, відповідно, до цього поставте галочку або будь-який інший значок навпроти кожного твердження.

№	Твердження	Абсолютно не згоден	Не згоден	Швидше не згоден	Швидше згоден	Згоден	Повністю згоден
1.	У засобах масової інформації може бути представлена будь-яка думка						
2.	У змішаних шлюбах звичайно більше проблем, ніж у шлюбах між людьми однієї національності						
3.	Якщо друг зрадив, треба помститися йому						
4.	До кавказців стануть відноситися краще, якщо вони змінять свою поведінку						
5.	У суперечці може бути правильною тільки одна точка зору						
6.	Жебраки і бродяги самі винні у своїх проблемах						
7.	Нормально вважати, що твій народ кращий, ніж всі інші						
8.	З неохайними людьми неприємно спілкуватися						
9.	Навіть якщо у мене є своя думка, я готовий вислухати й інші точки зору						
10.	Всіх психічно хворих людей необхідно ізолювати від суспільства						
11.	Я готовий прийняти як члена своєї сім'ї людину будь-якої національності						
12.	Біженцям треба допомагати не більше, ніж всім іншим, оскільки у місцевих проблем не менше						
13.	Якщо хтось поступає зі мною грубо, я відповідаю тим же						
14.	Я хочу, щоб серед моїх друзів були люди різних національностей						
15.	Для наведення ладу в країні необхідна «сильна рука»						
16.	Приїжджі повинні мати ті ж права, що і місцеві жителі						
17.	Людина, яка думає не так, як я, викликає у мене роздратування						
18.	До деяких націй і народів важко добре відноситися						
19.	Безлад мене дуже дратує						
20.	Будь-які релігійні течії мають право на існування						
21.	Я можу представити чорношкіру людину своїм близьким другом						
22.	Я хотів би стати терпимішою людиною по відношенню до інших						

Додаток А.4

Анкета №3 для педагогів

Мета: визначити, як педагоги усвідомлюють зміст поняття толерантність (запитання 1, 2); з'ясувати ставлення вчителів до проблеми виховання толерантності в учнів (запитання 3, 6); визначити стан виховання толерантності як особистісної якості вихованців у загальноосвітніх навчальних закладах України (запитання 4, 5, 7).

1. Як Ви розумієте зміст поняття „толерантність”? Чи відомо Вам щонебудь про історію толерантності? _____

2. Як Ви вважаєте, якими якостями повинна володіти толерантна людина? _____

3. Як на Ваш погляд, чи є проблема виховання толерантності учнівської молоді актуальною проблемою сучасності? _____

4. Яким чином ви організуєте у своїй професійній діяльності виховання толерантності як особистісної якості вихованця? _____

5. Які на Вашу думку методи виховання толерантності є найбільш ефективними? Які з них ви використовуєте у своїй педагогічній практиці? _____

6. Як Ви вважаєте чи можливо виховувати толерантність у процесі вивчення історії? _____

7. Які труднощі у процесі виховання толерантності у Вас виникають? Що необхідно для їх подолання? _____

Додаток А.5

Тест діагностики поведінки у конфлікті (К.Томас)

Мета: визначити найбільш типові форми поведінки педагогів у конфліктних ситуаціях.

Інструкція: спробуйте уявити запропоновану ситуацію і вибрати з двох альтернатив найбільш типовий для Вас спосіб реагування. Над відповідями довго не задумуйтесь, бо немає правильних або неправильних, намагайтесь писати перше, що спаде на думку.

Тестові завдання

- 1) а) Іноді я надаю можливість іншим взяти на себе відповідальність за вирішення суперечливого питання;
б) перш ніж дискутувати з приводу того, з чим я не згоден, я намагаюся звернути увагу на те, з чим ми обидва погоджуємося.
- 2) а) Я прагну знайти компромісне рішення;
б) я намагаюся владнати все з урахуванням інтересів іншої людини і моїх власних.
3. а) Як правило, я вперто намагаюся досягти свого;
б) іноді я можу поступитися своїми інтересами задля інтересів іншої людини.
4. а) Я намагаюся знайти компромісне рішення;
б) я намагаюся не зачіпати почуття іншої людини;
5. а) Улагоджуючи суперечливу ситуацію, я постійно намагаюся знайти підтримку іншої людини;
б) я стараюся зробити все, щоб уникнути непотрібного напруження.
6. а) Я намагаюся уникнути неприємностей для себе;
б) я намагаюся досягти свого.
7. а) Я прагну відкласти вирішення суперечливого питання, щоб згодом вирішити його краще;
б) я вважаю можливим чимось поступитися, щоб досягти успіху в іншому.
8. а) Як правило, я намагаюся настирливо досягти свого;

- б) передусім я намагаюся визначити, у чому суть інтересів і суперечливих питань.
9. а) Думаю, що не завжди варто хвилюватися через суперечку, яка виникла;
б) я докладаю всіх зусиль, щоб досягти свого.
10. а) Я пробую знайти компромісне рішення;
б) я вперто прагну домогтися свого.
11. а) Насамперед, я прагну чітко визначити те, у чому суть усіх інтересів і суперечливих питань;
б) я намагаюся заспокоїти іншого і зберегти наші стосунки.
12. а) Я уникаю займати позицію, яка може викликати суперечку;
б) я даю можливість іншим у чомусь триматися своєї думки, якщо вони йдуть назустріч.
13. а) Я пропоную середню позицію;
б) я наполягаю, щоб усе було зроблено по-моєму.
14. а) Я висловлюю іншому свою точку зору і запитую про його думку;
б) я намагаюся проілюструвати іншому логіку і перевагу моїх поглядів.
15. а) Я намагаюся заспокоїти іншого і зберегти наші стосунки;
б) я намагаюся зробити все необхідне, щоб уникнути напруження.
16. а) Я намагаюся не зачіпати почуття інших людей;
б) я часто намагаюся переконати інших у перевазі моїх позицій.
17. а) Як правило, я наполегливо прагну досягнути свого;
б) я намагаюся зробити все, щоб уникнути непотрібної напруженості.
18. а) Якщо це робить іншого щасливим, я даю йому можливість наполягти на своєму;
б) я дозволяю іншому триматися своєї думки, якщо він йде мені назустріч.
19. а) Насамперед я намагаюся визначити, у чому суть усіх інтересів і суперечливих питань;
б) я намагаюся відкласти суперечливі питання, щоб згодом вирішити їх остаточно.
20. а) Я намагаюся негайно уникнути наших розбіжностей;

- б) я намагаюся знайти найкраще поєднання втрат і користі для нас обох.
21. а) Коли я веду переговори, намагаюся бути уважним до іншого;
б) завжди схильюся до відвертого обговорення проблеми.
22. а) Я намагаюся знайти позицію, середню між моєю і пропозицією іншої людини;
б) я відстоюю свою позицію.
23. а) Як правило, я стурбований тим, щоб задовольнити бажання кожного;
б) іноді я даю можливість іншим взяти на себе відповідальність за вирішення суперечливого питання.
24. а) Якщо позиція іншого йому уявляється дуже важливою, я намагаюся йти йому назустріч;
б) я намагаюся переконати іншого піти а компроміс.
25. а) Я прагну переконати іншого в правильності своїх міркувань;
б) ведучи переговори, я намагаюся бути уважним до аргументів інших.
26. а) Як правило, я пропоную і свою позицію;
б) я майже завжди прагну задовольнити інтереси кожного.
27. а) Я часто прагну уникати суперечок;
б) якщо це принесе іншій людині радість, я даю їй можливість відстоювати свою позицію.
28. а) Як правило, я наполегливо прагну домагатися свого;
б) улагоджуючи ситуацію, я прагну, як правило, знайти підтримку інших.
29. а) Я пропоную середню позицію;
б) думаю, що не завжди слід хвилюватися, якщо виникають суперечки.
30. а) Я намагаюся не зачіпати почуття іншого;
б) я завжди займаю таку позицію в суперечці, яка дає можливість обом домогтися успіху.

Обробка й аналіз результатів. За кожним з п'яти розділів опитувальника (суперництво, співпраця, компроміс, уникнення, пристосування) підрахуйте кількість відповідей, які збіглися з ключем (табл. 1). Отримані кількісні оцінки порівняйте між собою для виявлення найбільш

типової форми Вашої соціальної поведінки в ситуації конфлікту, тенденцію Ваших взаємин у складних умовах.

Таблиця 1.

Визначення форми поведінки людини в ситуації конфлікту

	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Пристосування
	-	-	-	а	б
	-	б	а	-	-
	а	-	-	-	б
	-	-	а	-	б
	-	а	-	б	-
	б	-	-	а	-
	-	-	б	а	-
	а	б	-	-	-
	б	-	-	а	-
	а	-	б	-	-
	-	а	-	-	б
	-	-	б	а	-
	б	-	а	-	-
	б	а	-	-	-
	-	-	-	б	а
	б	-	-	-	-
	а	-	-	б	-
	-	-	б	-	а
	-	а	-	а	-
	-	а	б	-	-
		б			а
	б	-	а	-	-
	-	а	-	б	-
	-	-	б	-	а
	а	-	-	-	б
	-	б	а	-	-
	-	-	-	а	б
	а	б	-	-	-
	-	-	а	б	-
	-	б	-	-	а

Додаток А.6

Тест «Комунікативна толерантність» (В.Бойко)

Інструкція. У Вас є нагода зробити екскурс у розмаїття людських стосунків. Із цією метою Вам пропонується оцінити себе в дев'яточ запропонованих нескладних ситуаціях взаємодії з іншими людьми. При відповіді важлива перша реакція. Пам'ятайте, що немає поганих або гарних відповідей. Відповідати треба, довго не роздумуючи і не пропускаючи питання.

До кожної ситуації наведено судження, які треба оцінити залежно від того, наскільки вони правильні щодо Вас особисто:

- 0 балів - зовсім неправильно;
- 1 бал – більш-менш правильно;
- 2 бали - правильно значною мірою;
- 3 бали - найправильніше.

Текст опитувальника

I. Перевірте себе, наскільки Ви здатні приймати чи не приймати індивідуальності людей, що зустрічаються Вам.

1. Повільні люди зазвичай діють мені на нерви.
  2. Мене дратують метушливі, непосидючі люди.
  3. Гучні дитячі ігри важко сприймаю.
  4. Оригінальні, нестандартні, яскраві особистості зазвичай діють на мене негативно.
  5. Бездоганна у всьому людина насторожила б мене.
- Всього: (підрахуйте кількість балів)*

II. Перевірте себе, чи немає у Вас тенденції оцінювати людей на основі власного «Я».

1. Мене звичайно виводить з рівноваги некмітливий співрозмовник.
  2. Мене дратують любителі поговорити.
  3. Мені обтяжлива розмова в поїзді або літаку з байдужим для мене попутником, якщо він сам виявив ініціативу.
  4. Мене б гнітили розмови випадкового попутника, що поступається мені за рівнем знань і культури.
  5. Мені важко знайти спільну мову з партнерами іншого інтелектуального рівня, ніж у мене.
- Всього: (підрахуйте кількість балів)*

III. Перевірте себе, наскільки категоричні або незмінні Ваші оцінки щодо людей навколо Вас.

1. Сучасна молодь викликає неприємні почуття своїм зовнішнім виглядом (зачіска, косметика, одяг).

2. Так звані «нові українці» звичайно справляють неприємне враження або безкультур'ям, або рвацтвом.

3. Представники деяких національностей у моєму оточенні відверто несимпатичні мені.

4. Є тип чоловіків (жінок), який я не терплю.

5. Терпіти не можу ділових партнерів з низьким професійним рівнем.

Всього: (підрахуйте кількість балів)

IV. Перевірте себе, якою мірою Ви вмієте приховувати або згладжувати неприємні враження при зіткненні з некоммунікбельними якостями людей.

1. Вважаю, що на брутальність треба відповідати тим самим.

2. Мені важко приховати, якщо людина чимось неприємна.

3. Мене дратують люди, які прагнуть у суперечці настояти на своєму.

4. Мені неприємні самовпевнені люди.

5. Звичайно мені важко втриматися від зауваження на адресу розгніваної або знервованої людини, яка штовхається в транспорті.

Всього: (підрахуйте кількість балів)

V. Перевірте себе, чи є у Вас схильність переробляти і перевиховувати партнера.

1. Я маю звичку повчати інших.

2. Невиховані люди обурюють мене.

3. Я часто ловлю себе на тому, що намагаюся виховувати когось.

4. Я за звичкою постійно роблю кому-небудь зауваження.

5. Я люблю командувати близькими.

Всього: (підрахуйте кількість балів)

VI. Перевірте себе, якою мірою Ви схильні пристосовувати партнерів під себе, робити їх зручними.

1. Мене дратують люди похилого віку, коли вони в годину пік з'являються в міському транспорті або в магазинах.

2. Жити в номері готелю зі сторонньою людиною для мене просто катування.

3. Коли партнер не погоджується в чомусь з моєю правильною позицією, то це звичайно дратує мене.

4. Я виявляю нетерплячість, коли мені заперечують.

5. Мене дратує, якщо партнер робить щось по-своєму, не так, як мені того хочеться.

Всього: (підрахуйте кількість балів)

VII. Перевірте себе, чи властива Вам така тенденція поведінки.

1. Звичайно я сподіваюся, що моїм кривдникам дістанеться по заслугах.
2. Мені часто дорікають у буркотливості.
3. Я довго пам'ятаю образи, заподіяні мені тими, кого я ціную або поважаю.
4. Не можна прощати товаришам по службі (навчанні) безтактні жарти.
5. Якщо діловий партнер ненавмисно зачепить моє самолюбство, то я на нього ображуся.

Всього: (підрахуйте кількість балів)

VIII. Перевірте себе, якою мірою Ви терпимі до дискомфортних станів людей, що навколо.

1. Я осуджую людей, які бідкаються іншим.
2. Внутрішньо я не схвалюю колег (приятелів), які при нагоді розповідають про свої хвороби.
3. Я намагаюся уникати розмови, коли хтось починає скаржитися на своє сімейне життя.
4. Звичайно я без особливої уваги вислуховую сповіді друзів (подруг).
5. Іноді мені подобається подратувати кого-небудь з рідних і друзів

Всього: (підрахуйте кількість балів)

IX. Перевірте себе, які Ваші адаптаційні здібності у взаємодії з людьми.

1. Звичайно мені важко йти на поступки партнерам.
2. Мені важко жити у злагоді з людьми, у яких поганий характер.
3. Зазвичай мені важко пристосуватися до нових партнерів по спільній роботі.
4. Я уникаю підтримувати стосунки з дещо дивними людьми.
5. Звичайно я принципово наполягаю на своєму, навіть якщо розумію, що партнер має рацію.

Всього: (підрахуйте кількість балів)

Обробка і аналіз результатів

Отже, Ви ознайомилися з деякими поведінковими ознаками, що свідчать про низький рівень загальної комунікативної толерантності. Підрахуйте суму балів, отриманих Вами за всіма ознаками, і зробіть висновок: чим більше балів, тим нижчим є рівень Вашої комунікативної толерантності. Максимальна кількість балів, яку можна мати 135, свідчить про абсолютну нетерпимість до людей навколо Вас, що хтозна чи можливо для нормальної особистості. Так само неймовірно одержати нуль балів свідчення терпимості до всіх типів партнерів у будь-яких ситуаціях. У середньому, за даними автора методики, опитані набирають: керівники

медичних установ і підрозділів 40 балів, медсестри 43 бали, вихователі 31 бал.

Порівняйте свої дані з наведеними і зробіть висновок про свою комунікативну толерантність. Зверніть увагу на те, за якими з 9 запропонованих вище поведінкових ознак у Вас високі сумарні оцінки (тут можливий інтервал від 0 до 15 балів). Чим більше балів за конкретною ознакою, тим менше Ви терпимі до людей у цьому аспекті взаємин з ними. Навпаки, чим менші Ваші оцінки за тією або іншою поведінковою ознакою, тим вищим є рівень загальної комунікативної толерантності за цим аспектом стосунків з партнерами. Звичайно, отримані дані дають змогу помітити лише деякі основні тенденції, властиві Вашій взаємодії з партнерами. У безпосередньому, живому спілкуванні особистість виявляється яскравіше і різноманітніше.

Додаток Б.1

Педагогічний лекторій для вчителів історії

Тема 1. Сутність та характеристика толерантності в контексті сучасних проблем педагогіки.

Мета: розкрити сутність поняття „толерантність”; ознайомити з сучасними поглядами на історію виникнення і розвитку ідей толерантності; розглянути проблему виховання толерантності у контексті сучасних проблем педагогіки.

План:

1. Толерантність як загальнолюдська цінність. Історія виникнення і розвитку ідей толерантності.
2. Характеристика толерантності в контексті сучасних проблем педагогіки
3. Толерантність як інтегративна якість особистості.

Рекомендована література: Асмолов А.Г. Толерантность: от утопии – к реальности / А.Г. Асмолов // На пути к толерантному сознанию. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.; Гершунский Б.С. Толерантность в системе ценностно-целевых приоритетов образования / Б.С. Гершунский // Педагогика. – 2002. - №7. – С.3-12; Грива О.А. Толерантність молоді в полікультурному середовищі: [Монографія] / Грива Ольга Анатоліївна. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 2007. – 275 с.; Декларація принципів толерантності / [Проголошена та підписана 16 листопада 1995 р.]. – Париж: ООН, 1996. – 16 с.; Клепцова Е.Ю. Психология и педагогика толерантности: Учебное пособие для слушателей системы дополнительного профессионального педагогического образования / Е.Ю.Клепцова – М.: Академический Проспект, 2004. – 176 с.; Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В. Лекторский // Вопросы философии. - №11. – 1997. – С.46-54; Степанов П.В. Воспитание детей в духе толерантности / Степанов П.В. // Классный руководитель. – 2002. - №2. – С.18-20; Тодоровцева Ю.В. Педагогіка толерантності: методичні

рекомендації / Ю.В. Тодоровцева. – Одесса: СВД Черкасов М.П., 2004. – 90 с.; Швачко О. Толерантність як соціальна цінність / О.Швачко // Практична психологія. – 2000. - №5. – С.5-7.

Тема 2. Формування толерантного простору в навчальних закладах – запорука ефективності навчально-виховного процесу.

Мета: ознайомити з принципами, завданнями та засобами організації навчально-виховного процесу на ідеях толерантності; пояснити важливість та необхідність толерантної взаємодії вихователів та вихованців.

План.

1. Особливості формування толерантного простору в загальноосвітніх навчальних закладах.
2. Толерантне спілкування – основа толерантної взаємодії у педагогічному колективі.

Рекомендована література: Аджиева Е.М. Педагогические подходы к воспитанию толерантности / Е.М. Аджиева // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): Сб. науч.-метод. ст. – 2-е изд. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО „МОДЭК”, 2003. – С. 216-223.; Безпальча Р. Шляхи мирного розв’язання конфліктів у школі / Р.Безпальча. – К., 2002. – 215 с.; Бех І.Д. Особистісно-зорієнтоване виховання: Науково-методичний посібник / І.Д.Бех – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.; Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других / В.В. Бойко. – М.: Информационно-издательский дом „Филинь” – 1996. – 472 с.; Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении: книга для учителя / В.А. Кан-Калик. – М.: Просвещение, 1987. – 190 с.; Кононко О.Л. Проблема толерантності в контексті особистісно орієнтованої моделі спілкування / О.Л.Кононко // Педагогіка толерантності. – 1998. - №1. – С. 5-10.; Матієнко О. Виховання толерантності починається з учителя / О. Матієнко / Рідна школа. – 2005. - №6. – С.29-32.

Тема 3. Виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії.

Мета: розкрити особливості виховання толерантності у молодших підлітків; визначити основні напрямки та особливості виховання толерантності в учнів у процесі вивчення історії; ознайомити з методичними рекомендаціями по вихованню толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії.

План.

1. Особливості виховання толерантності як інтегративної якості особистості у молодших підлітків загальноосвітніх навчальних закладів.
2. Основні напрямки та методи виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії. (Методичні рекомендації)

Рекомендована література: Бех І.Д. Виховання особистості: Підручник / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.: іл.; Галлагер К. Викладання історії в контексті сприяння демократичним цінностям і терпимості: Посібник для вчителів / К. Галлагер. – К.: Вид-во „Право”, 1998. – 47 с.; Міжнародний симпозіум викладачів історії „Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 рр.” / Сучасні підходи та матеріали для історичної освіти // Доба. Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти. – 2004. - №3. – С.47-48.; Удод О. Деромантизація історії світових воєн ХХ ст. / О. Удод // Історія в школах України. – 2005. - №1. – С.45-50.; Удод О. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства / О. Удод // Історія в школах України. – 2005. - №4. – С.40-45; Шеремет М. Розвиток критичного мислення старшокласників на уроках історії / М. Шеремет // Рідна школа. – 2003. - №9. – С.29-32; Шимановський М. Толерантність у викладанні історії в школі / М. Шимановський // Шлях освіти. – 1997. - №3. – С.21-24; Ястребова Г., Ляшенко Л. Європейське бачення викладання історії для формування критичного мислення і толерантності / Г. Ястребова, Л. Ляшенко // Рідна школа. – 2006. – №2. – С. 24-26.

Додаток Б.2

Година спілкування для вихованців 5-7-х класів

„Що таке толерантність?”

Мета:

- з'ясувати, що означає поняття “толерантність” та необхідність виховання цієї риси у сучасної людини;
- розвивати вміння спілкуватися з повагою один до одного, захищати свою точку зору;
- виховувати толерантне ставлення до співрозмовників, почуття колективізму і значимості кожного у колективі.

Обладнання: плакат “Толерантність”, аркуші паперу А1, ножиці, кольоровий папір, клей, фломастери.

Хід виховної години:

I. Організаційний момент. Рефлексивний аналіз. Учні сідають групами по 4 чол., парами одна проти одної. Вчитель оголошує тему виховної години і пропонує учням на чистому аркуші паперу записати слова, які у них асоціюються зі словом “толерантність”.

- Чи хотілось би вам більше дізнатись про зміст цього поняття?

Учитель пропонує послухати спочатку коротку історію.

“Історія про рай та пекло”

Якось один іудейський мудрець звернувся до Господа з проханням показати йому рай та пекло. Господь погодився і відвів мудреця до великої кімнати, посеред якої стояв казан з їжею, а навколо нього ходили і плакали голодні та нещасні люди. Вони страждали, бо не могли поїсти, хоча в руках у них були ложки. Але ручки цих ложок були дуже довгі - довші за руки.

“Так, це справді пекло”, - сказав мудрець. Тоді Господь відвів мудреця до іншої кімнати, що була точнісінько така, як перша. Посеред цієї кімнати стояв такий самий казан з їжею, а люди, що були в кімнаті, тримали точнісінько такі самі ложки. Але люди ці були ситі, щасливі й веселі, тому що годували один одного.

“Так це ж рай!” – вигукнув мудрець.

Запитання для обговорення:

- Що відрізняло людей в одній кімнаті від тих, що були в іншій?
- Що зробили щасливі люди і були в змозі зробити нещасні?
- Що допомогло людям у раю бути щасливими?

Вчитель підводить підсумки і підкреслює, як важливо вміти людям домовлятися.

II. Основна частина.

План

1. Вчимося розуміти та поважати інших.

Учитель роздає учням аркуші з малюнком (по одному на групу), на якому зображено цифру шість. Але одна пара учнів бачить перед собою шість, а та, що сидить навпроти, бачить цифру дев'ять. Учитель пропонує уявити, яким буде діалог між учнями, що сидять навпроти одного.

Мабуть цей діалог звучатиме приблизно так:

А: Це шість.

Б: Це дев'ять.

А: Та ні, це шістка.

Б: Яка це шістка, коли це дев'ятка.

А: Це найсправжнісінька шістка..

Б: Ти щось плутаєш. Це справжня дев'ятка.

А: Ти що не при своєму розумі? Дивишся і не бачиш?

Б: Це тобі треба лікуватися!

Тобто небажання зрозуміти іншого, впевненість, що ваша думка єдино правильна, невміння зняти свої “стереотипні окуляри” – найкоротший шлях до непорозуміння, а часто й до виникнення конфлікту.

Отже, якщо ви прагнете продуктивного спілкування, необхідно поводитися так, аби не ображати партнера, поважати точку зору іншого та його особистість, незалежно від соціального статусу, національності, індивідуальних особливостей, уподобань тощо.

Таке спілкування називається толерантним.

2. Хто така толерантна людина?

1-й учень: Поняття толерантності вперше почали вживати у XVIII ст. У своєму “Трактаті про віротерпимість” видатний французький письменник і філософ Вольтер писав: “Безумством є переконання, що всі люди мають однаково думати про певні предмети.”

Розуміння толерантності не однакове в різних культурах, тому що залежить від історичного досвіду народів. У англійців толерантність розуміють як готовність і здатність без протесту сприймати іншу особистість, у французів – як свободу іншого, його думок, поведінки, політичних та релігійних поглядів. У китайців бути толерантним означає великодушно і щиросердно ставитися до інших. В арабському світі толерантність – це вміння вибачати, терпимість, співчутливість, а в персидському – ще й здатність до примирення.

У наш час толерантність розуміють як повагу і визнання рівності, відмову від домінування та примусу, визнання права інших на власні думки та погляди. Отже, толерантність перш за все має на меті прийняття інших такими, якими вони є, і взаємодію з ними на основі згоди.

2-й учень: Поділ людей на толерантних або інтолерантних є досить умовним. Кожна людина в своєму житті здійснює як толерантні так і інтолерантні вчинки. Але здатність поводитися толерантно може стати особистісною рисою, а відтак забезпечити успіх у спілкуванні. Толерантні люди більше знають про свої недоліки та переваги. Вони критично ставляться до себе і не прагнуть у всіх бідах звинувачувати інших. Вони не перекладають власної відповідальності на інших. Толерантна людина не ділить світ на два кольори – чорний та білий. Вона не акцентує на розбіжностях між “своїми” та “чужими”, а тому готова вислухати й зрозуміти інші точки зору.

Почуття гумору й здатність посміятися над своїми слабкими сторонами – особлива риса толерантної людини. У того, хто здатний до цього, менша потреба домінувати та зверхньо ставитись до інших.

Отже, толерантна особистість знає і правильно оцінює себе, її добре ставлення до себе співіснує з позитивним і доброзичливим ставленням до інших.

3. *Складання плакатів толерантності та їх захист.*

Вчитель пропонує кожній групі учнів скласти свій плакат, де будуть вказані основні ознаки толерантності, доповнити його малюнками. Тобто зробити цікавим та яскравим (8-10 хв.). Потім представник кожної групи покаже свій плакат та прокоментує. Після обговорення в групах вчитель показує учням заздалегідь заготовлений свій плакат. Обговорення можна доповнити такими запитаннями:

- Як співвідноситься толерантність та принциповість?
- Як співвідноситься толерантність та категоричність?
- Навіщо потрібна толерантність?
- Чи сприяє толерантність поліпшенню атмосфери у колективі?

4. *Підсумкова рольова гра.*

Вчитель поділяє клас на дві великі групи і оголошує завдання.

Завдання №1

“Уявіть себе психологом. До вас на прийом завітав підліток. Він скаржиться на те, що його не дуже поважають друзі, вважають його надто категоричним, хоча він сам себе вважає принциповою і порядною людиною. У нього дуже складні стосунки з батьками, вони зовсім не розуміють його потреб та бажань, не дають грошей, щоб ходити з друзями в бар чи на дискотеку і навіть вдома, коли він голосно слухає музику, роблять йому зауваження. Що б ви порадили такому клієнту?”

Завдання №2

“Уявіть себе радником чи міністром, який присутній на засіданні представників різних держав. Частина країн підтримує одну найбільшу і найвпливовішу країну, а інша частина —другу, не менш впливовішу та сильну країну. Протистояння загострюється, адже ці два блоки країн по різному ставляться до демократії в своїх країнах; у них зовсім різні економічні засади в суспільстві, і, головне, що кожна з двох найвпливовіших країн мріє про повне встановлення своєї влади на всій планеті. Представники та радники зайшли в глухий кут і не можуть вирішити важливі питання конференції, адже жодна з країн не хоче йти на компроміс.

З якою промовою ви б виступили на цій конференції?”

Учні обговорюють в мінігрупах ситуації та варіанти виходу з них, а потім пропонують свої варіанти на загальне обговорення.

III. Підсумки. Рефлексія.

- Яку тему ми розглянули на сьогоднішній виховній годині?
- Що ви дізнались нового?
- Над чим замислились?
- Чи можна виховати в собі толерантність?
- Навіщо сучасній людині бути толерантною?

Вчитель підводить підсумки і дякує учням за активну участь.

Додаток В.1

Глосарій

Методичні рекомендації щодо роботи над глосарієм

Даний словник включає більше тридцяти термінів, які пояснюють, доповнюють, розширюють знання про поняття толерантності. Словник розрахований на три роки, тобто ми рекомендуємо вчителям історії на своїх уроках у 5-7-х класах поступово ввести в обіг учнів ці терміни, роз'яснюючи їх під час вивчення певних тем (посилання на ці теми надані в методичних рекомендаціях); записати з учнями визначення цих понять у словнички (в зошитах з історії або окремих зошитах). Перевірку на усвідомлення понять здійснювати під час уроків на закріплення певних тем, а також бажано провести двічі на рік словниковий диктант по цим поняттям, що дасть змогу вчителю та нам перевірити процес засвоєння нових слів, пов'язаних з поняттям толерантності

Батьківщина – країна, в якій людина народилася, громадянином якої людина є.

Взаємодія – погоджена дія між ким-небудь або чим-небудь.

Взаємодопомога – допомога, яку взаємодіючі сторони надають один одному.

Взаємоповага – повага один до одного.

Взаєморозуміння – розуміння однією стороною позиції іншої сторони; взаємне розуміння і згода.

Громадянин – особа, що належить до постійного населення будь-якої держави, користується її правами і виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави.

Дискримінація – обмеження або позбавлення прав окремих груп населення за прикметами расової або національної приналежності, соціального походження, політичних поглядів, статі тощо.

Добродійність – діяльність, спрямована на надання допомоги тому, хто її потребує.

Доброзичливість – прихильне ставлення, в основі якого лежить бажання добра для ближнього.

Доброта – чуйне, дружнє ставлення для людей; привітність, ласка, прихильність; якість, яка сприймається у всій поведінці людини.

Загальнолюдські цінності – цінності, які мають значення для збереження і розвитку людства на різних етапах його існування і є основою для співпраці та взаєморозуміння між людьми.

Звичай – загальноприйнятий порядок, правила, які здавна існують у житті народу, наприклад, порядок відзначення яких-небудь подій, свят.

Індивідуальність – сукупність індивідуальних властивостей, характерних ознак і рис людини, що утворюють її своєрідність, відмінність від інших людей.

Компроміс – згода, порозуміння, досягнуті шляхом взаємних поступок; пристосування до обставин, пов'язане з відмовою від особистих переконань.

Конвенція – угода, міжнародний договір з певних питань.

Конфлікт – зіткнення протилежних інтересів, уподобань, цілей, поглядів тощо окремих людей, соціальних груп, націй, держав; прояв неузгодженості інтересів; незгода між двома та більше сторонами, коли кожна з них намагається зробити так, щоб було прийнято саме її позицію, і стати на заваді іншій стороні чинити те саме.

Культура – (від лат. cultura – виховання, освіта, розвиток, шанування) сукупність традицій, правил поведінки, моральних і естетичних цінностей, створених людством протягом його історії.

Культура спілкування – рівень спілкування, що ґрунтується на освіченості, вихованості, взаємній повазі.

Людяність – риса характеру, яка виявляється в щирому, доброзичливому, гуманному ставленні людини до іншої людини.

Милосердя – співчутливе, доброзичливе ставлення до іншого, готовність до добрих вчинків та самі вчинки.

Нація – конкретно-історична форма спільності людей, об'єднаних єдиною мовою і територією, певними рисами культури, характеру.

Особистість – людина зі своїми індивідуальними особливостями, котра пізнає і перетворює навколишній світ і займає певне місце серед інших людей в суспільстві.

Партнерство – характеристика взаємовідносин; узгоджені і злагоджені дії учасників спільної справи, основані на взаємній вигоді та рівноправності.

Повага – позитивне ставлення до людини з боку оточення, що ґрунтується на визнанні її чеснот.

Подібність між людьми – якість, яка полягає у приналежності кожного з нас до людського роду – окремої складової природи.

Рівність – категорія, у відповідності з якою забезпечується однакове соціальне положення людей, які належать до різних соціальних і етнічних груп; рівне становище людей у суспільстві, що виражається в однаковому ставленні до засобів виробництва і в користуванні тими самими політичними та громадянськими правами.

Різниця між людьми – сукупність особливостей – людських якостей, котрі характеризують кожну людину, як самобутню людську істоту і можуть бути співвіднесені з такими моментами, як: місце народження та місце теперішнього мешкання, стать, вік, фізичні характеристики, національність, релігія, життєвий рівень, професійна діяльність; любов до того чи іншого типу музики; членство в тій чи іншій організації тощо.

Співробітництво – взаємодія, яка передбачає забезпечення рівноваги між власними інтересами та інтересами партнера.

Спілкування – процес обміну інформацією і взаємодії між людьми.

Справедливість – правильне, об'єктивне, неупереджене ставлення до кого-небудь, чого-небудь; людські відносини, дії, вчинки, які відповідають морально-етичним і правовим нормам.

Стереотип – стійкий, спрощений образ соціального об'єкта, тенденція до наділення подібними характеристиками усіх членів однієї соціальної

групи; негативні установки по відношенню до чужих груп в умовах дефіциту інформації.

Толерантність – вміння людини поважно, невороже ставитися до точки зору інших, до позицій, що відрізняються від власної думки; терпимість до чужого способу життя, поведінки, почуттів, вірувань тощо.

Традиції – досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки, що склалися історично і передаються з покоління в покоління.

Упередження – негативна, несправедлива думка, яка складена щодо кого-небудь, чого-небудь наперед та пов'язане з нею відповідне ставлення; судження особистості про іншу людину, групу людей чи націю за відсутності реальних та конкретних знань про них.

Додаток В.2

Методичні рекомендації з виховання толерантності в учнів 5-х класів у процесі вивчення історії

Курс *Вступ до історії України* у 5 класі формує лише початкові уявлення про історію як науку та про історію України як складову світової історії. Мета, зміст, основні засади курсу подані у програмі. Одна з головних засад курсу – послідовне втілення загальнолюдських цінностей. Саме у цьому напрямку ми працювали над методичними рекомендаціями з виховання толерантної особистості учнів у 5-х класах. Ми врахували вікові особливості п'ятикласників і пропонуємо звернути увагу, в першу чергу, на словник нових термінів (**глосарій**), який учні можуть засвоїти під час уроків історії. Якщо учні експериментального класу до кінця навчального року зможуть усвідомити і засвоїти хоча б 15-20 термінів з даного глосарію, то це буде вже певним кроком на шляху до формування толерантної особистості підлітків.

Як і коли ми можемо ознайомити учнів з цими словами, вивчити і закріпити їх? Саме в цьому полягає завдання наших методичних рекомендацій.

Перша тема „Вступ. Історія України – складова всесвітньої історії” дає нам змогу вивчити і усвідомити поняття **Батьківщина**. Учні вже познайомилися з ним у молодших класах, тому вчителю залишається лише нагадати їм про нього. В нашому словнику є поняття **загальнолюдські цінності**. Ми вважаємо, що буде доречним саме під час першого уроку ознайомити учнів з цим терміном і записати його у зошити чи словничок.

З поняттями **культура, звичаї, традиції** ми рекомендуємо ознайомити учнів під час вивчення тем, пов'язаних з культурою різних періодів в історії України. Наприклад, в темі „Пам'ятки минулого”; у темах, присвячених українській культурі (п.10. „Скарби нетлінні”; п.17. „Коли мовчали гармати”). Закріпити ці поняття дозволять такі теми, як „Початок відродження” (п.18); „Зростання українського визвольного руху” (п.19);

„Велети духу” (п.20); „Україна в 60-80-х роках” (п.24). Слід зазначити, що з поняттями **звичаї** і **традиції** п’ятикласники також знайомляться на уроках етики (тема „Якими є правила життя людей у суспільстві”), тому буде логічним у другому семестрі включити ці поняття у словниковий диктант для перевірки їх засвоєння.

Ми вважаємо, що тема „Зростання українського визвольного руху” (п.19) є дуже непростою для засвоєння учнями 5-го класу і тому буде доречним ввести поняття **нація** і пояснити учням, що національно-визвольний рух у ХІХ столітті на українських землях був пов’язаний з формуванням єдиної української нації. Також у цій темі можна познайомити з поняттям **дискримінація**, розповідаючи учням про утиски українців зі сторони Російської та Австрійської імперій, оскільки українці ще не мали власної держави.

У темі „Національно-культурне життя другої половини ХІХ – початку ХХ століття” п’ятикласники вперше знайомляться з поняттям **меценатство** і діяльністю українських меценатів Яхненків, Симиренків, Терещенків, Ханенків. Ми вважаємо, що доречним саме в цій темі буде ввести поняття **добродійність**. Слід нагадати учням, що на уроці етики (Урок 2. Як розрізняти добро і зло) вони вже знайомились з цим поняттям, тому слід лише його пригадати.

На жаль, у 5-му класі учні ще не знайомі з поняттям **толерантність** (з ним вони знайомляться на уроці етики у 6 класі на початку другого семестру). Радимо вчителю історії ознайомити учнів з цим терміном під час вивчення теми „Княжа Русь – Україна”, хоча цей період історії нашої держави має мало прикладів толерантності. Але такі приклади все ж таки є: княгиня Ольга змогла побудувати стосунки з візантійським імператором на засадах **взаємоповаги** і **взаєморозуміння** (п.6. Перші князі); князь Володимир Великий запровадив єдину релігію у давньоруській державі – християнство, а це сприяло не тільки об’єднанню держави, але й поступово вносило у свідомість людей нові правила життя згідно з Божими законами (Десять

заповідей). Це змушувало їх бути не тільки більш покірними, але й толерантними (п.7). Яскравим прикладом мудрого і толерантного правителя є Володимир Мономах, який зумів припинити міжкнязівські чвари, що дало змогу жителям Київської Русі прожити 13 років у мирі. Слід обов'язково ознайомити учнів з Мономаховим повчанням (п.8), яке закликала до миру і взаєморозуміння між київськими князями. Водночас можна ввести поняття **конфлікт**, яке допоможе зрозуміти чому Київська Русь переживала лихі часи у XII – XIII ст. і була підкорена монголо-татарами. Один з найяскравіших діячів української історії князь Данило Галицький задля миру і спокою в своїй державі зважився на поїздку у Золоту Орду і зумів домовитися з ханом Батисем про мир (п.9. Оповідання „Подорож князя Данила в Орду”). Тут варто ознайомити учнів з поняттям **компроміс**, пояснити його позитивну роль у зовнішньополітичних стосунках держав.

Отже, ми вважаємо, що п'ятикласників можна ознайомити з поняттям **толерантність** під час вивчення теми „Княжа Русь-Україна”, пояснити цей термін і навести приклади вияву толерантності у таких державних діячів, як княгиня Ольга, князі Володимир Великий, Володимир Мономах, Данило Галицький.

Велике значення для усвідомлення таких загальнолюдських цінностей, як демократія, **співробітництво, партнерство, повага, рівність** має останній розділ *Вступу до історії України* „Україна сучасна”. Радимо використати матеріал уроку (п.25. В Україні незалежній...) для того, щоб закріпити поняття **Батьківщина, нація, громадянин** і донести до свідомості учнів, що за Конституцією в демократичній державі люди мають рівні права, поважають один одного, а стосунки з іншими державами Україна будує на засадах миру, **справедливості, взаєморозуміння і взаємоповаги**. Логічним завершенням вивчення нових термінів з глосарію міг би стати словниковий диктант під час підсумкового уроку цього курсу.

Додаток В.3

Методичні рекомендації з виховання толерантності в учнів 6-х класів у процесі вивчення історії

Зміст історичного матеріалу курсу історії стародавнього світу, як і взагалі всього курсу історії, побудовано на системі таких загальнолюдських і громадянських цінностей, як гуманізм, Батьківщина, права і свободи людини, держава, громадянин тощо. Це дозволяє нам знайти відповідні приклади і виховні моменти в цьому курсі, пов'язані з вихованням толерантності. Наше завдання – допомогти вчителю історії в експериментальних класах у процесі вивчення курсу історії стародавнього світу ознайомити шестикласників з термінами, поданими у нашому **глосарію** і закріпити ці поняття на конкретних історичних прикладах. Якщо учні експериментального класу до кінця навчального року зможуть усвідомити і засвоїти хоча б 15-20 термінів з наданого глосарію, то це буде вже певним кроком на шляху до формування толерантної особистості вихованців.

У першій темі курсу бажано повторити поняття **Батьківщина**, повідомивши учням, що в цьому році вони будуть вивчати історію стародавнього світу, яка є складовою всесвітньої історії, але декілька уроків будуть присвячені історії України у найдавніший період. У першому розділі „Життя людей за первісних часів” учні стикаються з поняттям **культура**, яке є в нашому глосарії. Слід нагадати учням, як ми розуміємо це поняття, і записати його у словничок. У темі „Культура та вірування людей за первісних часів” рекомендуємо ознайомити шестикласників з поняттями **звичаї** і **традиції**. Закріплювати ці поняття можна в темах, присвячених культурі різних народів стародавнього світу. Поступово, саме в цих темах, бажано ввести і закріпити поняття **загальнолюдські цінності**, оскільки воно є стрижнем, що поєднує людей на основі співпраці та взаєморозуміння.

Вивчаючи тему про жорстоку військову державу Ассирію, рекомендуємо ознайомити учнів з поняттям **дискримінація** і пояснити, що захоплені Ассирією народи пригнічувались і позбавлялись усіляких прав.

Поняття **взаєморозуміння** та **взаємодія** легко пояснити учням під час вивчення теми „Халдейське царство”, розглянувши з ними легенду про будівництво Вавилонської вежі. На прикладі цієї легенди можна продемонструвати учням, що відбувається з людьми, коли вони перестають розуміти один одного.

Ідеями **толерантності**, **взаємоповаги**, терпимості проникнуті давні релігії Китаю – конфуціанство і даосизм. На це слід звернути увагу учнів (пояснити і записати нові поняття у словнички, вивчаючи тему). Взагалі, з терміном **толерантність** шестикласники знайомляться у другому семестрі на уроках етики, тому у середині другого семестру можна включити це поняття у словниковий диктант.

Найбільше прикладів **рівності між людьми**, **поваги**, **справедливості** дала нам історія Стародавньої Греції. Радимо звернути увагу на тему „Розквіт афінської демократії”, дати пояснення терміну **громадянин** і вказати, що у Афінах не всі жителі вважалися громадянами, але ті, хто був громадянином Афін, мав рівні права і можливості у своєму місті-державі.

Відомо, що перевагу демократичного устрою над східною монархією закріпила перемога греків у греко-перських війнах. На це слід звернути увагу школярів під час ознайомлення з темою „Греко-перські війни”, а також пояснити учням і записати у словники поняття **співробітництво**, **партнерство** і **взаємодопомога** під час розгляду питання про Афінський морський союз.

Яскравим прикладом мудрого правління у Стародавній Греції є правління Солона. Розкриваючи суть його законів, рекомендуємо звернути увагу на боротьбу між демосом і аристократією і пояснити терміни **конфлікт** і **компроміс**, а також підкреслити, що мудрі закони Солона примирили афінське суспільство.

На наш погляд, для усвідомлення ідей толерантності дуже цікавою може стати тема, присвячена утворенню держави Александра Македонського, на землях якої відбулося не просто поширення грецької

культури, а й взаємозбагачення культур різних народів. Бажано підкреслити, що поступово змінювались погляди людей елліністичного світу: вони почали усвідомлювати **подібність між людьми**, не зважаючи на **різницю між ними**. Ми вважаємо, що буде доречним пояснити ці терміни під час вивчення теми „Культура елліністичного світу”.

Сучасні дослідники помічають мотиви толерантності ще у висловах античних філософів Аристотеля, Геракліта, Сенеки, які звернули увагу на природну несхожість людей і намагалися гармонізувати загальнолюдське життя і спілкування, незважаючи на усі розбіжності у людському суспільстві. Але, на наш погляд, поширенню ідей толерантності серед простих людей сприяло виникнення однієї з світових релігій – християнства. Під час вивчення цієї теми вчителю варто наголосити, що саме поширення християнської моралі почало змінювати свідомість людей і зробило пріоритетними такі моральні цінності, як **людяність** (любов до ближнього), **милосердя**, **доброта**, **добродійність**. Після вивчення цієї теми радимо провести підсумковий диктант, який нам дасть змогу перевірити засвоєння учнями нових термінів з глосарію.

Додаток В.4

Методичні рекомендації з виховання толерантності в учнів 7-х класів у процесі вивчення історії (Історія України)

Шкільний курс історії України у 7-му класі продовжує формувати уявлення учнів про історію як науку, та про історію України як складову світової історії. Вітчизняна і всесвітня історія представлена семикласникам у вигляді двох курсів, що є важливим для цілісного уявлення про кожен з них. Разом з тим, процеси, події та явища вітчизняної історії висвітлюються у контексті загальноєвропейської та світової історії. Особлива увага у шкільному курсі історії приділяється питанням духовності та повсякденного життя, що створює умови для розвитку моральних цінностей учнів, в тому числі для виховання толерантності, як життєво необхідної якості сучасної людини. Саме у цьому напрямку ми працювали над методичними рекомендаціями з виховання толерантності в учнів у процесі вивчення історії України.

Радимо вчителю історії продовжити роботу над засвоєнням понять з нашого глосарію по толерантності. Після вступу вже у першій темі „Слов’яни під час Великого переселення народів” слід пригадати поняття **Батьківщина**, а також звернути увагу на причини, які змушували людей покидати свою Батьківщину і оселятися в нових землях.

Під час вивчення курсу історії України семикласники поглиблюють знайомство з видатними історичними особами – князями Київської Русі, Галицько-Волинської держави та Великого князівства Литовського. Аналізуючи діяльність князів, слід пригадати з учнями поняття **особистість** та **індивідуальність** і особливу увагу звернути на такі риси характеру політичних діячів, як **вміння йти на компроміс**, **миролюбство**, **добродійність**, **людяність**, **милосердя**. Підкреслюючи, що саме ці якості робили правителя мудрим, вчитель може навести такі приклади толерантності. Княгиня Ольга організувала зовнішньополітичну діяльність держави на засадах **взаємоповаги** і **взаєморозуміння**. Про це свідчить

поїздка в Константинополь і мирна угода з візантійським імператором, встановлення дипломатичних відносин з Німеччиною та іншими європейськими державами. Такі заходи значно більше сприяли укріпленню міжнародного авторитета Київської Русі, ніж війни чи загарбницькі походи (Тема: "Київська Русь за часів Ольги та Святослава").

Князь Володимир Великий запровадив єдину релігію у давньоруській державі – християнство, а це сприяло не тільки об'єднанню держави, але й поступово вводило в свідомість людей нові правила життя згідно з Божими законами (Десять заповідей), що змушувало їх бути не просто покірними, а більш терпимими (Тема: „Володимир Великий”). Яскравим прикладом мудрого і толерантного правителя є Володимир Мономах, який зумів припинити міжкнязівські чвари, що дало змогу жителям Київської Русі прожити 13 років у мирі. Слід обов'язково ознайомити учнів з Мономаховим повчанням, яке закликала до миру і взаєморозуміння між київськими князями (Тема: „Володимир Мономах і Мстислав Володимирович”). Один з найяскравіших діячів української історії князь Данило Галицький задля миру і спокою в своїй державі зважився на поїздку в Золоту Орду. В підручнику є посилання на літопис, де автор розцінює цей крок Данила, як принизливий і холопський, але вчитель має підкреслити, що в цьому проявилась мудрість князя, який розумів, що війна з Золотою Ордою зруйнує Галицько-Волинську державу, як інші східні руські землі, а домовленість з монголо-татарами надасть змогу їй жителям жити в мирі (Тема: „Розквіт Галицько-Волинської держави за Данила Галицького та його наступників”). Можна пригадати з учнями під час вивчення цієї теми поняття **компроміс** з нашого глосарію.

Доречним на наш погляд буде урок узагальнення після вивчення перших чотирьох тем, на якому вчитель організує роботу учнів таким чином, щоб вони згадали і коротко проаналізували діяльність найвидатніших київських князів. Бажано, щоб учні змогли самі наводити приклади толерантних рис державних діячів та тих вчинків правителів, у яких вони

віддавали перевагу мирному вирішенню внутрішніх і зовнішніх проблем держави.

Соціальна історія Київської Русі та інших держав на території сучасної України у середні віки свідчить про поділ суспільства на різні стани. В завданнях до теми: "Суспільний устрій Київської Русі" пропонується рольова гра, у якій учні зможуть себе уявити дружинником, ремісником або селянином. Під час виконання такого завдання вчитель має нагадати учням, що **рівність між людьми**, яка забезпечує однакове соціальне становище людей у суспільстві і рівні права, в ті часи була неможливою, і разом з учнями з'ясувати причини цього.

Виховання толерантності неможливе без виховання патріотизму та почуття національної гідності. Якщо учень усвідомлює себе представником певного народу, з повагою ставиться до історії, культури, традицій свого народу, тоді в нього можна виховати повагу до представників інших етносів. Тому вивчення тем, пов'язаних з культурою, має велике значення не тільки для національного виховання, але й для формування толерантної особистості учня. Під час розгляду цих тем вчителю разом з учнями слід пригадати такі поняття, як **культура, звичаї, традиції, загальнолюдські цінності**. Згідно з новою програмою семикласники повинні вміти визначати морально-духовні цінності тогочасної людини і порівнювати їх з сучасними. На наш погляд, учні повинні навчитися не тільки описувати пам'ятки культури та характеризувати досягнення культури українського народу, але й усвідомлювати цінність цих досягнень як частки світової культури.

По закінченню вивчення курсу Історії України радимо провести з семикласниками словниковий диктант по вивченим поняттям з нашого глосарію та анкетування для визначення рівня толерантності учнів.

Додаток В.5

Методичні рекомендації з виховання толерантності

в учнів 7-х класів у процесі вивчення історії (Історія середніх віків)

Зміст історичного матеріалу нової програми побудовано на основі синтезу культурологічного, цивілізаційного та соціоантропоцентричного підходів у контексті всесвітньої та європейської історії. Відбір змісту програмного матеріалу базується на системі загальнолюдських цінностей і передбачає висвітлення тісного зв'язку всіх сфер людського буття. Особлива увага приділяється питанням духовності, повсякденного життя, взаємовідносинам, взаємовпливу та діалогу культур різних народів. Отже, разом з формуванням конкретних знань та загальноісторичних уявлень вчитель має створювати умови для розвитку моральних цінностей учнів, в тому числі сприяти вихованню толерантності школярів.

Наше завдання – допомогти вчителю історії в експериментальних класах у вихованні толерантності, як важливої інтегративної якості особистості учня. У зв'язку з цим ми рекомендуємо ознайомити учнів або повторити з ними терміни, подані у нашому глосарію, і закріпити ці поняття, використовуючи конкретні приклади курсу історії середніх віків. Радимо використати словничок термінів з нашого глосарію по толерантності, який учні вели у 5-6-х класах і доповнити його новими поняттями.

У першій темі „Народження середньовічної Європи” згадується поняття **Батьківщина**. Ми вважаємо, що слід пригадати разом з учнями, що означає цей термін взагалі, а також щодо них самих та інших народів. У темі „Середньовічне європейське суспільство” доречним буде звернутися до понять **рівність, подібність між людьми, різниця між людьми** і пояснити, що поділ середньовічного суспільства на три стани штучно створював нерівність між людьми, породжував конфлікти та війни.

Курс історії середніх віків як частина загального курсу всесвітньої історії продовжує знайомити учнів з історією різних народів світу. З деякими народами учні вже познайомилися в курсі історії стародавнього світу, про

деякі з них мають свої певні уявлення з різноманітних джерел. Тому доречним буде на початку вивчення тем, де мова йде про історію певного народу з'ясувати в учнів, що їм вже відомо про цей народ і попрацювати з термінами **стереотипи** та **упередження** (можливо в учнів вже сформувались певні стереотипи щодо того чи іншого народу). Слід зазначити, що закріпленню деяких стереотипів іноді сприяє матеріал підручників, наприклад: „араби – завойовники”, „турки – жорстокі воїни”, „монголи – завойовники” та інші. Тому вчитель має звернути увагу на те, що кожному народу чи нації можуть бути притаманні загальні спільні риси, але не має „тільки жорстоких” чи „тільки справедливих” народів. Вчитель історії повинен усвідомлювати, що деякі стереотипи щодо інших народів, сформовані у дитинстві, можуть стати у майбутньому підґрунтям міжнаціональної нетерпимості.

Нова програма з історії поряд зі змістом навчального матеріалу включає державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів. Вперше у курсі історії середніх віків у вимогах до учнів акцентовано увагу на вмінні наводити приклади **взаємодії** людини і природи, світської та релігійної влади, **взаємодії** та **взаємовпливу** різних держав. Тому доречним буде пояснити термін **взаємодія** і записати його у словничок з учнями, а під час вивчення відповідного матеріалу (теми „Людина в середньовіччі”, „Релігія та церква в середньовічній Європі”; теми, пов'язані з історією європейських держав) закріпити це поняття через такі запитання: „У чому проявлялась взаємодія людини і природи в середні віки?”, „Наведіть приклади взаємодії світської влади і релігійної”, „Які ви знаєте приклади позитивної взаємодії різних держав в середні віки?” і т.п.

Великий простір для утвердження засад толерантності надають теми, пов'язані з історією культури різних народів. Під час вивчення теми „Середньовічна культура Західної Європи” слід повторити поняття **культура**, **традиції**, **звичаї** і ознайомити учнів з новим терміном **гуманізм**. Радимо вчителям звернути більше уваги на матеріал пов'язаний з

зародженням і розвитком гуманістичних ідей у Європі, оскільки у руслі цих ідей зароджувалось поняття толерантності. Слід доповнити поняття гуманізм вже відомими учням термінами з нашого глосарію – **людяність, милосердя, доброта, особистість, індивідуальність, повага, взаємоповага.**

Для усвідомлення учнями інакшості та виховання толерантності слід особливу увагу звернути на *особливості* культури різних країн і народів (Візантії, арабів, вікінгів, жителів Франції, Італії, Індії, Китаю, слов'янських народів). Вчителю варто звернути увагу на той факт, що поряд з особливостями кожна культура має спільні риси з іншими культурами, саме так з'явилося поняття **загальнолюдські цінності**, яке слід пригадати або вивчити з учнями. Висловлюючи свої судження щодо взаємовпливу та взаємозв'язку різних культур, школярі зможуть глибше усвідомити це поняття.

У курсі історії середніх віків згідно нової програми більше уваги приділяється релігійно-церковному життю: католицькій церкві, розколу християнства, виникненню ісламу, хрестовим походам. Це правильно, адже життя середньовічної людини уявити без релігії неможливо. Але матеріал підручників і поставлені запитання до тексту параграфів, на жаль, не завжди наштовхують учнів на важливі роздуми щодо трагічних наслідків релігійних війн, боротьби віруючих за свою релігію, яка часто приводила до знищення великої кількості людей. Ось чому вчитель має з особливою відповідальністю підійти до викладання тем, пов'язаних з релігійним життям, навчити учнів знаходити спільні і відмінні риси у релігіях, усвідомлювати позитивний і негативний вплив релігії на життя середньовічних людей. Наприклад, через арабські завоювання та хрестові походи відбулося знайомство і взаємопроникнення східної та західної культур, але людство заплатило надто велику ціну за цей діалог культур. Вчителю слід постійно наголошувати, що кожна релігія, кожна культура має свої особливості та цінності і не має „кращої” релігії чи „кращої” культури.

Період середньовіччя дуже насичений різноманітними війнами та битвами. Вивчаючи разом з учнями цей матеріал вчителю варто звернути увагу не тільки на причини, наслідки та хід цих подій, але й підвести школярів до думки, що війни – найгірший варіант вирішення конфліктів та непорозумінь як між різними державами, так і у своїй країні. Під час вивчення тем, пов'язаних з війнами доречно буде повторити такі поняття як **конфлікт, компроміс, партнерство, взаєморозуміння, взаємоповага.**

Найскладнішими уроками для вчителя та учнів є уроки узагальнення та повторення наприкінці вивчення певного курсу історії. Ми радимо організувати останні уроки таким чином, щоб можна було узагальнити матеріал по трьом важливим темам і водночас саме ці теми будуть мати найбільший виховний вплив з огляду формування толерантності: *„Особливості та взаємний вплив культур різних народів у середньовіччі”*, *„Війни у середньовіччі: чи можливі були варіанти мирного розв'язання конфліктів?”*, *„Особливості релігійно-церковного життя у середні віки. Чи можливі варіанти мирного співіснування різних релігій у одній державі?”*. Бажано такі уроки проводити з використанням інтерактивних методів на розсуд вчителя (метод проектів, дискусії, групова робота тощо). Наприклад, урок узагальнення матеріалу по релігійному життю у середні віки можна провести у вигляді рольової гри „Закони для Хрисламоленда”.

Спочатку педагог знайомить учнів з ігровою ситуацією: *„У деякій країні під назвою Хрисламоленд здавна проживають два народи, які сповідують різні релігії – іслам і християнство”*. Вчитель пропонує учням обрати одну з ігрових ролей: християн або мусульман. Потім учням пропонується ще один вибір: якщо хтось з них вважає, що спільне проживання в одній державі представників двох різних релігій не тільки можливо, але й вигідно для тих та інших, і він може вести переговори про правила спільного проживання, то йому пропонується підготувати аргументи на захист своєї думки. Під час гри таким школярам доведеться вести переговори для складання спільних правил проживання. Якщо хтось з учнів

вважає, що спільне проживання християн і мусульман в одній державі викличе лише проблеми та конфлікти і є безперспективним, то йому пропонується вдома підготувати список проблем, які можуть виникнути в такій державі. Під час гри ці учні будуть показувати тим, хто сидить за столом переговорів, які проблеми їм необхідно вирішити. Зазвичай учні називають такі проблеми багатоконфесійної держави: проблеми змішаних шлюбів і релігійного виховання дітей у змішаних сім'ях; проблеми співвідношення різних релігійних традицій і небезпеки образи релігійних почуттів один одного; проблеми світської влади і невтручання церкви у державні справи тощо. Таким чином, учні зможуть спільно створити Правила для проживання у державі Хрисламоленд, а завдання вчителя допомогти їм у цьому.

Дуже важливо на початку гри звернути увагу на причини, які потребують створення таких Правил проживання (бажання жити у мирі зі своїми сусідами, схожість багатьох моральних заповідей мусульман і християн, можливість створити рівні для всіх закони, які не будуть нікого ображати). Для більш глибокого усвідомлення необхідності мирного співіснування людей різних релігій вчитель може звернутися до учнів з таким запитанням: "Звісно, християнство та іслам мають багато спільного між собою, але яка з цих релігій є дійсно істинною?". Якщо під час обговорення учні прийдуть до висновку, що запитання вчителя є некоректним, то це означає, що гру можна продовжувати і вона буде мати конструктивний характер. Але якщо учні почнуть захищати кожен свою релігію, то слід зупинити дискусію і запропонувати одному з учнів прокоментувати ситуацію, а потім вчителю пояснити, що на жаль так часто буває в житті, коли представники якоїсь віри не визнають права інших на свою релігію, і тоді конструктивний діалог між ними неможливий. А ще це може привести до серйозних конфліктів чи навіть війн. Отже, урок узагальнення по темі „Особливості релігійно-церковного життя у середні віки”, організований у вигляді такої гри, дозволить не тільки пригадати і

закріпити основні знання по двом світовим релігіям, але й буде мати великий вплив на виховання толерантності в учнів.

Термін **толерантність**, з яким учні познайомилися ще в 6-му класі на уроках етики та історії, доцільно повторити під час уроків узагальнення наприкінці вивчення курсу історії середніх віків. Бажано провести не тільки контрольний диктант з метою перевірки засвоєння понять нашого глосарію, а й написати невеличкий твір-роздуми „Що таке толерантність?“, спираючись на вивчений матеріал історії середньовіччя.

Додаток Д

Як організувати дискусію

1. Планування дискусії

- Оберіть тему для дискусії. Вона має бути сформульована проблемно, щоб підходи до її висвітлення були різновекторними.
- Дуже важливим елементом дискусії є план. Він може пропонуватись учасникам заздалегідь, напередодні дискусії. Учні, маючи такий план, можуть підготуватись до обговорення: попрацювати з літературою, довідниками, підготувати собі нотатки тощо.
- Можна практикувати складання плану дискусії за відомою заздалегідь темою безпосередньо на початку обговорення. У такому випадку викладачеві доцільно залучити до складання плану самих учнів.
- Підготуйте матеріал, який учні повинні будуть прочитати вдома. Постарайтесь, щоб там були викладені всі точки зору.
- Складіть список запитань, які допоможуть вам спрямовувати обговорення та привертати увагу класу до проблеми.
- Для того щоб дискусія була відвертою, необхідно створити у класі атмосферу довіри та взаємоповаги. Тому в класі бажано виробити правила культури ведення дискусії.

2. Хід дискусії

- Повторіть з учнями основні правила участі в дискусії.
- Робіть помітки, які допоможуть вам не виходити за межі обговорюваної проблеми.
- Активно користуйтеся жестами та мімікою, які допомагають підтримувати хід дискусії, не перериваючи її.
- Для того, щоб повернутись до теми обговорення, скажіть, наприклад, так: „Схоже, ми відхилилися, давайте повернемося до поняття...”
- Уважно слухайте учнів, стежте за ходом обговорення, настроєм, не давайте відхилитися від теми

- Не дозволяйте обговоренню перетворитися в гарячу суперечку, але й не гасіть усі прояви емоцій. Ставте конкретні запитання, щоб пробудити обговорення, й абстрактні, щоб остудити запал.
- Змініть формулювання проблем, що обговорюються, або застосуйте інший прийом поживлення думок, якщо дискусія вщухає.
- Щоб завершити обговорення, запитайте, наприклад: „Чи ніхто не хоче ще щось додати на завершення?”
- Виділіть досить часу для заключної частини і попросіть самих учнів підбити підсумки за такою схемою:
  - Які найбільш переконливі аргументи обох сторін? Перерахуйте їх.
  - Якщо під час обговорення виникли додаткові запитання, де можна отримати інформацію?

Додаток Е

Методичні рекомендації щодо проведення батьківських зборів

Тема: Толерантність та її формування у підлітковому віці.

Мета: Формування і розвиток толерантного ставлення батьків до своїх дітей.

Проведення зборів.

1. Класний керівник пропонує батькам за 5 хвилин написати (на заздалегідь розданих аркушах паперу) усе, що вони розуміють під словом толерантність.

Реалізація:

2. Після презентації деяких варіантів визначень, запропонованих батьками, зачитується формулювання поняття толерантність і перелічуються принципи толерантності. Потім педагог може продовжити збори читанням уривка того чи іншого тексту із психологічним змістом.

Приклад: У романі «Герой нашого часу» великий російський письменник М. Лермонтов писав від імені свого героя Печоріна: «Так, така була моя доля із самого дитинства! Усі читали на моєму обличчі ознаки поганих якостей, яких насправді не існувало, але передбачалася їхня присутність, я глибоко відчував добро і зло — ніхто не пестив мене, усі мене обвинувачували — я став злопам'ятним, мстивим; я був смутний, похмурий. Інші діти — веселі й балакучі, я себе почував вище них, мене оцінювали нижче — я став задрісним; я був готовий любити весь світ, мене ніхто не зрозумів — я навчився ненавидіти; я говорив правду, мені не вірили — я почав брехати».

3. На підставі фрагмента починається спрямована **дискусія:**

- Які думки викликає прочитаний уривок?
- Які подібності ви знаходите між досвідом героя і Вашим власним?
- Як ви думаєте, який резонанс Ваші дії викликають у дитини?

4. Робота в малих групах (по 4-5 батьків):

- Батькам пропонується змінити запропонований вище уривок (чи будь-який інший, прочитаний учителем) таким чином, щоб герой був вдячний дорослим за прекрасне дитинство, яке вони йому подарували.

- Результати групової роботи зачитуються вголос.

Рефлексія

5. Вивчення випадку.

Проводиться обговорення проблемної ситуації, обраної з літератури, ЗМІ чи життєвого досвіду. Класний керівник може запропонувати ситуацію, схожу до такої:

«Анастасія 14 років свариться зі своєю матір'ю, яка змушує її прибирати у своїй кімнаті. Мати вважає, що це її обов'язок, але дівчинка повідомляє, що не буде прибирати, незважаючи на те, що це її кімната».

- Прокоментуйте ситуацію з погляду кожного персонажа.
- Подумайте, які мотиви породили ситуацію.
- З огляду на перспективу формування особистості дитини, що краще: з терпимістю ставитись до подібного чи ні? У яких ситуаціях?

6. Робота в малих групах.

- Пропонується формулювання деяких правил для батьків, що стимулювали б самоповагу в дітях, а також їхню повагу до батьків.
- Яке місце займає толерантність в ієрархії цих правил?
- Обговорюються пропозиції груп; висуваються доводи; прийняті пропозиції пишуться на дошці / аркуші паперу.

7. Формулюється загальний висновок.

8. Класний керівник пропонує підняти руку тим батькам, які вирішили не принижувати гідність своїх дітей, нав'язуючи їм ті чи інші ярлики.

Додаток Ж

Розрахунок величини χ^2 – критерію Пірсона для визначення статистичної достовірності розподілу рівнів прояву підлітками експериментальної групи загальної толерантності до та після педагогічного експерименту

$$\chi^2 = \sum_{k=1}^m \frac{(V_k - P_k)^2}{P_k},$$

де, P_k – частоти результатів спостережень до експерименту,

V_k - частоти результатів спостережень, зроблених після експерименту,

m – загальне число груп, на які розподілились результати спостережень.

Розрахунки динаміки рівнів індексу загальної толерантності за методикою “Індекс толерантності” (Г.Солдатової, О.Кравцової, О.Хухлаєва та Л.Шайгерової):

$$\chi^2_{\text{ЕГ}} = \sum_{k=1}^m \frac{(6,82 - 9,09)^2}{9,09} + \frac{(75,38 - 83,33)^2}{83,33} + \frac{(17,8 - 7,58)^2}{7,58} = 0,57 + 0,76 + 13,78 = 15,11$$

Висновок: в результаті впровадження педагогічного експерименту відбулися позитивні зміни в рівнях прояву загальної толерантності молодших підлітків експериментальної групи на рівні припущення похибки, що не перевищує 0,05.